

FORTID

Historiestudentenes tidsskrift, UiO NR 1-2009 • 6. ÅRGANG • KR 50,-

ØKONOMISK HISTORIE – *konjunktur og krise*

Einar Lie: Forholdet mellom økonomisk historie og økonomifaget **Eivind Heldaas Seland:** Antikk økonomi og moderne historie **Ingeborg Fløystad:** Husholdningsøkonomi og forbruk i tidlig nytid. **Martin Austnes:** J. A. Schumpeter og J. M. Keynes **Christoffer Kleivset:** Hva brakte Norge ut av krisen på 1930-tallet? **Gjermund Forfang Rongved:** Frisluppet, fastlåst og bakkundet. Om bakgrunnen for den norske bankkrisen. **Chalak Kaveh:** Vest-Tyskland og EEC. Økonomiske vs sikkerhetspolitiske motiver **Einar Már Guðmundsson:** Løgnens filosofi **Håkon Evju:** Hegels oppfatning av forholdet mellom stat og individ **Øystein Idso Viken:** "Et Blad som fører Norsk Beretning"

ISSN 1504-1913

Trykkeri: Allkopi

Redaktør: Marthe Glad Munch-Møller og Marie Lund Alveberg

Temaredeksjonen: Martin Austnes, Christoffer Kleivset,
Marthe Glad Munch-Møller, Steinar Skjeggedal, Øystein Idsø Viken

Redaksjonen: Martin Austnes, Stig Hosteland, Hilde Reinertsen,
Steinar Skjeggedal, Olav Bogen, Maria Halle, Tor Gunnar Jensen,
Mari Salberg, Øystein Idsø Viken, Johannes Due Enstad, Anette
Wilhelmsen, Hanne Line Hvalby, Christoffer Kleivset, Maria Luihn.

Illustrasjon og grafisk utforming:

Forsideillustrasjon: "Twenty Dollar Bill", 22. november 2007.
Fotograf: Flickrbrukeren Dallen Hester. Bildet er lisensiert under
creative commons, og er tidligere publisert på [http://www.flickr.com/
photos/ppdigital/2054207669/sizes/l/](http://www.flickr.com/photos/ppdigital/2054207669/sizes/l/)

Baksideillustrasjon: "Coins", 26. januar 2006.
Fotograf: Flickrbrukeren Svensonsan. Bildet er lisensiert under
creativecommons, og er tidligere publisert på [http://www.flickr.com/
photos/svensonsan/92186512/sizes/l/](http://www.flickr.com/photos/svensonsan/92186512/sizes/l/)

Layout: Randi Holth Skarbø

Kontakttelefon: 988 26 362 (Marthe Glad Munch-Møller)
og 911 11 144 (Marie Lund Alveberg)

E-post: redaksjonen@fortid.no

Nettside: www.fortid.no

Kontaktadresse: Universitetet i Oslo, IAKH,
Fortid, Pb. 1008 Blindern, 0315 Oslo

Fortid er medlem av tidsskriftforeningen,
se www.tidsskriftforeningen.no

Fortid utgis med støtte fra Institutt for arkeologi, konservering
og historie ved Universitetet i Oslo, SiO og Norsk kulturråd

INNHold

- 6 **Korttekster**
- 14 ***Forholdet mellom økonomisk historie og økonomifaget***
Einar Lie, professor i historie, UiO
- 19 ***Antikk økonomi og moderne historie***
Eivind Heldaas Seland, førsteamanuensis i historie, UiB
- 26 ***Vest-Tyskland og EEC – økonomiske vs sikkerhetspolitiske motiver***
Chalakh Kaveh, masterstudent i historie
- 32 ***J. A. Schumpeter og J. M. Keynes
Again out of destruction a new spirit of creativity arises
– but in the long run we're all dead***
Martin Austnes, vit. ass, Senter for næringslivshistorie, BI
- 38 ***Hva brakte Norge ut av krisen på 1930-tallet?***
Christoffer Kleivset, masterstudent i historie, UiO.
- 44 ***Frisluppet, fastlåst og bakbundet.
Om bakgrunnen for den norske bankkrisen***
Gjermund Forfang Rongved, masterstudent i historie, UiO.
- 50 ***Løgnens filosofi***
Einar Már Guðmundsson, islandsk forfatter.
- 55 ***Hegels oppfatning av forholdet mellom stat og individ
sett i lys av hans syn på Adam Smiths politiske økonomi.***
Håkon Evju, master i historie
- 61 ***”Et Blad som fører Norsk Beretning”
– Ein intensjonal påstand mot strukturelle tesar gjeldande
nyhendekonjunkturane i Norske Intelligenz-Seddelar 1763–74***
Øystein Idsø Viken, masterstudent i historie, UiO
- 69 ***Husholdsøkonomi og forbruk i tidlig nytid.
Generelle trekk og eksempler fra Agder.***
Ingeborg Fløystad, dr.philos., historiker, Bergen
- 75 ***Rettinger og korreksjoner til et ”svar”***
Harald Frode Skram, ILS, UiO
- 80 ***Bokmeldinger***

LEDER

Redaktør Marthe Glad Munch-Møller

I disse krisetider har det vært mye fokus på verdensøkonomien. Mens bedriftene går konkurs mimrer avisene til depresjonen på 1930-tallet, og Kristin Halvorsen og Jens Stoltenberg trekker begge fram Keynes på talestolen. I kriseperioder som denne gis økonomien en historisk valør. Likevel lytter økonomene lite til økonomihistorien, som Einar Lie skriver i dette nummeret av Fortid.

Likevel befinner flere av artiklene seg i krisenes rike. Martin Austnes setter økonomiske teorier og krise i et historisk perspektiv. Innenfor hvilken tradisjon stiller den sittende regjeringen seg når den legger opp sin økonomiske politikk? Christoffer Kleivset redegjør for historikerdebatten rundt Norges vei ut av krisa på 1930-tallet, og Gjermund Rongved gir oss et bilde av 80-tallets norske bankkrise. Når det gjelder dagens krise, har vi valgt å la den islandske forfatteren og litteraturviteren Einar Már Guðmundsson gi et litterært skråblikk på Islands økonomiske situasjon.

Men økonomihistorie handler om mye mer enn krise. Einar Lie drøfter forholdet mellom økonomisk historie og økonomisk teori, og spør seg om økonomisk historie kan klare seg uten den økonomiske teorien. Ingeborg Fløystad skildrer husholdningsøkonomien på 1700-tallet, mens Eivind Seland gir en historiografisk skisse av hvordan den moderne forståelsen av antikkens økonomi har utviklet seg. Til sist gir Chalak Kaveh økonomiske og sikkerhetspolitiske perspektiver på integrasjonen mellom Vest-Tyskland og EEC.

I en tid hvor den økonomiske historien er blitt en del av hverdagen, gir disse artiklene perspektiver som er gode å ha med på veien. Ikke bare for historikere, men for alle som forholder seg til dagens virkelighet.

God lesning!

Et mer nyansert syn

Hanne Line Hvalby, bachelorstudent i historie ved UiO

Masteroppgavene som ble ferdige nå høsten 2008 er både nytenkende og tidstypiske, og kan komme til å fordre et revidert syn på kjente kilder og en mer nyansert oppfattelse av historiske hendelser. Oppgavene strekker seg fra romersk provinsforvaltning i det første århundre etter Kristus, til USAs forhold til FN i Irak-spørsmålet i 2003.¹ Imidlertid dreier de fleste oppgavene seg om Vesten, og ikke overraskende er mye norsk historie representert.

Knyttet opp mot 1814-prosjektet, en del av 200-årsmarkeringen av grunnloven, er Hanne Vandraas sin oppgave om hva som skjedde i Nordland i 1814. Hun undersøker hvorfor amtet ikke ble representert på Riksforsamlingen, hvordan de politiske hendelsene i 1814 påvirket den politiske integreringen av Nordland, og også hvilken rolle Kristian Fredrik og sentraladministrasjonen spilte i disse hendelsene.² Hvilke perspektiver andre land har hatt på Norge har også vært et interessant tema denne høsten. Astrid Holmen har analysert svenske avisers fremstilling av unionen mellom Sverige og Norge i perioden 1814–1824. Den norske staten ble i svenske opposisjonelle aviser brukt som brekkstang overfor den svenske staten, avisene fremhevet sider ved det norske byråkratiet, og Norge ble brukt som eksempel i debatter om trykkefrihet, adelskap og maktfordeling.³ Øystein Hagland har også vinklet sin oppgave om et annet lands syn på Norge, da Storbritannias syn på de norske EF-forhandlingene fra 1970–1972 og temaer som skapte vanskeligheter under forhandlingene.⁴

Det passer godt med hva som skjer i verden i dag at tre av oppgavene også dreier seg om USA og verden utenfor, som Lars Marius Haugens undersøkelse av norske skoleungdommers erfaringer med USA,⁵ og Tor Gunnar Løvstad Jensens studie av Nixon-administrasjonens Year of Europe-initiativ.⁶ Mexicansk 1900-talls historie er også representert i et par oppgaver, som i Øystein Moens studie

av demokratiseringen i Mexico. Etter å ha undersøkt lokale valg i Veracruz fra 1994–2000 stiller han spørsmål ved hvorvidt det i det hele tatt har skjedd en demokratisering ved lokalvalgene i landet, partirepresentantene forsøkte nemlig fremdeles å oppnå politisk innflytelse gjennom ulovlige metoder.⁷ Geir Stian Orsten Ulstein er ellers eneste masterstudent med et globalhistorisk perspektiv. I sin oppgave om problemer med 1955-opprørene i Sør-Sudan setter han opp en historiografisk oversikt over årsakene til opprøret, som historikerne mener kan spores til slaveraid på 1800-tallet og britisk kolonipolitikk. Ulstein mener imidlertid det er mulig å antyde problemer innen det å betrakte historie som vitenskap, og i oppgaven behandler han historiefagets problemer med ikke-vestlig historie.⁸

Innen film og litteratur er det i tiden med nazisme, andre verdenskrig og dets etterspill. Det fremmes som regel et mer nyansert syn enn tidligere, likeledes innen masteroppgavene hvor dette er temaer som går igjen. Olav Christoffer Bogen tar for seg om det ble utviklet en egen norsk SS-ideologi,⁹ mens Terje Hoem Røysum sammenligner rettsoppjøret mot politikamrene i Østfold og i Sogn og Fjordane for finne ut av om straffene var basert på rimelig skjønn, tilfeldigheter eller personlige motiver.¹⁰ Daniel Sjulseth har tatt for seg Fedrelandslaget, en betydelig politisk organisasjon i mellomkrigstidens Norge, hvis hovedformål var å skape en borgerlig samling for å løse den økonomiske krisen og gjøre front mot arbeiderbevegelsen. I mye litteratur omtales imidlertid medlemmene som nazister og høyreaktivist. Undersøkelser av kilder har imidlertid fått Sjulseth til å støtte opp om et revidert syn på Fedrelandslaget, og indirekte sier oppgaven hans noe om hvordan vår historieforståelse av mellomkrigstiden er blitt dannet.¹¹

Mange av studiene fremmer nettopp et revidert syn på kjente kilder, og også tidligere ubrukte kilder blir trukket

frem i lyset. Terje Dyrud presenterer i sin studie av romersk provinsforvaltning, med utgangspunkt i Plinius den yngres stattholderskap, en noe annerledes tolkning av keiserkorrespondansen. I oppgaven viser han hvordan korrespondansen er en langt mer problematisk kilde enn tidligere forskning har antatt da brevene ble redigert i henhold til Plinius' personlige agenda.¹² Alexander Semb Kempton har foretatt en studie av Magnus Erlingssons tronfølge, kroningsed og privilegiebrev. Der det de siste 45 år har det vært en bred enighet blant historikerne om at tekstene viser en pro-kirkelig ideologi, søker Kempton å trekke frem nye aspekter, i tillegg til tidligere forskning, for å argumentere for at kongsmakten fremstår med en sterkere rolle i de tre tekstene enn det som har vært vanlig å hevde.¹³ Johan Fredrik Holst har i sin oppgave om Forsvarets Overkommando i London og planleggingen av etterkrigsforsvaret trukket frem nye kilder som gjør oppgaven til et betydelig supplement til tidligere forskning, og som bidrar til en utvidet forståelse av forsvarsplanleggingen i London.¹⁴ Liv Thoring har tatt utgangspunkt i et hittil ubenyttet kildemateriale, Oslo Helsestiftelsens Adopsjonsarkiv, for å studere årsakene til at mødre adopterte bort barna sine i perioden 1945–1965.¹⁵ Johanne Bergkvist har i sin oppgave skrevet om fattigdom, tiggere og løsgjengeri i Christiania fra 1790–1802, en tid hvor ikke bare individuelle, men også samfunnsmessige forklaringer på nøden gjorde seg gjeldene. Perioden hun har undersøkt var dermed i spenningsfeltet mellom gjeldene repressiv lovgivning og reformpolitiske ideer. Politiforhørene av tiggere og løsgjengerer har hun brukt som unike kilder, ikke bare som innsyn til de fattiges forsørgelsesstrategier, men også til deres forståelse av seg selv.¹⁶

For sammendrag av høstens masteroppgaver, og for å få tilgang til hele oppgaven, gå inn på www.duo.uio.no. God lesning!

Noter

- 1 Sæland, Monica: *USAs forhold til FN i Irak-spørsmålet*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 2 Vandraas, Hanne: *Enige og tro til Dovre faller? En historisk undersøkelse av de politiske hendelsene i Nordland i 1814–1815*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 3 Holmen, Astrid: *Unionen og opinionen. En analyse av svenske avisers framstilling av unionen mellom Sverige og Norge i perioden 1814–1824*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 4 Hagland, Øystein: *Storbritannias syn på de norske EF-forhandlingene*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 5 Haugen, Lars Marius: *De nære ting i USA – En reise i seg selv. En undersøkelse av norske skoleungdommers erfaringer med USA*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 6 Jensen, Tor Gunnar Lovstad: *The year of Europe. En studie av Nixon-administrasjonens initiativ til å redefinere det transatlantiske forholdet*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 7 Moen, Øystein: *Subnasjonale aktører og demokratisering i Mexico. Studie av lokale valg i Veracruz i perioden 1994–2000*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 8 Ulstein, Geir Stian Orsten: *Problemer med 1955-opprørene i Sør-Sudan: En historisk oversikt*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 9 Bogen, Olav Christoffer: *Fremst i fylkingen. Germanske SS Norge. Organisasjonens historie. Skoleringsvirksomhet og ideologi*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 10 Røysum, Terje Hoem: *Rettsoppjøret mot den norske politi- og lensmannsetaten: En komparativ studie av rettsoppjøret i Østfold og Sogn og Fjordane*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 11 Sjulseth, Daniel: *Fedrelandslaget i norsk politikk 1930–1940. En historisk taper?* Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 12 Dyrud, Terje: *Plinius den yngres stattholderskap i Bithynia-Pontus. En studie i romersk provinsforvaltning*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 13 Kempton, Alexander Semb: *Rex Dei Gratia: Makt, ideologi og tvetydighet i diskursen rundt Magnus Erlingssons kongedømme*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 14 Holst, Johan Fredrik: *I skyggen av 9. april. Forsvarets Overkommando i London og planleggingen av etterkrigsforsvaret*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 15 Thoring, Liv: *Enslige mødre og anonym adopsjon i Norge 1945–1965 med linjer fram til ca. 1990*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.
- 16 Bergkvist, Johanne: *«en Haard og Dyr Tid». Fattigdom, tiggere og løsgjengeri i Christiania 1790–1809*. Digitale utgivelser ved UiO, www.duo.uio.no. Nedlastet 10/2-2009.

Kan økonomisk historie undergrave historiefaget?

Av Linn Herning, masterstudent i historie ved UiO

Det summes i gangene om at økonomisk historie skal bli et satsningsområde for historie ved Universitetet i Oslo. Det ble også anbefalt av fjorårets evaluering av norsk historiefaglig forskning.¹ Slikt gleder en student innen fagområdet. Samtidig ser jeg på en slik satsning med en viss skepsis. Jeg bekymrer meg for at en satsning på økonomisk historie kan flytte historiefaget fra humanistisk fakultet over til samfunnsvitenskapelig fakultet, og dermed bidra til undergravingen av historie som selvstendig og humanistisk fag.

Økonomisk historie har potensial til å bidra til en delegitimering av historiefaget gjennom en ukritisk bruk av kvantitativ metode. Hvis man bøyer seg for påstanden om at den eneste "ekte" forskningen er den som kan fremstilles i tabeller eller statistikk, kan historiefaget ende opp som et støtrefag for de samfunnsvitenskapelige fagene. Ikke et vondt ord om bruk av statistikk og tallmateriale i historisk forskning. Tvert imot mener jeg det er en skam at historiestudenter ikke har undervisningstilbud i kvantitativ metode. Problemet oppstår i det man blir så ivrig med regning, tall, statistikk og "harde fakta" at man glemmer man driver med *historisk forskning*.

Det mest sentrale emnet innen økonomisk historie ved UiO er i dag *Vestens økonomiske historie på 1800- og 1900-tallet*. På pensum finnes artikkelen "Around the European Periphery 1870–1930: Globalization, Schooling and Growth" av Kevin O'Rourke og Jeffery Williamson. Her søkes det i svært liten grad å gi utfyllende historiske forklaringer, tvert

imot blir tilliten til matematiske økonomiske utregningsmodeller lett parodisk: Forfatterne konkluderer med at migrasjon kan forklare 15,5–17,3 % (!) av norsk økonomisk gjenoppbygging av Storbritannia i perioden 1870–1930. Til sammen forklarer utdanning, migrasjon, kapitalflyt og handel 37,5–40 %, mens resten tilskrives "technological mysteries".²

Dette kan være interessante funn i en komparativ sammenheng. Men faren for at søken etter to streker under svaret tar overhånd fremfor en helhetlig analyse synes for meg åpenbar. Når man opererer på nivåer med kommatall og allikevel ender konklusjonen med at 60 % skyldes mysterier, er man etter min mening langt i fra en fullstendig historieforskning.

Det sies at historiefaget har vært gjennom en identitetskrise etter den postmodernistiske kritikken av mulighetene for å fremstille fortiden i altopplukkende fortellinger. Den faglige selvtiliten er ikke helt på topp, og selv om man er over den verste kneika, er historiefaget fortsatt inne i en sårbar periode. Da gjør det bare vondt verre å kaste seg ukritisk over samfunnsvitenskapelige metoder. Når det i tillegg virker å være en trend at stillinger innen økonomisk historie ved IAKH går til personer med hovedtyngde innen samfunnsvitenskapene,³ kan man stille spørsmålsteget ved hvordan en satsning på økonomisk historie vil påvirke historiefaget.

For å sikre at økonomisk historie ikke undergraver historiefagets identitet må man styrke metodeundervisningen i historie. Den er per i

dag nedprioritert, dårlig tilpasset studentenes behov og uinspirert. Dersom dette ikke skjer står vi i fare for å ukritisk adoptere samfunnsvitenskapelige metoder, og kaste historiefagets sentrale metodeelementer som kildekritikk, kronologi og mennesket som individuell og kollektiv aktør på båten. Kun gjennom en oppbygning av bred metodisk kompetanse og selvtillitt kan historiefaget forsvare sin livsrett som selvstendig akademisk disiplin. Dette er særlig viktig dersom en satsing på økonomisk historie skal bli vellykket.

Noter

1 *Evaluering av norsk historiefaglig forskning.*

Forskningsrådet. Oslo: 2008 Konklusjon s.177

2 "Around the European Periphery 1870–1930: Globalization, Schooling and Growth" i

European Review of Economic History 1/1997 av

Kevin O'Rourke og Jeffery Williamson. s. 186

3 Etter et søk på Institutt for arkeologi, konservering og histoire sin nettside med oversikt over ansatte ser det ut til at tre av tre ansettelse (et professorat og to stipendiater) innen økonomisk historie de siste årene gått til personer med tung bakgrunn fra samfunnsvitenskapelige fag.

Krydderplantasjer i Lappland og elg på stallet

Av Ernst Bjerke: Forsker ved Forum for universitetshistorie, UiO

Opplysningstidens syn på økonomien – husholdningen – skiller seg på mange måter fra våre moderne forestillinger. I en førindustriell økonomi var kunnskap om ressursene også kunnskap om statsøkonomien. Og ressursene var til syvende og sist ensbetydende med naturen. Det fremste eksemplet på denne økonomiske tenkningen er Carl von Linné i Sverige. De siste årenes forskning har i større grad begynt å fremstille Linné primært som en kameralistisk økonom, og kun sekundært som naturhistorisk systematiker; et perspektiv som ble utviklet av Lisbet Koerner i hennes *Nature and Nation* fra 1999.¹

Grunnleggende for Linnés syn var den ujevne fordelingen av naturressursene. Spørsmålet både han og andre teoretikere stilte seg var hvordan denne skjevheten kunne overkommes. Mens Adam Smith senere satte sin lit til den internasjonale handelen, ville Linné gjøre den internasjonale handelen nasjonal, i bokstavelig forstand; han ville rett og slett overflødiggjøre all handel med utlandet. Dette i overensstemmelse med hans kameralistisk-merkantilistiske grunnsyn, som gjorde den positive handelsbalansen til et altoverordnet mål.

I en verden der Sverige var blitt redusert fra en europeisk stormakt til et land i kontinentets nordlige periferi, lukket inne i Østersjøen, og uten ekspansjonsmuligheter, eller for den saks skyld ekspansjonsiver, var Sverige blitt fullstendig avhengig av import. Store summer forsvant til utlandet, i bytte hovedsakelig mot eksotiske luksus- og kolonialvarer. Det var

ingen utsikter til å legge under seg noe kolonivelde for å dekke etterspørselen hjemme eller for å kunne konkurrere med de store handelsnasjonene.

I denne situasjonen lanserte Linné en samlet løsning på statens økonomiske bekymringer. Den var hverken forankret i internasjonal handel eller i etableringen av et kolonivelde. Problemene skulle løses innenfor den lukkede svenske statsøkonomien, og det var naturvitenskapene – fremfor alt botanikken – som skulle legge grunnlaget for den nye økonomiske storhetstiden han forestilte seg. Løsningen var ganske enkelt å erstatte importvarene med innenlandske produkter. Linné ønsket, som Koerner uttrykker det, å gjenskape – eller konstruere – et oversjøisk imperium innenfor Sveriges grenser. Det viktigste området for dette formålet ble Lappland, som i Linnés tankegang skulle bli en slags intern svensk koloni, som kunne forsyne resten av landet med alle mulige eksotiske varer.

Denne store visjonen satte all sin lit til de naturhistoriske disiplinene, og da den først og fremst tok utgangspunkt i landbruket, ble det botanikken som fikk den avgjørende rollen. Botanikken skulle intet mindre enn legge grunnlag for Sveriges økonomiske og politiske uavhengighet, og løfte nasjonen frem til sin rettmessige plass som stormakt.

Visjonen var forankret i to botaniske hovedtiltak. Først og fremst måtte man undersøke hvilke uutforskede muligheter hjemlandet

egen naturgav. Linné var overbevist om at hvert enkelt land bar i seg alle de naturprodukter som var nødvendige for en fullstendig og sammensatt økonomi. Det gjaldt bare å finne hjemlige erstatninger for varer som inntil da var blitt importert. *Linnaea borealis* kunne for eksempel brukes som erstatning for te – en av de største importvarene til Europa og Sverige. Kaffé kunne erstattes med avkok av alt fra andre typer bønner til brent brød og bark. For best å utnytte lokale ressurser foreslo Linné også i fullt alvor at man burde temme elg som ridedyr.

Dette arbeidet for å finne lokale surrogater var ambisiøst nok i seg selv, men kunne ikke alene gjøre Sverige til en økonomisk uavhengig og blomstrende stormakt. Derfor grep Linné til forestillingen om at planter kunne tilvennes andre klimata enn dem der de naturlig hørte hjemme; Koerner snakker om botanisk transmutasjon. Tropiske planter kunne lures eller læres å leve i Sverige, eller for den saks skyld i Lappland.

Linné forestilte seg store krydderplantasjer i svensk Lappland. Muskat, saffran, kanel og allehånde andre kryddere og eksotiske nytteplanter skulle dekke de vidstrakte viddene og strekke seg oppover Lapplands fjelldaler. Fjellene skulle stå dekket med veldrevne skoger av lærke- og sedertrær til bruk som skipstømmer. Trærne, som skulle vennest til å vokse over tregrensen, skulle i sin tur tiltrekke store mengder av sobler fra Sibir. Teplantasjer kunne anlegges lenger sør, etter at teplantene var vennet til klimaet. I Skåne ble det også virkelig satt igang silkeproduksjon, etter at

man fant en hardfør art av morbærtre som kunne overleve milde svenske vintre, men som dessverre døde når det ble riktig kaldt.

Det er også mot denne bakgrunnen man er nødt til å vurdere Linnés store botaniske kartleggingsprosjekt; de nesten tyve «Linné-lärjungarna» som ble sendt til de fjerneste verdenshjørner for å kartlegge verdens flora. Ikke for å innlemme nye planter i seksualsystemet, men for å se om de kunne ha økonomisk betydning, og i så fall om man kunne vente å kultivere dem hjemme i Sverige.

Hele denne storslåtte svenske fremtiden strandet på samme grunnlag som den var bygget. Altså på botanikken. Som Linné selv etterhvert oppdaget, holdt hans lære om botanisk transmutasjon ikke vann. Saffrankrokusene ville helt enkelt ikke vokse i Torne-dalen. Likevel forble denne økonomisk-naturhistoriske tankegangen dominerende i Norden i flere generasjoner etter Linnés tid. Den var ikke minst grunnleggende for forskningen og undervisningen i flere naturvitenskapelige disipliner ved Universitetet i Christiania langt ut i det 19. århundret.

Note

- 1 Koerner Lisbet, Linnaeus. *Nature and Nation*, Harvard University Press (1999)

Etter Lemkin – nytt tidsskrift om folkemord og politisk massevold

Av Andreas Snildal, masterstudent i historie, UiO

Dette vårsemesteret lanseres ”Etter Lemkin – tidsskrift for studier av folkemord og politisk massevold”. Initiativtakerne er UiO-studenter med bakgrunn i humaniora og samfunnsvitenskap – redaktør Chalak Kaveh er masterstudent i historie og skriver om Tysklands politikk overfor sigøyerne i mellomkrigstiden, mens de øvrige redaksjonsmedlemmene har bakgrunn fra så vidt forskjellige disipliner som arkeologi og statsvitenskap. Felles er imidlertid interessen for folkemord og politisk massevold, og ønsket om å opprette et forum for faglig debatt rundt disse temaene.

I dag finnes det mange forskningsinstitusjoner i Norge som befatter seg med problemstillinger knyttet til disse temaene, og hundrevis av studenter avlegger årlig eksamen i fag knyttet til temaet. Bernt Hagtvetts emne ”Folkemord og politisk massevold i det tyvende århundre” er blant de mest populære emnene på statsvitenskap, mens historie både i Oslo og Trondheim tilbyr lignende emner.

Folkemordstudier er med andre ord et stort og ikke minst tverrfaglig felt, men det har altså ikke eksistert noe felles møtested i Norge for forskere og studenter som er interessert i temaet. Redaksjonen i *Etter Lemkin* håper tidsskriftet kan bli et slikt møtested, men håper også at tidsskriftet kan bidra til å skape grobunn for debatt i den norske offentligheten omkring temaet folkemord. Redaksjonen anerkjenner at det finnes mange definisjoner av begrepet folkemord, og ønsker å bidra til

flere alternative definisjoner og tolkninger, samt å kritisere og utfordre eksisterende tolkninger og omdiskuterte definisjoner.

Visjonen er også å bidra preventivt mot pågående tilfeller av folkemord og politisk massevold ved å opplyse og være et meningsdannende talerør for studenter, fagfolk og det øvrige publikum. Hovedpremisset for visjonen er at studenter og akademikere bør innta en sentral rolle i samfunnsdebatten, og ikke bare forholde seg som passive observatører. Gjennom faglig engasjement og akademisk redelighet kan et slikt tidsskrift i sin tur bidra til å forandre og utfordre den allmenne oppfatningen av det som skjer og har skjedd.

Tidsskriftet er foreløpig planlagt utgitt to ganger årlig, og hvert nummer vil inneholde en temadel, samt en mer generell del. Tema for første nummer er folkemordfornektelse og reaksjoner på folkemord, mens neste utgivelse (høst 2009) vil fokusere på motiver og årsaksmekanismer bak folkemord. Deadline for høstutgivelsen er 15. august, og redaksjonen er særlig interessert i å komme i kontakt med studenter som kan tenke seg å skrive, eller på andre måter bidra til tidsskriftet. Vi ønsker bidrag i form av artikler, bokanmeldelser, leserbrev og annet fra alle fagområder som på ulike måter forholder seg til temaet. Vi er også interessert i kontakt med studenter som kan bidra med illustrasjoner og webdesign.

Interesserte kan sende en e-post til etterlemkin@gmail.com, eller kontakte Chalak på 41044291 eller Andreas på 99789610

for akademiske strebere

argument:

□ Vi utfordrer deg

FORHOLDET MELLOM ØKONOMISK HISTORIE OG ØKONOMIFAGET

Einar Lie, professor i historie, UiO

Faget økonomisk historie har tradisjonelt vært sterkt knyttet til økonomifaget. Opprinnelig ble dette faget – som jeg skal komme til nedenfor – etablert gjennom indre stridigheter og en senere oppsplitting av økonomifaget på 1800-tallet. Men hvordan er situasjonen i dag?

Kan økonomisk historie klare seg uten økonomisk teori – og kan økonomisk teori klare seg uten økonomisk historie? Ser vi på den faktiske situasjonen i dagens norske og internasjonale forskningssamfunn, ligger hovedansatsene til et svar nokså klart i dagen: Økonomisk historie er sterkt og nokså betydelig influert av økonomisk teori, og det er liten grunn til å tro at faget på en heldig måte vil kunne greie seg uten økonomisk teori i fremtiden.

Men avhengigheten er ikke gjensidig. Økonomisk teori har gjennom i alle fall de siste to forskningsgenerasjonene motatt nokså begrensede impulser fra økonomisk historie. De fleste fagøkonomer er lite orientert mot økonomisk historie, og jeg tror ikke dette oppfattes som noe påtrengende problem blant økonomiprofesjonens utøvere. Likevel tror jeg mange økonomer ville hatt glede av å lese mer økonomisk historie. Jeg skal komme tilbake til dette avslutningsvis, etter å ha sett nærmere på forholdet mellom økonomisk teori og økonomisk historie, slik det har utviklet seg over en lang tid.

Innflytelsen av økonomisk teori på økonomisk historie

Kan økonomisk historie klare seg uten økonomisk teori? Mitt svar er altså nei, slett ikke. At mange prøver, er en annen sak. Det går også an å sykle med bind for øynene. Men da bør man sykle rett frem i veldig enkelt terreng. Og selv ikke da er det noe som anbefales.

Men jeg tenker da på grunnleggende generell teori som en del av fortolkningsrammen når vi studerer økono-

miske forhold og utviklingstrekk i fortiden. Ser vi på generelle fremstillinger som David Landes *The Wealth and Poverty of Nations*, Barry Eichengreens siste bok, den lære-bokspregede *The European Economy since 1945* er disse stappfulle av økonomisk teori og økonomiske betraktningsmåter i sine forsøk på å forstå og tilnærme seg sammensatte utviklingstrekk. Og dette er brede tilnærminger, av i prinsippet samme slag som vi finner i det jeg kalte generell økonomisk historie. Vi finner få modeller og t-verdier i deres bøker, men de er i høyeste grad teoretisk inspirerte. Vi finner det samme i tekster som Francis Sejersteds "En teori om den økonomiske utviklingen i det tyvende århundre" og John Hicks *A Theory of Economic History*. Begge fremstillingene forsøker å lage en forenklet forklaring, ikke en generell teori, som skal forklare hovedtrekkene i lange utviklingsforløp. Og disse tesene er bygget opp gjennom resonnementer som hviler på økonomisk teori, implisitt og eksplisitt.

Jeg vil peke på to grunner til at historikeren som studerer fortidens økonomiske utvikling og dens aktører ikke kommer utenom økonomisk teori: Det blir vanskelig å forstå og forklare hovedtrekk ved den økonomiske utviklingen; og det blir tilsvarende vanskelig å forstås de handlende aktørenes virkelighetsforståelse og handlingsmønstre. La oss ta 1920-årenes norske pengepolitikk som eksempel. Myndighetenes mål i 1920 var å bringe den inflaterte kronen tilbake til den gullverdien den hadde hatt før første verdenskrig. Kronen hadde på dette tidspunkt kun 40 prosent av sin tidligere verdi i forhold til gull og gullbaserte valutaer etter krigen. Deflasjonsperioden som fulgte, nådde det pengepolitiske målet, men til store økonomiske og sosiale kostnader.

De fleste historikere som gir seg i kast med perioden, forstår at de som hadde gjeld, fikk store problemer. De fleste forstår også at de som produserte varer i Norge og fikk sine salgsinntekter i utenlandsk valuta, kom i vanskeligheter. I spørsmål om hvordan pengepolitikken virket inn på belastningen av statsgjelden, på handelsflåtens inntekter og utgifter og på levestandardens til arbeidere med forskjellige typer lønnsavtaler, finner vi forvirring og uklarheter i en rekke fremstillinger.¹ Det er ikke så rart, vi kommer raskt inn på kompliserte forhold. Og det er ikke bare fortolkningene som er vanskelige hvis historikeren er svakt teoretisk rustet. Det krever spesielle data for å gi svar på spørsmålene over. Det er lite fristende å bruke tid på å lete etter spesiell informasjon hvis man ikke er sikre på hva informasjonen sier om det berørte saksforholdet.

Den andre grunnen til at teori er viktig, er altså at man må forstå aktørenes virkelighetsforståelse og handlingsform for å kunne presentere en analyse som yter disse rettferdighet. Her er det naturligvis *fortidens* teorier om hvordan økonomien fungerte, og hvordan en konsument, bedrift eller stat burde ordne seg, som er av betydning. For pengepolitikken på 1920-tallet forstår vi at staten fulgte et rettslig og normativt prinsipp om at kronen måtte bringes tilbake til sin gamle verdi, som endatil var fastsatt i i loven. De rent politiske begrunnelsene, og tvilen som meldte seg midt på 1920-tallet, er godt studert. I en rekke fagforeningshistorier og bedriftshistorier finner vi imidlertid lite om betraktninger omkring hvordan man skulle forholde seg til den kronestigningen som myndighetene varslet med stor tydelighet tidlig i tiåret, og som først var fullført tidlig i 1928. Betyr dette at bedriftene som omtales, ikke trodde at politikken ville gjennomføres, at de ikke forsto hva politikken ville innebære, eller at de ikke trodde de kunne gjøre noe for å unngå å bli hardt rammet av politikkenes virkninger? Når bedriftene forlangte lønnsnedslag protesterte ofte fagforeningene. Var det fordi de uansett ønsket høyere reallønn, eller var det fordi de ikke fullt forsto at de sterkt fallende prisene ville gi dem høyere levestandard selv om lønningene sank noe? Og hvordan tenkte de om forholdet mellom egne handlinger og fremtiden til bedriftene de forhandlet mot?

Når man i flere fremstillinger av bedrifter og organisasjoner på 1920-tallet møter forbausende få betraktninger omkring slike spørsmål, tror jeg dette kan skyldes mangler hos historikeren vel så mye som hos fortidens aktører. En institusjonshistorie krever ofte et meget omfattende kildearbeid. Historikeren henger seg fast i en liten del av det kildematerialet kan by på. Det er det som historikeren kan forstå og skape mening i, og som oppfattes som viktig for bedriften eller foreningen, som bringes videre. Hvis historikeren ligger på den korte siden av sine aktører i forståelsen av økonomiske sammenhenger, slik for eksempel fremtidig kursrisiko og hvordan man kan sikre seg mot denne, risikerer man at viktige nyanser faller bort, og aktørene kan bli stående som enklere enn de faktisk var.

Det kan være grunn til å presisere at denne måten å betrakte betydningen av å bruke økonomisk teori i økonomisk historie, er en annen enn det ofte diskuterte skillet mellom "tradisjonell" økonomisk historie og den nye retningen fra 1950-tallet, New Economic History (NEH). Av disse to retningene er det den siste som er lettest å avgrense. NEH fremstår og fremsto som en gren av økonomifaget, og preget av dette fagets teorier og metoder. Den første er pluralistisk i sitt metodevalg, den er ofte rettet inn mot å forklare isolerte hendelser eller utviklingsforløp, og er ofte opptatt av aktørers motiver, verdier og situasjonsforståelser. Dette er økonomisk historie for historikere – i den betydningen at den sistnevnte forskning i første rekke er ment å kommunisere med arbeider av andre historikere, og kun i liten grad med økonomer. I internasjonal og nasjonal forskning er det et nokså tydelig skille mellom de to retningene, som riktignok opptrer under litt forskjellige navn. Noen steder er økonomisk historie en del av økonomifaget. Dette er overveiende løsningen i Sverige. I Norge har vi ett miljø for økonomisk historie som langt på vei er på økonomifaglige premisser, og det er historiemiljøet ved Norges Handelshøyskole i Bergen. Ellers er det den "tradisjonelle" økonomiske historien som dominerer ved de norske lærestedene.

Slik jeg ser det, går imidlertid ikke skillet mellom NEH og den tradisjonelle økonomiske historien på langs av en grenseflate mellom økonomisk historie og økonomisk teori. Det er som sagt ikke alltid at arbeider innenfor "tradisjonell" økonomisk historie er like teoretisk inspirert. Men det er heller ikke den økonominspirerte historien. Økonomer som reiser rundt i fortiden med sin faglige verktøykasse vidåpen, på jakt etter noe å telle og måle, vil kanskje se det litt annerledes. De vil fort kunne tro at de bringer økonomisk teori inn i fortolkningen av fortiden. Her tror jeg det ligger en ganske vanlig misforståelse, hvor økonomifaget blir redusert til enkle modeller og estimeringsteknikker. Men jeg vil minne om at vi hadde nokså omfattende statistisk forskning på økonomiske forhold ganske lenge frem til økonomifaget mer systematisk begynte å interessere seg for statistiske data i mellomkrigs-tiden.² Denne forskningen var ofte interessant, og den var metodisk avansert, men den var preget av en manglende interesse for generell teori. Og vi har forskere både ute og hjemme i dag som bruker sin tid på å etablere indekser og tidsserier, og deretter leter etter noe spennende tallene kan utsi et eller annet om. Ikke noe galt i dét, men denne forskningen kan ofte greie seg uten eller bare med veldig grunne økonomisk-teoretiske innsikter. Nettopp derfor har den sine begrensninger som selvstendig bidrag til økonomisk-historisk forskning, selv om den kan gi viktig informasjon om fortidige forhold.

Hvordan er situasjonen i vårt eget historikermiljø, her ved IAKH? Fra mitt ståsted er to trekk iøynefallende: For det første vil jeg si at økonomisk historie i vår institusjon står relativt sterkt. Ikke ved at vi har mange stillinger

i økonomisk historie; for øyeblikket er jeg den eneste hos oss med en stillingsbetegnelse spesifikt rettet inn mot økonomisk historie. Fra gammelt av har imidlertid de "generelt" orienterte historikerne hatt relativt god kompetanse i og interesse for økonomisk historie. Ser vi for eksempel på Aschehougs norgeshistorie, som ble utgitt for noen år siden med mange bøker skrevet av IAKHs historikere, er innslaget av økonomisk-historiske temaer og perspektiver ganske solid. Slik sett er situasjonen god; nasjonens historie reduseres ikke til ren politisk historie med sosialhistorisk krydder, slik vi finner det i enkelte andre lands tradisjoner.

Det andre iøynefallende trekket hos oss er imidlertid at den kvantitative tradisjonen er veldig svak. Dette har ikke bare å gjøre med at den økonomiske historien hos oss er den "tradisjonelle" økonomiske historien, med vekt på blant annet motiver, normer og aktørenes selvforståelse og situasjonsforståelse. Går vi noen år tilbake i tid, hadde vi også en sosialhistorisk forskning i vårt miljø som tidvis var sterkt kvantitativt innrettet. Sivert Langholms Ullensaker-prosjekt, var kanskje typisk for denne innretningen. Fortsatt er noen av våre kolleger involvert i "tallende" prosjekter, slik som Jan Eivind Myhre, som i sin tid skrev sin hovedoppgave innenfor dette prosjektet. Men samlet sett ser den kvantitative sosialhistorien ut til å ha vært på retur lenge. Demografi, som er en deldisiplin som ikke kan greie seg uten solide tallmessige oversikter, er i tillegg nærmest radert ut av vårt institutts forskning. Summen av alt dette er at den numeriske orienteringen hos oss er historisk svak, og dette reflekteres og reproduseres i studietilbudet til vordende historikere.

Innflytelsen av økonomisk historie på økonomisk teori

Kan økonomisk teori greie seg uten økonomisk historie? Svaret er et betinget ja; økonomisk teori bygger i dag i veldig liten grad på økonomisk-historisk forskning. Og den greier seg ganske godt, til noens irritasjon og andres velbehag.

Det kan være grunn til å minne om at det ikke alltid har vært slik. Økonomisk historie har et opphav som er meget nært knyttet til økonomifaget. I den tyske tradisjonen er økonomisk historie på mange måter økonomifagets mor. Gjennom den marginalistiske revolusjonen og oppkomsten til en type økonomisk forskning som studerte økonomien ut fra generelle, forenklete forutsetninger om hvordan aktører opptrådte, fikk man her en type forskning som brøt med de brede, historisk baserte fortolkningene av økonomisk utvikling. Den såkalte metodestriden i Tyskland og Østerrike dreide seg nettopp om forholdet mellom en tungt etablert historisk skole og tidligere nyklassikere i Tyskland og særlig Østerrike.

Den britiske klassiske tradisjonen forsvant gradvis med marginalismens inntreden. Men også her var det sentrale utøvere som protesterte mot et økonomifag med et individualistisk og delvis ahistorisk utgangspunkt. Alon

Kadish har studert oppkomsten av økonomisk historie som en spesifikk forskningsdisiplin i Storbritannia. Den første "rene" økonomiske historiker, Cambridge-økonomen William Cunningham, fikk sin posisjon gjennom sin skepsis mot den dominerende posisjonen som kollegaen Phillip Marshalls økonomiske teorier fikk. Hans stadig svakere posisjon internt i Cambridge presset ham etter hvert til å betrakte seg som historiker. Han mente nok fortsatt at han egentlig var økonom, i Ricardos, Malthus og Mills betydning av ordet. I Marshalls Cambridge måtte han imidlertid bli enten en gammeldags økonom eller en moderne orientert historiker. Og da var det siste å foretrekke.³

Et institusjonelt skille mellom økonomisk historie og økonomisk teori ble på denne måten skapt. Men skillet var ikke så skarpt og dyptgående som det senere er blitt. En rekke fremtredende økonomer var fortsatt historisk orienterte. Joseph Schumpeter og Eli Heckser er åpenbare eksempler for forskere med en historisk og institusjonell forankring for sin forskning. Fremtredende økonomer hadde dessuten en tung teoriehistorisk skolering, der tidligere økonomers tankeunivers ble studert i detalj, også de delene som ikke hørte med blant ettertidens læresetninger. Og de viktigste bidragene til økonomisk-historisk forskning ble normalt publisert i fagøkonomiske tidsskrifter. Dette uttrykte en oppfatning om at den økonomiske og økonomisk-historiske forskningen var skrevet for det samme publikum, selv om opphavsmennene hadde valgt forskjellige spesialiteter.⁴

I dag er situasjonen annerledes. I en nokså ny artikkel i *Journal of Economic Methodology* har Filippo Cesarano en artikkel som handler nettopp om forholdet mellom økonomisk historie og økonomisk teori.⁵ Hans konklusjon er at impulsene fagene imellom har vært preget av en-veis trafikk i hele etterkrigstiden. Økonomisk teori har trengt inn i faget økonomisk historie, men kun på meget avgrensede områder har økonomisk historie influert på økonomisk teori.

Dette bygger opp under hovedpoenget til en innflytelsesrik artikkel av daværende Donald McCloskey i *Journal of Economic Literature* i 1976. Denne artikkelen forklarte at økonomer burde ha stor nytte av økonomisk historie, men at de i realiteten fikk større og større avstand til dette feltet. McCloskey pekte på at økonomer fra Adam Smith til John Maynard Keynes hadde en genuin økonomisk historisk orientering. Tendensen til at de mest fremtredende fagøkonomiske tidsskrifter trykket artikler som i substans var knyttet til økonomisk historie, fortsatte inn i etterkrigstiden. Men andelen ble lavere og lavere.

Økonomifaget har preget økonomisk historie, i første rekke gjennom NEH. Samtidig lå motivasjonen for utøverne av NEH ikke bare i å skulle forklare fortidige utviklingstrekk, men i å berike generell økonomisk teori. Men dette har altså lyktes i liten grad. NEH har for øko-

nomiske teori blitt en form for anvendt økonomi, i likhet med arbeidsmarkeds-økonomi eller miljøøkonomi, bortsett fra at det er mindre klart hvilke nytte man har av anvendelsene på historisk materiale. En av de økonomer som sterkest har interessert seg for økonomisk-historiske arbeider, Robert A. Solow (1985), har uttalt seg kritisk og litt nedsettende om denne nyvendingen i økonomisk historie. Her fant han en form for forenklete undersøkelser som preget stadig mer økonomisk forskning "The same integrals, the same regressions, the same substitution of t-ratios for thought. Apart from anything else, it is no fun reading the stuff anymore."

Et par viktige trekk må til for å balansere ut denne litt triste konklusjonen. På enkelte avgrensede områder har økonomisk historie hatt en åpenbar innflytelse på økonomisk teori. Særlig i forhold til teorier om internasjonale betalings-systemer og om finansiell stabilitet. Økonomer som Charles Kindleberger og Hyman Minski har drevet en forskning som på mange måter utviser skillet mellom økonomisk historie og økonomisk teori, ved at de to er blitt analysert og utviklet i forhold til hverandre. Flere sentralbanker, blant dem vår egen, har også interessert seg for finansiell historie og for å etablere lange statistiske serier for monetær statistikk. Bakgrunnen er nettopp en tro på at man kan trekke lærdommer av historien. Vi har blant annet så få store finansielle kriser at vi må se bakover, ikke bare til siden, for å finne eksempler vi kan lete etter mønstre i.

Litt lengre i ytterkant av de nyklassiske kjerneområdene finner vi det heterogene fagfeltet "Business studies," med teorier for bedriftsutvikling og -atferd. Innenfor dette området har historikere, med Alfred D. Chandler som en markert forgrunnsfigur, levert viktige bidrag. Også innenfor studiet at innovasjon og teknologisk utvikling har historikere levert vektige studier med innflytelse på generell teori.⁶ Men selv om studiet av økonomisk vekst har stått sentralt innenfor økonomisk-historisk forskning, har økonomenes utvikling av moderne vekstteori hentet lite fra historikers arbeid. Nicholas Crafts, britisk økonom og en sentral skikkelse i studiet av langssiktige vekstprosesser, har formulert det slik: "Sadly, it must be said straightaway that economic history has had little influence upon and has been relatively little affected by growth theory of postwar variety".⁷

Har økonomer bruk for økonomisk historie?

Jeg skal avslutte med følgende synspunkt: Økonomisk historie er viktigere for økonomer enn den er for økonomisk teori. Dette er fordi økonomisk historie er i stand til å tilby reell erfaring, kompleksitet og betraktninger på situasjoner der konvensjonell teoretisk visdom tilsynelatende svikter. Analyser av slike situasjoner gir en større forståelse, kanskje sensitivitet er et godt ord, for tilstrekkeligheten og utilstrekkeligheten av tilvante måter å analysere dagens økonomi på. Dette er en viktig, men lite

original innsikt. Dette er et sentralt poeng i de nevnte artiklene til Cesarano og McCloskey, og det er bakgrunnen for Solows skepsis til å redusere økonomisk historie til anvendt økonomi. Økonomisk historie formidler historisk erfaring, fra tider som har bydd på intellektuelle utfordringer som både er like og ulike de man står overfor i dag. Og jeg mener det er nyansene, bredden – egentlig forskjellighetene fra annen økonomisk forskning – som gjør økonomisk historie viktig for økonomer.

I enda større grad tror jeg at kombinerte basiskunnskaper i økonomisk historie og økonomisk idéhistorie er en god ballast for en økonom. Dette for å gi en forståelse av det historiske ved *enhver* situasjon som skal analyseres og ved måten situasjonen analyseres på, det vil si hvilke rådende teorier og oppfatninger situasjonen analyseres ved hjelp av. Økonomien var og fremsto som forskjellig i den klassiske gullstandard, i mellomkrigs-tidens turbulente år, i etterkrigstidens vekstfase, i 1970-årenes stagflasjonstid, og i de siste tiårene da store markeder er blitt integrert på en helt annen måte enn tidligere. Teoretiske konsepter for å studere økonomien i disse fasene har også vært i endring, både som en konsekvens av faglig raffinement og videreutvikling av eksisterende teorier, og gjennom impulser fra analyseobjektet, økonomien.

Og det betyr naturligvis ikke at disse erfaringene er tilstrekkelig ballast for en økonom i møte med slike utfordringer. Skal man forholde seg for eksempel til en uventet og kvalitativ ny situasjon, som en finansiell systemkrise, vil kunnskap om tidligere systemkriser gi innsikt i hvilke konsekvenser krisen kan skape. Slik kunnskap vil også være viktig for å finne ut hvordan krisen skal løses. Men kunnskap om tidligere kriser er ikke tilstrekkelig hvis man skal løse en ny krise i en kvalitativt annerledes situasjon. Minst like viktig når man står overfor det ukjente, er å være tilstrekkelig rustet med tung generell teori.

Det er en elementær innsikt at verden forandrer seg – og at våre teorier og modeller endres etter hvert som den ytre verden forandrer seg. Mer enn andre samfunnsvitere har imidlertid økonomer en tendens til å tro at teorier deduseres frem ved hjelp av klare tanker alene, fritt fra empirisk, jeg hadde nær sagt historisk, erfaring. Slik er det altså ikke. Og det er ikke bare fortiden som har spesielle konstellasjoner av økonomiske omstendigheter og økonomiske teorier og modeller. Det er også slik i dag, tidlig på 2000-tallet, som en gang i fremtiden vil være en tilbakelagt epoke. En forståelse av egen historisitet ville ikke bare gjort mange økonomer klokere, antakelig ville færre enn i dag fremstått med den litt enfoldige arrogansen som kan kjennetegne økonomer med begrensede horisonter utenfor sin egen fagspesialitet.

Noter

- 1 Hensynet til fortsatt gode kollegiale forhold gjør at jeg her og i det følgende skal være forsiktig med henvisninger.
- 2 Einar Lie og Hege Roll-Hansen, *Faktisk talt. Statistikkens historie i Norge*. Oslo: Pax, kap. 4.
- 3 Alon Kadish, *Historians, Economists and Economic History*. London: Routledge.
- 4 D.N. McCloskey, "Does the past have useful economics?", *Journal of Economic Literature* 14 (1976): 434–461.
- 5 Filippo Cesarano, "Economic History and Economic Theory", *Journal of Economic Methodology* 13 (2006): 447–467.
- 6 Kristine Bruland, "What is the Economy in Economic History?", *Scandinavian Journal of Economic History* 51 (2003): 32–44.
- 7 Cesarano, 2006.

Litteratur:

Bruland, Kristine: "What is the Economy in Economic History?" i *Scandinavian Journal of Economic History* 51(2003): 32–44

Cesarano, Filippo: "Economic History and Economic Theory" i *Journal of Economic Methodology* 13 (2006): 447–467.

Kadish, Alon: *Historians, Economists and Economic History*, London, Routledge.

Lie, Einar og Hege Roll-Hansen: *Faktisk talt. Statistikkens historie i Norge*, Oslo, Pax.

McCloskey, D. N.: "Does the past have useful economics?" i *Journal of Economic Literature* 14 (1976): 434–461.

Solow, Robert: "Economic History and Economics" i *American History Review*, 75 (1985): 328–333

ANTIKK ØKONOMI OG MODERNE HISTORIE

Eivind Heldaas Seland, førstelektor i historie, UiB.

*I fjor var det 35 år siden *The Ancient Economy* av Moses Finley kom ut. Det er på tide å sette Finleys lille bok inn i en historiografiske sammenheng. Ved siden av å kaste lys over antikkens økonomi kan den også leses på bakgrunn av 1800- og 1900-tallets store debatt om markedsøkonomi eller planøkonomi ville være til beste for samfunnet.*

Finley argumenterte for at antikkens mennesker var underlagt sosiale handlingsmønstre i økonomiske anliggende, og at moderne økonomisk teori derfor var av liten hjelp for den som ville forstå den antikke økonomien. Mens det er vanskelig å overvurdere den innflytelsen *The Ancient Economy* hadde på forskning og undervisning rundt antikkens økonomi, er det mer tvilsomt om denne innflytelsen utelukkende var av positiv art.

I 1973 ga daværende professor ved Universitetet i Cambridge, Moses I. Finley (1912–1986), ut den lille boka *The Ancient Economy*. Her gikk han til frontalangrep på økonomisk historieskrivning om den antikke perioden. Finleys arbeid kom til å føre til dyptgripende endringer i hvordan antikkvitenskapene behandlet økonomiske problemstillinger.

Finley argumenterte for at det å beskjeftige seg med antikkens økonomi ut fra moderne økonomisk tankegang ga liten mening, ettersom datidas mennesker ikke hadde noe begrep om at økonomien utgjorde en adskilt sektor av samfunnet. Følgelig var økonomiske handlinger underlagt sosiale handlingsmønstre heller enn økonomiske vurderinger. Med bakgrunn i et hovedsakelig litterært kildemateriale framholdt han at handel var av marginal betydning og lav status i den antikke verden. Subsistens-jordbruk var den dominerende økonomiske aktiviteten, overskudd ble investert i land heller enn i handel og produksjon. Økonomisk vekst i moderne forstand fantes ikke, heller ikke det vi i dag vil kalle for økonomisk politikk – politiske avgjørelser tatt ut fra økonomiske hensyn andre enn rent fiskale.

Finleys tanker vant gehør i generasjonen som studerte ved europeiske og amerikanske universiteter på 1970-tallet. Disse stod klare til å ta over stillingene ved de samme institusjonene noen år senere. Snart var Finleys reaksjon mot det han oppfattet som akademisk meningshegemoni etablert som “ny ortodoksi”, slik hans tidligere student Keith Hopkins uttrykte det.¹ Innenfor forskningen er denne situasjonen i gradvis endring, men Finleys modell av den antikke økonomien setter fortsatt sterkt preg på antikkutdanningen også ved norske universiteter. Johan H. Schreiner vier for eksempel et eget temakapittel til økonomien sist i sin *Antikkens Historie*, hvor han skriver at (Finley modellen) ”spøker bak mye av det som står i denne boka”.² Bjørn Qviller legger en historieoppfatning som må sies å ligge svært nær Finleys som premiss for sin *Romersk politisk kultur og sosiologisk historie*.³ Jørgen Christian Meyer, som i av sin analyse av antikkens økonomi står fjernt fra Finley, tilkjenner like fullt at ”*The Ancient Economy* og den påfølgende debatten førte til en helt nødvendig teoretisk bevisstgjøring blant forskere som arbeidet med antikkens verden”.⁴

Denne artikkelen tilbyr ingen ytterligere utdypning av Finleys modell. Den har imidlertid tre andre siktemål. Det første er en historiografisk skisse av debatten rundt antikkens økonomi i de hundre årene som gikk forut for *The Ancient Economy*. Hensikten med denne er å sette Finleys verk inn i en forskningstradisjon, for dermed å lede opp mot artikkelens andre hovedpoeng, nemlig at debatten om antikkens økonomi i stor grad kan, og etter mitt syn også bør leses i lys av 18- og 1900-tallets store

politiske oppgjør mellom høyre- og venstreside. Til slutt vil jeg se på noen trender gjennom tiårene etter Finley, og argumentere for at debatten rundt antikkens økonomi i liten grad har ført til en ”nødvendig teoretisk bevisstgjøring”, men tvert imot har truet med å gjøre studiet av antikkens økonomi til en spesialdisiplin med begrenset overføringsverdi og sammenligningspotensial.

Primitivister og modernister

Debatten omkring den antikke økonomien startet da samfunnsøkonomen Karl Bücher utga skriftet “*Die Entstehung der Volkswirtschaft*” i 1893. Her ønsket han å beskrive opprinnelsen til de moderne europeiske nasjonaløkonomiene slik de framtrådte på slutten av 1800-tallet. I den forbindelse stilte han spørsmålet som implisitt eller eksplisitt kom til å prege de fleste arbeider om antikkens økonomi etter ham: var fortidens økonomier av samme natur som den markedsøkonomien som dominerte i hans samtid, eller var de grunnleggende forskjellige?⁵

Bücher fortsatte med en kritikk av tenkere som anså for-tidas økonomier som miniatyrtugaver eller umodne manifestasjoner av lovene og prinsippene som styrer moderne økonomi.⁶ Målene for hans kritikk var i liten grad historikere, men heller de store teoretikerne innefor liberal økonomisk teori, Adam Smith og David Ricardo. Bücher introduserte en tretrinnsmodell for økonomisk utvikling, hvor antikken utgjorde første fase, kalt den ”sluttede husholdsøkonomien” (*Geschlossene Hauswirtschaft*). Her foregikk all produksjon med tanke på konsum innenfor husholdet. I produksjonsmåtenes rene form fant utveksling av varer eller tjenester ikke sted. Med begrepet ”hushold” (*Haushalt*) mente ikke Bücher sin samtids borgerlige familie bestående av foreldre og deres barn, men den greske *oikos* eller den romerske *familia*, sosiale enheter som omfattet ikke bare av slekninger, men også slaver, tjenere og andre avhengige, med én fri, voksen mann, den romerske *pater familias*, som opptrådte som husholdets eneste juridiske, politiske og økonomiske representant. Bücher bygde på den tyske retthistorikeren Rodbertus⁷ og hans beskrivelse av det han hadde kalt *Oiken-Wirtschaft*,⁸ som også best oversettes ”husholdsøkonomi”. Det er imidlertid først hos Bücher at modellen ble utviklet i detalj, og det er først med Bücher at den førte til videre debatt.

Innenfor Büchers modell av husholdsøkonomien kunne en godt forklare produksjon i stor skala, slik det for eksempel forekom på de slavedrevne godsene i romersk Italia og Nordafrika. Han opererte nemlig ikke med noen øvre grense for hvor stort et hushold kunne være. Hvert hushold sørget for å dekke sine egne behov, ikke bare for matvarer, men også for verktøy, metall, tekstiler etc. I en analytisk sammenheng ses staten bare som et stort hushold, hvor en konge, keiser eller en kollektiv folkeforsamling

inntar husfarens posisjon.⁹ Statens inntekter kom hovedsaklig i form av tributt, overskudd fra statseiendom og skatt på eiendom. Overskuddskapital ble ikke investert i handel, men i å utvide husholdet med spesialiserte slaver og avhengige.¹⁰ Bücher avviste ikke at varer ble fraktet over lange avstander og skiftet eier, men han mente at slike kontakter var preget av *avhengighet*, ikke av den *kontrakten* som kjennetegner handel mellom frie aktører, og at det lå et avgjørende skille i dette.¹¹

Büchers var imidlertid ikke primært opptatt av antikken. Han ønsket å beskrive sin egen samtid og forklare hvorfor den var blitt som den var. Antikkens husholdsøkonomi var bare første fase i utviklingen av den moderne økonomien. Modellen var i utgangspunktet diktert ikke på antikkens premisser, men av tredelingen av historien i antikk, middelalder og nytid som ble lansert av renessansens humanister, og som hadde stor innflytelse i de framvoksende samfunnsvitenskapene. Den mest kjente og innflytelsesrike varianten i Büchers samtid var selvsagt Karl Marx og Friedrich Engels modell for historisk utvikling, men Büchers viktigste inspirasjon lå heller hos tyske økonomiske historiefilosofene som Friedrich List (1789–1846) som lanserte en femtrinnsmodell og Bruno Hildebrand (1812–1878) som opererte med tre faser.¹² Dersom Bücher hadde blitt lest som det han forsøkte å være, økonomisk historiefilosof, hadde det kanskje aldri blitt noen debatt om antikkens økonomi. Datidas antikkhistorikere hadde imidlertid ingen intensjoner om å la Bücher dø i synden.

Fremst blant Büchers motstandere stod Eduard Meyer, kanskje den mest betydelige tyske historiker etter Theodor Mommsen. Meyer lanserte sin kritikk i sterkt polemiske vendinger på det tyske historikermøtet i 1895.¹³ Han var ikke villig til å akseptere teorier som forsøkte å sette opp allmenngyldige lover for historisk utvikling i den grad de ikke også kunne belegges i kildene.¹⁴ Med en slik tilnærming hadde han få vanskeligheter med å finne eksempler i kildematerialet som passet dårlig inn i Büchers husholdsøkonomi. For en moderne leser er imidlertid Meyers forklaring på hvordan Bücher og hans støttespillere kunne nå slike konklusjoner mer interessant enn polemikken rundt kildematerialet. Meyer mente at denne typen flerfaseteorier var bygd på en teologisk [*sic*] fundert misforståelse om at verdenshistorien er en sammenhengende kjede av framskritt fra skapelsen og framover: han foreslo at når enkelte historikere studerer middelalderen og finner forholdsvis primitive forhold der, vil de automatisk anta at forholdene i antikken var enda mer primitive.¹⁵ Det Meyer her i realiteten gjorde var å insistere nettopp på den maksime han og hans meningsfeller ofte har blitt beskyldt for ikke å forstå viktigheten av, nemlig at ethvert historisk samfunn må forstås på sine egne premisser.

Mest tankevekkende i Meyers angrep på Bücher er hans spørsmål om i hvilken grad kildene kan sies å gi et representativt bilde av fortida. Virksomheter som pengeutlån, handel og håndverk beskrives gjerne som æreløse i antikke kilder.¹⁶ Meyer ba sine kolleger reflektere over hvordan framtidens historikere ville vurdere 1800-tallets tyske økonomi, dersom de måtte basere seg på den tyske akademiske og litterære elites vurderinger av kroppsarbeidere, håndverkere, småhandlere og særlig jøder, i det han minnet om samtidens voksende antisemittisme og stabile innslag av dobbeltmoral.¹⁷ Hans indirekte poeng var at Bücher og hans meningsfeller hadde latt seg føre bak lyset av de moralske skriviene til en tallmessig begrenset, utdannet og landeieende antikk elite, hvis meninger aldri var representative for andre enn dem selv, en kritikk også Finley kom til å møte 80 år senere.¹⁸

På samme måte som Büchers husholdsøkonomi går inn i det idéhistoriske landskapet på slutten av 1800-tallet hadde Meyers harme ikke utelukkende med antikkens historie å gjøre. Gjennom siste del av 1800-tallet hadde klassiske fag og antikkens historie måttet tåle alvorlige slag mot sin posisjon og prestisje i det tyske samfunnet. Antikkdisiplinene hadde tidligere dominert i det tyske skolesystemet, men ble i økende grad sett på som irrelevante i et nytt og samlet Tyskland. Det gikk så langt at keiseren selv i en hilningstale til en nasjonal konferanse om skolereform slo fast at "vår oppgave er å utdanne unge tyskere, ikke unge grekere og romere".¹⁹ Målet til Meyer og den mer kjente Theodor Mommsen var å vise at antikken fortsatt var relevant for moderne mennesker. Dette ville de gjøre ved å vise at antikken gjenspeilte det moderne samfunnet i politisk, kulturelt og økonomisk henseende. Mommsen tydeliggjorde dette for eksempel i sin bruk av terminologi i sin monumentale *Römische Geschichte* (1854–1856), hvor anakronistiske begrep som "bondestand", "proletariat", "borgerskap", "kapitalister", "partistrid", "politivesen" og "konkurslovgivning" florerer, begreper som har mer åpenbar relevans for 1800-tallets Tyskland enn for den romerske republikken. Bare slik trodde man at perioden kunne bevare sin posisjon i skolevesenet og ved universitetene. Her ligger grunnlaget for den historiske modernismen, som altså hadde et langt bredere siktemål enn studiet av antikkens økonomi.

Bücher la betydelig innsats i å argumentere både mot sine motstanderes personlige angrep og deres kritikk av teorien hans. Her avslører han også sin inspirasjon for sin analyse av antikkens økonomi, nemlig det han kaller den etnografisk-sammenlignende metode. Bücher sammenligner produksjon og distribusjon av gresk keramikk i antikken med produksjon og gaveutveksling blant 1800-tallets innfødte befolkning på Papua-Ny Guinea.²⁰ Slikt må ha virket ekstremt provoserende på hans motstandere, som jo riktignok var sterkt opptatt av å vise slektskapet mellom antikke og moderne samfunn, men som nok ikke hadde

Stillehavets steinaldersamfunn fremst i tankene i den forbindelse. I kritikernes øyne stemplet sammenligningen Bücher som "primitivist" i motsetning til den rådende "modernistiske" tolkningen av antikkens økonomi. Her foregriper debatten det som skulle komme senere, da Karl Polanyi brakte sosialantropologisk metode sterkt inn i studiet av førmoderne økonomi, et metodeslektskap som fortsatt står sterkt innen arkeologifaget.

Weber, Hasebroek og Rostovtzeff

Her endte første runde av debatten. Bücher valgte etter det ubehagelige møtet med historikerprofesjonen å konsentrere seg om moderne økonomi i sine senere arbeider. Antikkhistorikere fortsatte å sysle med antikkens økonomi uten å bekymre seg for spøkelset av den lukkede husholdsøkonomien, og noen av de aller viktigste arbeidene innenfor den modernistiske tradisjonen ble til i denne perioden. Mikhail Rostovtzeffs *The social and economic history of the Roman Empire* (1926) og *The social and economic history of the Hellenistic world* (1941) står særlig sentralt. Rostovtzeff gjorde omfattende bruk av arkeologisk materiale og innskrifter. Som representant for det liberale russiske borgerskap og flyktning fra den russiske revolusjonen ble han dessuten den første til å beskrive antikkens historie som utslag av økonomisk utvikling og kamp mellom økonomiske interessegrupper heller enn som resultat av store menns politikk. Hans to hovedverk fikk stor og fortjent innflytelse i samtiden. I mellomtiden hadde imidlertid andre lansert nye tanker om antikkens økonomi som på sikt skulle få større betydning enn Büchers.

De fleste forbinder i dag Max Weber med sosiologifaget, men han startet som antikkhistoriker med interesse for rettshistorie og økonomisk historie. I *Die Sozialen Gründe des Untergangs der Antiken Kultur* (1896) trekker han opp grunnlinjene i sitt syn på antikkens økonomi og samfunn, og hans tilnærming herfra går som en rød tråd gjennom nøkkelverket *Wirtschaft und Gesellschaft* fra 1922. Weber engasjerte seg aldri i debatten mellom Bücher og modernistene, men aksepterte de grunnleggende trekkene i Büchers *oikos*-modell som en gyldig beskrivelse av antikke samfunn.²¹ Hovedfokuset hans var imidlertid ikke på handel, men på institusjoner, og hvordan de fungerer i forhold til hverandre. Weber mente at politisk og sosial endring i antikken måtte forstås som diktert av militære hensyn heller enn økonomiske, og at det mest framtreddende trekket med antikkens samfunn verken var deres primitivitet eller modernitet, men deres nærmest universelle avhengighet av slavearbeid.²²

Weber understreket altså antikkens annerledeshet, uten å dermed å anse den som underutviklet i forhold til den moderne verden. Herfra går båndene til Karl Polanyi, som mente at sosiale forbindelser var viktigere enn øko-

nomiske hensyn, og til Finley, som la Webers statusbegrep til grunn for sin analyse av den antikke økonomien.²³

Mens Webers interesse var hans samtids Europa ble det opp til Johannes Hasebroek å ta i bruk hans institusjonelle tilnæringsmåte i møte med det antikke kildematerialet. I *Staat und Handel im alten Griechenland* fra 1928 forlot Johannes Hasebroek studiet av ulike former for økonomisk aktivitet i og kontakt mellom greske bystater som hadde dominert mange tidligere studier, til fordel for en studie av forholdet mellom handel og stat. Etter Hasebroeks syn var det bare to hensyn som påvirket den greske statens holdning til handel: muligheten til inntekter gjennom skatter, avgifter og monopoler, samt den helt avgjørende forsyningen av matvarer, først og fremst korn.²⁴ Han konkluderte med at antikkens stater aldri utviklet noen form for økonomisk politikk, et syn Finley også forfektet 45 år senere.²⁵ I den grad Hasebroek ønsket å blåse liv i den tretti år gamle debatten om antikkens økonomi lyktes han ikke. Rostovtzeff kunne i en anmeldelsen av en annen av Hasebroeks bøker generøst slå fast at mange historikere nok hadde overdrevet i sitt ønske om å modernisere antikkfagene, men han mente at Bücher og hans støttespillere (her inkluderte han både Hasebroek og Weber) gikk altfor langt i å tilskrive antikke samfunn en særstilling.²⁶ Anmeldelsen er verdifull lesning fordi den også spissformulerer Rostovtzeffs eget syn på antikkens økonomi som en miniatyrgave av den moderne vestlige markedsøkonomien.²⁷

Karl Polanyi

Den ungarskfødte sosialisten Karl Polanyi flyktet til Storbritannia på 1930 tallet og tok etter krigen i mot en stilling som professor i økonomisk historie ved Columbia Universitet i USA. Her ledet han et forskningsprosjekt om opprinnelsen til økonomiske institusjoner. Resultatet av arbeidet ble publisert under tittelen *Trade and Markets in the Early Empires* i 1957. Polanyis hovedpoeng var at markedsøkonomien, hvor priser er et produkt av tilbud og etterspørsel i et marked, ikke er og aldri har vært et universelt fenomen, men først og fremst et trekk med moderne vestlige samfunn fra 1700-tallet av.

Da førmoderne mennesker ikke hadde noen oppfatning av økonomien som en separat samfunnsfære, gjorde mangelen på markedsinstitusjonen at Polanyi også anså det som umulig å analysere førmoderne økonomi uavhengig av andre forhold ved samfunnet: økonomiske handlinger ble styrt av hensyn som ikke i seg selv økonomiske, men som var innvevd i samfunnets sosiale struktur.²⁸

Polanyi og hans medarbeidere aksepterte hovedtrekkene i Büchers analyse i sitt syn på antikkens samfunn. De tok også opp tråden fra Bücher gjennom å trekke inn antropologiske data og metode i arbeidet med antikkens

økonomi. Verktøyene de valgte seg som erstatning for økonomisk teori var begrepene *redistribusjon*, *resiprositet* og *utveksling*, tydelig inspirert av Marcell Mauss berømte *Gaven* (1924). *Redistribusjon* betyr innsamling og omfordeling av ressurser via et institusjonelt sentrum. *Resiprositet*, ofte kalt gaveutveksling, refererer til gjensidig bytte av varer og tjenester mellom aktører på samme sosiale nivå, mens *utveksling* dreier seg om det vi vanligvis forbinder med handel: bytte av varer eller tjenester uten sosiale forpliktelser for deltakerne. Etter Polanyis syn var de to første formene for økonomisk samhandling helt dominerende i alle førmoderne samfunn.²⁹

Polanyis bok startet en ny debatt om førmoderne økonomi, som ble minst like opphetet som diskusjonen mellom Bücher, Meyer og deres våpendragere, men som denne gangen i hovedsak foregikk innenfor antropologien.³⁰ Polanyi selv var mest interessert de teoretiske sidene ved økonomisk historie, og antikkens Hellas var bare et av eksemplene som ble brukt i *Trade and Markets*. Analysen av Hellas må sies å være motstridende. På den ene siden krediteres grekerne nettopp med oppfinnelsen av markedsinstitusjonen, på den andre siden ble det hevdet at dennes betydning bare var av beskjedent omfang og innenfor begrensede geografiske områder.³¹

Antikkens økonomi og moderne historie

Dette var forskningslandskapet Finley hadde virket i gjennom et langt livs akademisk arbeid, før han formulerte sine egne tanker i *The Ancient Economy*. Finley hadde sin utdanning fra samme universitet som Polanyi senere skulle virke som professor ved. Han fortalte selv at Marx, Weber og Henri Pirenne hadde vært viktige inspirasjonskilder i studieårene.³² I 1934 flyttet det tyske *Institut Für Sozialforschung* fra Frankfurt i Hitler-Tyskland til New York og knyttet seg til nettopp Columbia Universitetet. Dette ga ytterligere impulser fra den tyske vitenskaps-tradisjonen.

En senere kollega i Cambridge skriver at Finley antagelig ble medlem i det amerikanske kommunistpartiet omtrent på denne tida, men at det formelle medlemskapet nok tok slutt alt før andre verdenskrig.³³ Uavhengig av Finleys personlige tilknytning til kommunistpartiet fortsatte han å nære sympatier for sosialismen livet ut. I 1952 ble han innkalt til høringer av senator McCarthy, og året etter mistet han stillingen han den gang hadde på Rutgers Universitetet i New Jersey av politiske grunner.³⁴ Heldigvis fikk han arbeid i Storbritannia, først i Oxford og fra 1955 i Cambridge, hvor han ble til sin død i 1986.

Karl Polanyis biografi viser flere berøringspunkter med Finleys. Polanyi var 26 år eldre, og studerte først jus i Budapest i årene før første verdenskrig. Sitt virke som forsker og skribent startet han i det krisepregede Europa

i årene etter første verdenskrig, hvor han blant annet bidro til det sosialistiske “*Archiv für Sozialwissenschaft*”,³⁵ som i en periode ble redigert av Max Weber og Walter Sombart i fellesskap.³⁶ Her fikk han mange av de samme akademiske impulsene som Finley opplevde i New York på 1930-tallet. Fra 1924 og fram til 1933 arbeidet han som lederskribent i og kommentator på feltene internasjonal politikk og finans i det økonomiske ukebladet “*Österreichische Volkswirt*” i Wien. Interessen hans i denne perioden gikk både i samfunnsøkonomisk og i sosiologisk retning.³⁷

I 1933 utvandret Polanyi til Storbritannia, hvor han ble til han fikk stillingen ved Columbia i 1947. I disse årene ble det som kanskje er hans hovedverk til, *The Great Transformation* (1944). Boka bygger i stor grad på britisk materiale, og er en historisk framstilling av det europeiske vendet fra en tradisjonell jordbruksøkonomi til moderne industrisamfunn og kapitalisme. Polanyi ønsket også å forklare årsakene til framveksten av fascismen, hans egen generasjons politiske tragedie og katastrofe. Her kommer Polanyis egentlige anliggende fram. Det han i første rekke interesserte seg for var opprinnelsen til det økonomiske systemet som dominerte i hans egen samtid, og Polanyi ønsket å vise var at dette systemet ikke var naturgitt og at det fantes alternativer. Polanyis resept var en strengt regulert planøkonomi.

Ingen historiker kan eller bør gjøre seg fri fra egen samtid, egne erfaringer og egne holdninger i arbeidet med fortida. Noe Finley selv gjør til eksplisitt utgangspunkt for *Ancient Slavery and Modern Ideology* fra 1980. Den historiografiske skissen av debatten om antikkens økonomi burde ha tydeliggjort både hvordan hver generasjon har behov for å skrive historien på nytt og hvorfor det er slik. Hensikten med å plassere de viktigste aktørene i det ideologiske og idéhistoriske landskapet på slutten av 1800-tallet og første halvdel av 1900-tallet er ikke å frakjenne dem eller deres arbeider deres historiske og teoretiske kvaliteter, men å understreke et poeng som ikke alltid kommer fram når dagens antikkhistorikere diskuterer den antikke økonomien: Denne debatten har ikke bare sitt utgangspunkt i antikkens historie, men også, og kanskje til og med primært i 18- og 1900 tallets store ideologiske kamp mellom politisk venstre og høyreside, hvor kjernesporsspørsmål var om en planlagt økonomi eller en fri markedsøkonomi ville være best for samfunnet. Bücher, Weber og Polanyi var ikke interessert i antikken for dens egen del, men i det moderne samfunns opprinnelse og videre utvikling. Meyer, Rostovtzeff og Finley var så absolutt primært antikkhistorikere, men gikk inn i en debatt som var definert på andre premisser, og de hadde selv tydelige agendaer i sin samtid.

Etter Finley

Finley var ikke alene om å ta opp debatten om antikkens økonomi tidlig på 1970-tallet. I Frankrike lanserte M.M. Austin og P. Vidal-Naquet lignende lesninger i *Économies et sociétés en Grèce ancienne* i 1972. Paul Veyne la vekt på viktigheten av privat generøsitet overfor samfunnsfelleskapet (*euergetisme*) som statusbærer og sosialt lim i *Le pain et le cirque* fra 1976. Likevel er det rettferdig å si at Finley har lagt grunnlaget for studiet av antikkens økonomi i perioden som fulgte. En sentral artikkelsamling som kom ut ti år etter *The Ancient Economy* illustrerer dette. I *Trade in the Ancient Economy* (1983) tok redaktørene Keith Hopkins, Peter Garnsey og C.R. Whittaker direkte utgangspunkt i Finley. Hopkins argumenterer i introduksjonen sterkt for at det ikke finnes bedre modeller av antikkens økonomi enn Finleys.³⁸ Deretter bruker han 10 sider på å fortelle hvordan de etterfølgende artiklene modifierer nettopp Finleys syn på antikkens økonomi. Dersom ikke Hopkins kan trekke konsekvenser av dette kan knapt leseren forventes å gjøre det. Nye 20 år senere hadde det selvsagt skjedd en del, da Walter Scheidel og Sitta von Reden trakk trådene til Finley som redaktører av en antologi fra 2002. Artikkelsamlingen tok mål av seg til å samle de viktigste bidragene fra generasjonen etter Finley og å vise veien eller veiene framover. Store deler av introduksjonen er likevel viet til Finley, omtrent alle bidragene refererer til ham, enten det er for å markere respekt, enighet eller uenighet. Hvor sterk hans innflytelse fortsatt er vises kanskje i tittelen på artikkelsamlingen, nemlig “*The Ancient Economy*” (2002).

I noen grad følger nye bidrag gamle skillelinjer. Peter Temin har i flere nye arbeider argumentert for eksistensen av en fullt utviklet romersk markedsøkonomi,³⁹ slik Rostovtzeff postulerte, mens Peter F. Bang med utgangspunkt i samme historiske materiale legger vekt på institusjoner og avhengighetsbånd i tradisjonen etter Weber og Finley.⁴⁰ Likevel er det kanskje mulig å ane et forskningshistorisk brudd omtrent rundt årtusenskiftet. Peregrine Horden og Nicholas Purcells *The Corrupting Sea* (2000) er inspirert av Fernand Braudels arbeid og legger vekt på de utallige små og dagligdagse forbindelsene mellom mennesker og steder rundt Middelhavet på tvers av geografiske og politiske skillelinjer. J.G. Mannings og Ian Morris *The Ancient Economy – Evidence and Models* (2005) etterlyser en antikkhistorie som betraktes som samfunnsvitenskap heller enn som kulturhistorie.⁴¹ Slike tilnæringer gjør det mulig å arbeide med antikkens økonomi ut fra forskjellige faglige tilnæringer og på grunnlag av et mangeartet og fragmentarisk kildemateriale. Disse arbeidene kan naturligvis heller ikke leses uavhengig av sin samtid. På den ene siden er de teoretisk farget av de siste tiårenes vitenskapelige debatter rundt globalisering.⁴² På den andre siden er de indirekte påvirket av Edward Saids kritikk av orientalistisk forskning, som også har gjort det vanskeligere å argumentere for oppfatningen om at gresk

og romersk historie står i en særstilling i forhold til andre typer eldre historie. Dette er strømninger dels implisitt, dels eksplisitt også har påvirket mine egne arbeider om økonomisk historie i antikken.

Et ønske om at antikkhistorie må oppfattes som samfunnsvitenskap er i og for seg ikke noe nytt. Både Weber, Polanyi og Finley sto i denne tradisjonen. Problemet med Finleys og forgjengernes forståelse av den antikke økonomien var imidlertid at de opererte med lukkede modeller. De tok mål av seg til å beskrive en historisk virkelighet som kildematerialet må tolkes inn i. Dersom materialet ikke passer inn må en enten ty til vikarierende forklaringer, som da Bücher ville forklare spredningen av luksuseramikkk rundt Middelhavet som resultat av gevinster fra idrettsleker heller enn som resultat av handel,⁴³ eller man må tolke materiale som ikke passer inn i det overordnede bildet som utypisk eller unntak fra regelen, slik Finley utviklet til noe nær en kunstart i *The Ancient Economy*.⁴⁴

Det er her jeg mistenker at debatten i kjølvannet av *The Ancient Economy* har vært mer til skade enn til gagn for antikkforskningen. Ikke fordi boka ikke representerer et verdifullt bidrag i seg selv, men fordi den fikk en slik dominerende plass innenfor forskning og undervisning på antikkens økonomi. Det at de fleste arbeider om antikkens økonomi 35 år etter *The Ancient Economy* fortsatt starter med å posisjonere seg i forhold til verket er symptomatisk. Finleys bruk av ideologien til en tallmessig liten, landeiende overklasse som kvalitativt mål på den økonomiske organiseringen til samfunn rundt Middelhavet gjennom en periode på omtrent 1200 år, skaper et bilde av den antikke økonomien som statisk, fremmedartet og av underordnet betydning. Dette forsterkes av at Finleys påvirkning utenfor antikkfagene har vært svært begrenset. De parallelle debattene som har gått i nabodisipliner som bronsealderstudier, økonomisk antropologi, middelalderstudier har nok ført til mer nyansert behandling av økonomiske spørsmål, men ikke til danningen av lignende meningshegemoni. Økonomiske historikere med utgangspunkt i andre perioder har vanskelig for å nærme seg antikken, fordi mange antikkhistorikere hevder at perioden har en egenart som gjør at redskapene og modellene deres ikke er egnet. I sum har dette gjort at studiet av antikkens økonomi har stått i fare for å bli en spesialdisiplin med begrenset potensial for flerfaglighet, metodemangfold og sammenligning med andre regioner, perioder og forskningstradisjoner. Over tid har dette vært skadelig både for den antikke periodens plass innenfor historiefaget og for økonomisk historie som en del av antikkhistorien.

Noter

- 1 Hopkins 1983, s. 9
- 2 Schreiner 1992, 263
- 3 Qviller 1999, s. 18ff.
- 4 Meyer 2002, s. 171.
- 5 Bücher 1979a, s. 86.
- 6 Bücher 1979a, s. 87ff.
- 7 Bücher 1979a, 98f.
- 8 Rodbertus 1865
- 9 Bücher 1979a, s. 103ff.
- 10 Bücher 1979a, s. 103f.
- 11 Bücher 1979a, s. 108
- 12 Bücher 1979a s. 88
- 13 Meyer 1979
- 14 Meyer 1979, s. 86f. (fortsettelse av note 4 s. 85)
- 15 Meyer 1979, s. 88.
- 16 Blant de mer kjente eksemplene er Xenofon, *Økonomien*: 4.2; Aristoteles, *Økonomien*: 1.2.2; Platon, *Staten*: 371 og Sveton, *Augustus*: 2.6, 4.2.
- 17 Meyer 1979, s. 125f.
- 18 Fredriksen 1975
- 19 Schneider 1990, s. 425
- 20 Bücher 1979b: 67.
- 21 Weber 1964, s. 754ff.
- 22 Weber 1924
- 23 Finley 1992, s. 45ff.
- 24 Hasebroek 1966, s. 107f.
- 25 Finley 1992, s. 150ff.
- 26 Rostovtzeff 1932, s. 334
- 27 Rostovtzeff 1932, note 1 s. 334 og 336ff.
- 28 Polanyi, Arensberg og Pearson 1957, s. 241f.
- 29 Polanyi, Arensberg og Pearson 1957, s. 250ff.
- 30 Se Adams 1974 for en balansert kritikk av Polanyis arbeid med hensyn til Mesopotamia og Cook 1966; Dalton 1969 og Firth 1972 for henholdsvis rasende angrep på, forsiktig kritikk av og flammende forsvar for Polanyis teorier i forhold til moderne antropologi.
- 31 Polanyi, Arensberg og Pearson 1957, s. 83ff.
- 32 Saller og Shaw 1981
- 33 Watson 2004, s. 133
- 34 Watson 2004, s. 133
- 35 Humphreys 1969, s. 167ff.
- 36 Finley 1981, s. 12
- 37 Humphreys 1969, s. 169.
- 38 Hopkins 1983, s. xiv ff.
- 39 Temin 2001; 2006
- 40 Bang 2007, s. 4
- 41 Morris og Manning 2005, s. 25ff.
- 42 Morris 2003
- 43 Bücher 1979b, s. 88ff.
- 44 Se for eksempel Finley 1992, s. 40, 59, 131.

Litteratur

- Adams, R. McC. (1974): "Anthropological Perspectives on Ancient Trade", i *Current Anthropology* 15 (3): 239–258
- Bang, P.F. (2007): "Trade and Empire – in Search of Organizing Concepts for the Roman Economy", i *Past and Present* 195: 3–54.
- Bücher, K. (1979a): "Die Entstehung der Volkswirtschaft", i M.I. Finley (red.), *The Bücher-Meyer Controversy*. Arno Press, New York
- (1979b): "Zur Griechischen Wirtschaftsgeschichte", i M.I. Finley (red.), *The Bücher-Meyer Controversy*. Arno Press, New York
- Cook, S. (1966): "The Obsolete "Anti-Market" Mentality: A Critique of the Substantive Approach to Economic Anthropology", i *American Anthropologist*, New Series 68 (2): 323–345
- Dalton, G. (1969): "Theoretical Issues in Economic Anthropology", i *Current Anthropology* 10 (1): 63–102
- Finley, M.I. (1981): "The Ancient City", i P. Saller, D. Shaw (red.) og M.I. Finley, *Economy and Society in Ancient Greece*. Penguin, Harmondsworth
- Finley, M.I. (1992): *The Ancient Economy*. Penguin Books, London
- Firth, R. (1972): "Methodological Issues in Economic Anthropology", i *Man* 7 (3): 467–475
- Fredriksen, M. (1975): "Theory, Evidence and the Ancient Economy. Review of Finley: The Ancient Economy", i *Journal of Roman Studies* 65:164–171
- Hopkins, K. (1983): "Introduction", i Garnsey, P., K. Hopkins og C.R. Whittaker: *Trade in the Ancient Economy*. Chatto & Windus, London
- Hasebroek, J. (1966): *Staat und Handel im alten Griechenland*, Georg Olms, Hildesheim
- Humphreys, S.C. (1969): "History, Economics and Anthropology: The Work of Karl Polanyi", i *History and Theory* 8 (2)
- Meyer, E. (1979): "Die Wirtschaftliche Entwicklung des Altertums", i M.I. Finley, *The Bücher-Meyer Controversy*. Arno Press, New York.
- Meyer, J.C. (2002): *Antikkens Historie*. Cappelen, Oslo
- Morris, I. og G. Manning (2005): *Ancient Economy: Evidence and Models*. Stanford University Press, Stanford
- Morris, I. (2003): "Mediterraneanization", i *Mediterranean Historical Review* 18: 30–55
- Qviller, B. (1999): *Romersk politisk kultur og sosiologisk historie*. Cappelen, Oslo
- Polanyi, K., C.M. Arensberg, H.W. Pearson (red.) (1957): *Trade and Markets in Early Empires*, Free Press, New York
- Rodbertus, K. (1865): "Zur Geschichte der Römischen Tributsteuern" i *Jahrbücher zur Nationalökonomie und Statistik* IV
- Rostovtzeff, M. (1932): "Literatur: Hasebroek, Johannes: Griechische Wirtschafts- und Gesellschaftsgeschichte", i *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft* 92: 334–341.
- Saller, P. og B.D. Shaw (1981): "Editors' Introduction", i P. Saller, D. Shaw (red.) og M.I. Finley, *Economy and Society in Ancient Greece*. Penguin, Harmondsworth
- Schreiner, J.H. (1992): *Antikkens Historie*. Eget forlag, Oslo
- Schneider, H (1990): "Die Bücher-Meyer Kontroverse", i W.M Calder og A. Demant, *Eduard Meyer – Leben und Leistung eines Universalhistorikers*. Leiden, Brill
- Temin P. (2001): "A Market Economy in the Roman Empire", i *Journal of Roman Studies* 91: 169–181
- (2006): "The Economy of the Early Roman Empire", i *Journal of Economic Perspectives* 20 (1): 133–151.
- Watson, G. (2004): "The Man from Syracuse, Moses Finley 1912–1986", *Sewanee Review* 2004, 112 (1)
- Weber, M. (1924): Die Sozialen Gründe des Untergangs der Antiken Kultur, i M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. J.C.B. Mohr, Tübingen
- (1964): *Wirtschaft Und Gesellschaft*. J.C.B. Mohr, Tübingen

VEST-TYSKLAND OG EEC – ØKONOMISKE VS SIKKERHETS- POLITISKE MOTIVER

Chalak Kaveh, masterstudent i historie, UiO

Det finnes ulike forklaringsperspektiver på integrasjonsprosessen. Var det økonomiske, politiske eller eksternpolitiske motiver som førte til denne integrasjonen? I denne artikkelen drøftes Vest-Tysklands vei inn i EEC fra 1954–1957. Hvilke faktorer var avgjørende for Vest-Tysklands EEC-politikk? Hvorfor valgte Vest-Tyskland EEC og europeisk integrasjon?

Den europeiske integrasjonsprosessens historie er fra den enkeltstatens ståsted et interessant fenomen. Vest-Tyskland fra 1954–1957 er et unikt eksempel på grunn av landets nye selvstendige status etter krigen. Den nye vesttyske staten hadde så vidt fått tilbake sin formelle suverenitet og var kvitt okkupasjonsstatusen. Vest-Tysklands politikk for europeisk integrasjon etter 1950 kan muligens oppsummeres med en kombinasjon av landets egeninteresse og kompromisser for å oppnå sikkerhetspolitiske, økonomiske og sosiale mål. Hvordan var EEC i Vest-Tysklands interesse, og hvilke faktorer var avgjørende i prosessen frem mot det europeiske prosjektet?

Vest-Tyskland – Økonomi som middel for å oppnå utenrikspolitisk innflytelse

Remilitarisering av Vest-Tyskland ble et aktuelt spørsmål i forbindelse med Korea-krigen (1950–1952). Øst-Tyskland hadde allerede etablert såkalte politistyrker og slik sett var det bekymringer i USA og Vest-Tyskland om at sistnevnte kunne lide samme skjebne som Sør-Korea. Mens USA ønsket direkte vesttysk NATO-medlemskap, gikk det franske forslaget ut på å skape et europeisk forsvarsfellesskap som Vest-Tyskland kunne være medlem av. Det franske forslaget ble moderert i et kompromiss og ble dermed godtatt i prinsippet. Planen var at EDC (Det Europeiske Forsvarsfellesskap) skulle fungere som en langsiktig og NATO som en kortsiktig løsning. Dette franske forslaget ble likevel forkastet på hjemmebane i 1954, og resultatet ble altså vesttysk medlemskap i NATO.

Vest-Tysklands politikk for EEC kan delvis forklares ut fra den sikkerhetspolitiske situasjonen landet hadde i etterkrigstiden: De politiske aktørene valgte å stå i den vestlige leiren, man trengte å reetablere landets posisjon i Europa, tilegne seg full suverenitet og på lang sikt kanskje til og med oppnå en gjenforening av Tyskland. Denne forklaringen blir likevel for enkel, og gjenspeiler ikke hele realiteten bak Vest-Tysklands EEC-politikk. Et blikk på Vest-Tysklands sikkerhetssituasjon etter EDC-fiaskoen kan være et fruktbart perspektiv for å forstå den tyske EEC-posisjonen.

Vest-Tysklands plass i den vestlige leiren ble garantert med NATO-medlemskapet etter EDC-affæren, landet fikk slikt sett reetablert deler av sin suverenitet. Det fransk-tyske forholdet var i ferd med å bli bedre forut for Roma-traktatene til tross for EDC-fiaskoen.² En handelsavtale ble vedtatt mellom Frankrike og Vest-Tyskland i august 1955, og videre var løsningen på Saar-spørsmålet i 1955 et viktig fremskritt i forholdet mellom disse to.

Den tyske forbundskansleren Konrad Adenauer var en aktør i denne perioden som satte høyt preg på den vesttyske utenrikspolitikken. Hans mål var vesttysk suverenitet og en gjenforening av Tyskland på lang sikt. Adenauers vilje til å underordne økonomiske mål antatte strategiske nødvendigheter irriterte mange, blant andre daværende finansminister Ludwig Erhard. Adenauer gjorde dette spesielt i den mellomstatlige konferansen 1956–57 som resulterte i Roma-traktatene.³ Adenauers ”redning” av den vesttyske staten var altså tuftet på politiske over-

veielser, for eksempel målet om et fremtidig gjenforent Tyskland og på kort sikt et godt etablert Vest-Tyskland i den vestlige blokken. Det kan allikevel ikke hevdes at den tyske utenrikspolitiske strategien ikke hadde noen grunnlag i økonomiske overveielser. Det var i den økonomiske sfæren at Vest-Tyskland kunne reetablere seg i rekken av nasjonalstater. Vest-Tyskland brukte sin økonomiske posisjon for å oppnå utenrikspolitiske mål.⁴

Europeisk integrasjon var for Adenauer et springbrett for å kunne delta i utenrikspolitikk som en suveren aktør. Etter etableringen av Vest-Tyskland i 1949 førte Adenauer en utenrikspolitikk basert på tre hovedmål: For det første, å fjerne okkupasjonsstatusen, for det andre, anerkjennelse av Vest-Tyskland internasjonalt og sist, men ikke minst, gjenforening av Tyskland. For å realisere disse målene var man nødt til å orientere seg mot de vestlige demokratiene.⁵ Vest-Tysklands EEC-valg bør ses i lys av denne konteksten.

Et økonomisk fellesskap uten politiske rammer kunne altså ikke løse de vesteuropeiske landenes utfordringer. Britenes forslag om et europeisk frihandelsområde (FTA) kan i denne sammenhengen nevnes. Til tross for at Vest-Tyskland hadde vitale økonomiske interesser med de øvrige OEEC-landene (OEEC var forløperen til OECD, Organisasjonen for økonomisk samarbeid og utvikling), var ikke et frihandelsområde et alternativ til EEC, nettopp på grunn av FTAs manglende politiske innhold i forbindelse med den kalde krigen eller det tyske spørsmålet. Adenauer foretrakk heller et økonomisk forhold mellom De seks (Vest-Tyskland, Frankrike, Italia, Nederland, Belgia og Luxembourg) fremfor et usikkert mellomstatlig samarbeid med de resterende OEEC-landene. Det britiske forslaget om et frihandelsområde ble seriøst vurdert innenrikspolitisk i Vest-Tyskland, av Erhard for eksempel.⁶ Det er muligens riktig å si at FTA hadde vært et alternativ dersom USA hadde støttet dette fremfor EEC-prosjektet.⁷

Ifølge statsviteren Andrew Moravcsik kunne FTA ha vært et mulig alternativ. Uten Adenauers prioriteringer av geopolitiske mål, ville en FTA-løsning faktisk vært mer sannsynlig. Moravcsik legger ikke særlig vekt på geopolitiske årsaksforklaringer når det gjelder europeisk integrasjon. Likevel mener han at Adenauer kunne prioritere geopolitiske mål fordi næringslivet også anerkjente de geopolitiske bekymringene. På alle andre områder var Adenauer presset av næringslivet, hevder Moravcsik videre.⁸ Uavhengig av om dette presset fant sted, og av dets eventuelle virkning, var Adenauer mer opptatt av prioriteringer tilknyttet geopolitiske mål.

EEC som redningen av den vesttyske nasjonalstaten?

Et annet perspektiv på etableringen av EEC kommer fra

den økonomiske historikeren Alan Milward. Det finnes ifølge dette synet intet motsetningsforhold mellom Det europeiske fellesskap (EEC) og nasjonalstaten som konsept, dette motsetningsforholdet er skapt av akademisk diskurs.⁹ Milwards hovedargument er at dette motsetningsforholdet ikke eksisterer og at tilblivelsen av De europeiske fellesskap er en del av den vesteuropeiske nasjonalstatens evolusjon. Videre påpekes det at foruten integrasjonsprosessen ville ikke den vesteuropeiske nasjonalstaten klart å tilegne seg borgernes støtte, fordi borgernes behov for sikkerhet og velstand ikke hadde blitt oppfylt.¹⁰ Integrasjonen var, ifølge Milward, en prosess som resulterte av nasjonal vilje, en prosess europeiske nasjonalstater gjorde for sin egen nytte, og det var ingen erstatning av nasjonalstaten.¹¹

Videre mener Milward at den vesteuropeiske nasjonalstatens redning var helt avhengig av Vest-Tyskland. EDC kunne verken ha tilfredsstilt Vest-Tysklands sikkerhetsbehov eller Vest-Europa og USAs behov for å befeste Vest-Tysklands posisjon i den vestlige leiren. "It was commercially, as the pivot of West European trade that West Germany had to be bound in place, and it was this necessity, [...] that gave increasing force to the idea of the customs union."¹² De vesteuropeiske landenes motivasjon for EEC (og integrasjonen generelt) var økonomiske, mener Milward. Ved å fokusere på den store handelen mellom De seks før Roma-traktatene, argumenterer Milward for at den europeiske integrasjonsprosessens opphav var økonomisk, og at nettopp handelen slik sett betød de vesteuropeiske nasjonalstatenes redning.

Vest-Tysklands posisjon i forhold til EEC er interessant i denne sammenheng. Det meste av Vest-Tysklands eksport, hele 60 %, gikk til land utenfor De seks, nemlig Østerrike, Danmark, Norge, Sverige, Sveits og Storbritannia. Vest-Tyskland ble til gjengjeld gitt gunstigere tilgang til franske og italienske markeder.¹³ Det sistnevnte er ikke et oppveidende argument for Vest-Tysklands EEC-politikk siden eksporten var så omfattende til land utenfor EEC. Fellestollunionen som ble etablert med EEC var viktig for Vest-Tyskland, mens det var vanskeligere å tilpasse seg Felles Landbrukspolitikk (CAP).¹⁴ CAP hadde sin bakgrunn fra franske interesser om å forsyne De seks (spesielt Vest-Tyskland) med sine jordbruksvarer. Frankrikes jordbruk ble subsidiert sjenerøst på 1950-tallet, men likevel kunne det franske jordbruket ikke konkurrere med den amerikanske jordbrukseksporten til Vest-Tyskland.¹⁵

Essensen i den tyske jordbrukspolitikken i ca. 100 år før CAP hadde vært prisstøtte til jordbruket. Bonns jordbruksstrategi gikk ut på å bevare små og mellomstore familiegårder som var beskyttet av høy eksterntariff og en aktiv subsidieringspolitikk. Denne linjen ble institusjonalisert ved en landbrukslov i september 1955, takket være en mektig jordbrukslobby og konsensus mellom

partiene for denne linjen. Tilblivelsen av CAP nødvendiggjorde likevel et brudd med denne tradisjonelle tyske landbrukspolitikken.¹⁶ Det bruddet omfattet at prisene for jordbruksvarer etter hvert måtte senkes en del, og det ble vanskelig å subsidiere jordbruket.

Vest-Tyskland var nødt til å gå med på CAP dersom integrasjonen generelt eller tollunionen spesielt skulle kunne realiseres. CAP var nemlig veldig viktig for Frankrike og dermed en forutsetning for EEC-prosjektet. Vest-Tysklands interesse for tollunion betydde at CAP var prisen for en tollunion. Milwards tese om integrasjonens økonomiske bakgrunn blir fra dette perspektivet styrket til tross for hans reservasjoner tilknyttet Vest-Tyskland. Det sistnevnte hadde tross alt økonomiske motiver for EEC på tross av de viktigere politiske motivene, en felles tollunion kan tjene som eksempel på dette.

Milward mener at den europeiske integrasjonen var løsningen på de økonomiske utfordringene. Når det gjelder europeiske staters avhengighet av hverandre er ikke svaret økonomiske faktorer alene, men også politiske, for eksempel det tyske spørsmålet.¹⁷ Et essensielt premiss for den europeiske integrasjonsprosessen var at økonomiske interesser sammenfalt med løsningen av det tyske spørsmålet.¹⁸ Dette er en viktig nyansering som man ikke finner hos Moravcsik. I motsetning til Milward, hevder Moravcsik at det var økonomiske faktorer eller geopolitikk, fremfor overnasjonale forhandlinger, som var nasjonalstatens redning.¹⁹ Milwards tese er nettopp det at det var økonomiske behov som gjorde europeisk integrasjon til en løsning og at denne løsningen ikke var mulig uten en løsning på det tyske spørsmålet.²⁰ Moravcsik gjør en distinksjon mellom kommersielle og økonomiske interesser, og han mener fokuset bør være på den førstnevnte. Moravcsik fokuserer ikke på generelle økonomiske interesser, men på stimulering av eksport i Frankrike, Storbritannia og Vest-Tyskland.²¹

Milward fremhever Vest-Tyskland som unntaket og mener at man ikke kan benekte de politiske momentene bak integrasjonen. "The argument accepts all these political motivations, but asserts that, *except in Germany*, the economic foundation of the treaties was more fundamental, because without it they could not have achieved their additional political objectives."²² Man kan se på integrasjonens historie kontrafaktisk, hva slags alternativer til EEC hadde Vest-Tyskland? Hva hadde alternativet vært dersom Vest-Tyskland ikke hadde blitt med på EEC på grunn av andre økonomiske interesser? Dette blir altfor hypotetisk, fordi faktum er at daværende Vest-Tyskland ikke hadde andre *reelle* alternativer.

Ideen om en annen utenrikspolitisk linje enn integrasjonsrettet politikk blir altså for hypotetisk. Vest-Tysklands EEC-politikk må ses i sammenheng med landets tidligere

politikk i forhold til europeisk integrasjon. Landet hadde allerede deltatt i en integrasjonsprosess med Kull- og Stålfellesskapet og ikke minst EDC-prosjektet. Dermed må Vest-Tysklands EEC-politikk forsøkes forklart ut fra hvilke faktorer som forsterket Vest-Tysklands motivasjon for et europeisk prosjekt; de kontinuerlige sikkerhetspolitiske behov ble dekket gjennom europeisk integrasjon med et atlantisk rammeverk (NATO). En positiv bieffekt av dette var at landets økonomiske behov også ble ivare tatt gjennom den europeiske integrasjonen, for eksempel gjennom tollunionen.

Transnasjonale partinettverk og andre transnasjonale aspekter

EEC og den europeiske integrasjonen kan også analyseres ut fra transnasjonale interesse- og partinettverk som oppstod mellom De seks.²³ Forsvarere av dette perspektivet kritiserer liberal intergovernmentalisme²⁴ og liknende analyser for å være enkle og teoridrevne. Det etterlyses mer nyansering med vekt på historisk empiri og nyere historisk forskning som bringer frem den mer komplekse realiteten bak den europeiske integrasjonen.²⁵ I tillegg til økonomiske hensyn og nasjonale regjeringers rolle i integrasjonsprosessen, bør man i følge historikerne Michael Gehler og Wolfram Kaiser også se på et annet perspektiv, nemlig det transnasjonale samarbeidet mellom interessegrupper og politiske partier. Ved å ha et slikt perspektiv i tillegg til det mellomstatlige, blir det tydeligere hvor viktig faktorer av *ikke-økonomisk* karakter har vært i beslutningsprosessene.²⁶

Kristendemokratenes bevegelse (The Nouvelles Equipes Internationales (NEI)) ble offisielt dannet i 1947, og viktige personligheter som Frankrikes Robert Schuman, Italias Alcide De Gasperi og Vest-Tysklands Konrad Adenauer med flere andre var med i denne bevegelsen. NEI tok mer sikte på det sosiale enn det økonomiske aspektet ved den europeiske integrasjonen, og førte en intensiv kampanje for europeisk integrasjon rettet mot befolkningen i disse landene, spesielt mot de unge.²⁷ Andre motiver for NEIs samarbeid var nødvendigheten av å reetablere personlige og institusjonelle bånd som var brutt på grunn av krigen. Videre var det i forbindelse med den Kalde krigen viktig å samles mot kommunismen i Vest-Europa og ikke minst å motarbeide den sammen. Dessuten var det et mål for kristendemokratenes å ha et forent Europa som var kristent, vestlig og ikke-sosialistisk.²⁸

Kristendemokratenes transnasjonale samarbeid etter krigen tok to former. Det ene var det formelle og institusjonelle samarbeidet gjennom NEI.²⁹ Den andre formen bestod av uformelle og hemmelige møter mellom ledende kristendemokrater fra 1947–1955.³⁰ Kontakten mellom kristendemokratenes bidro blant annet til tysk-fransk forsoning, dannelsen av Europarådet i 1949, Kull- og Stål-

felleskapet, EDC-prosjektet og ikke minst dannelsen av EEC på 1950-tallet. NEI var et forum der kristendemokratene kunne utforme og rasjonalisere deres ideologiske plattform og utforme dere eget Europa-konsept.³¹

Milwards analyse kunne ha hatt mer forklaringskraft dersom den også hadde tatt med i betraktning slike ikke-økonomiske faktorer. Transnasjonale partisamarbeid er nettopp blant slike faktorer. Det samme kan man si om Moravcsiks teser. I følge Gehler og Kaiser er det utilstrekkelig å argumentere med at integrasjonsprosessen kun var resultatet av klare nasjonale interesser av økonomisk karakter.³² Både Milward og Moravcsiks forklaringer er på sett og vis av økonomisk art. For å belyse Vest-Tysklands motiver bak EEC er det desto viktigere å ta med forklaringer av ikke-økonomisk og mellomstatlig, nettopp på grunn av Vest-Tysklands grad av suverenitet og makt i forhold til 'de andre Fem'.

Vest-Tyskland var på 1950-tallet i en fase der landet forsøkte å reetablere seg i den regionale politikken. I tillegg hadde Vest-Tyskland ikke andre reelle muligheter utenom EEC. Dermed blir altså forklaringer av ikke-mellomstatlig karakter veldig viktige for å få et helhetlig bilde av Vest-Tysklands vei inn i EEC. Med dette aspektet som en del av forklaringen kan en analyse av Vest-Tysklands motiver for EEC ha mer forklaringskraft.

Vest-Tyskland og USA

Ifølge Lundestad har USA støttet og vært en sterk pådriver av den europeiske integrasjonen. I dette forholdet har USA ført en annerledes politikk enn tidligere "imperier" eller stormakter.³³ USA har, for det første, i stedet for å splitte og herske, ført en politikk som støttet den europeiske integrasjonen. Dette gjorde USA på grunnlag av egne interesser, men også fordi USA trodde dette var det beste for europeerne. For det andre har USA ønsket å bevare kontrollen over det integrerte Vest-Europa. USA hadde helt enkelt ikke vært pådriver for et integrert Vest-Europa dersom det var kommunistisk. Lundestad hevder med andre ord at det ikke var et tredje maktsenter ('the third force') USA var interessert i, men heller en sterk europeisk alliert som skulle skapes i USAs eget bilde.³⁴

Det viktigste motivet for USAs støtte til europeisk integrasjon var dobbeloppdemningen av Vest-Tyskland og Sovjetunionen. Et annet motiv var, ifølge Lundestad, å skape en amerikansk modell av Europa. Det vil si, USA ønsket et mer rasjonelt og effektivt Europa, og at amerikansk tilstedeværelse ikke skulle være nødvendig for et fredelig Europa.³⁵ Motivene bak USAs støtte var også delvis økonomiske. Eisenhower mente at jo større de økonomiske fremskrittene var for Europa, desto mer tjente USA på dette.³⁶ USA så på Europas økonomiske fremgang og politiske samling mot Sovjetunionen og satellittstatene

som to viktige målsetninger. Disse målsetningene kunne begge realiseres gjennom europeisk integrasjon.³⁷

USAs forhold til Vest-Tyskland til og med etableringen av EEC inneholder interessante momenter for vår forståelse av Vest-Tysklands EEC-politikk. I Den kalde krigens kontekst var USA opptatt av å integrere Vest-Tyskland i den vestlige leiren. Landet skulle ikke oppstå som en suveren stat i den kommunistiske leiren. USA oppmuntret og presset dessuten for europeisk integrasjon innenfor det atlantiske rammeverket.³⁸ Frankrike ble stadig presset for å finne en løsning på det tyske spørsmålet, noe som Kull- og Stålfelleskapet (ECSC) var en løsning på. Med Koreakrigen i 1950 oppstod behovet for en remilitarisering av Vest-Tyskland. Denne remilitariseringen var å foretrekke innenfor NATO både ut fra Vest-Tyskland og USAs interesser. Det ideelle for Frankrike var derimot en europeisk løsning gjennom EDC. Da EDC ikke gikk gjennom i det franske parlamentet ble Vest-Tyskland med i Vesteuropiske union WEU. Fra amerikansk ståsted var integrering av Vest-Tyskland i den vestlige leiren et middel som førte til en sterkere vestlig leir og en sterkt Europa-alliert.

Konklusjon

Etter ECSC og Vest-Tysklands WEU-medlemskap hadde landet fått suvereniteten sin tilbake, og den unge staten var i 1957 medlem av EEC. I teorien var det andre mulige alternativer, som for eksempel det britiske forslaget om et frihandelsområde, men konklusjonen i denne drøftingen er at FTA ikke var et reelt alternativ. Årsaken til dette var for det første at USA ikke støttet dette alternativet og heller oppmuntret til integrasjon mellom De seks. I forlengelse av dette manglet FTA den politiske rammen som EEC hadde. Adenauer prioriterte geopolitiske mål fremfor økonomiske. Forbundskanslerens prioritering var et redskap for å delta i utenrikspolitikken som en suveren aktør. Man ville orientere seg mot Vesten og slik realisere de utenrikspolitiske målene landet hadde. Denne sikkerhetspolitikken kan forklare de tyske motivene for å velge et EEC-prosjekt.

Milwards tese om den vesteuropeiske nasjonalstatens redning kan muligens også gjelde for Vest-Tyskland. Motivene for Vest-Tyskland var likevel delvis annerledes enn for de andre fem. Vest-Tyskland reetablerte seg som en selvstendig stat gjennom EEC. Til tross for økonomiske gevinster som tollunionen, var EEC ikke i Vest-Tysklands økonomiske interesse, sammenliknet med Frankrikes posisjon. EEC var dog i aller høyeste grad i Vest-Tysklands sikkerhetspolitiske interesser. Vest-Tyskland behøver slik sett ikke å være et unntak i Milwards tese.

Gehler og Kaisers analyse av transnasjonale partisamarbeid mellom kristendemokratene er et viktig aspekt av integrasjonen, *spesielt* for Vest-Tyskland. Et slikt perspektiv

på EEC er et alternativ til mellomstatlige økonomiske eller sikkerhetspolitiske forklaringstyper. I forbindelse med Vest-Tyskland har et slikt perspektiv god forklaringskraft fordi beslutninger og diskusjoner her ikke var på et mellomstatlig nivå. Dermed hadde Vest-Tyskland mer makt her enn i andre fora. Det transnasjonale forklaringsaspektet er riktignok ment som et tillegg til de mellomstatlige forklaringene, og ikke som en selvstendig teori for etableringen av EEC.

Den amerikanske faktoren kunne med fordel ha styrket Milward og Moravcsiks argumentasjon. Disse legger ikke så stor vekt på de sikkerhetspolitiske utfordringene som vesteuropeiske stater og USA var nødt til å finne en løsning på. Økonomiske- og kommersielle årsaksforklaringer som er sentrale hos henholdsvis Milward og Moravcsik er ikke en sentral del av forklaringen til Lundestad. Det samme gjelder det transnasjonale perspektivet som er representert ved Gehler og Kaiser. Alle perspektivene som er blitt drøftet i denne artikkelen viser at de er viktige aspekter i forklaringen til den europeiske integrasjonen generelt, og Vest-Tyskland og EEC spesielt. En kombinasjon av den amerikanske faktoren, transnasjonale partinettverk og det mellomstatlige perspektivet kan bidra til å forstå den helhetlige realiteten bak den europeiske integrasjonsprosessen.

Noter

- 1 Dinan, Desmond: *Europe Recast. A history of European Union*, Basingstoke 2004: s. 58.
- 2 Dinan, 2004: s. 65 og 66.
- 3 Dinan, 2004: s. 65
- 4 Bühner, Werner og Hans-Jürgen Schröder: 'Germany's Economic Revival in the 1950's. The Foreign Policy Perspective' i *Power in Europe? II Great Britain, France, Germany and Italy and the Origins of the EEC, 1952–1957* Red. Ennio Di Nolfo New York 1992: s. 174.
- 5 Küsters, Hans Jürgen: 'West Germany's foreign Policy in Western Europe, 1949–1958: The Art of the Possible' s. 55. 1995 Oxford
- 6 Küsters, 1995: s. 69.
- 7 Good, Todd Alan: H-DIPLO Book Review: Anmeldelse av Moravcsiks bok: *The Choice for Europe*. Publisert av H-Diplo September 2000. Hentet fra internett: 15.11.2007
- 8 Moravcsik, Andrew: *The Choice For Europe. Social purpose & state power from Messina to Maastricht*. New York 1998: s. 102.
- 9 Milward, Alan. *The European rescue of the nation--state*. London, 2000: s. 5.
- 10 Milward, 2000: s. 2 og 3.
- 11 Milward, 2000: s. 18.
- 12 Milward, 2000: s. 167.
- 13 Milward 2000: s. 196 og 197.
- 14 Hendriks, Gisela: 'Germany and the CAP: National Interests and the European Community' i *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944–) Vol. 65, No. 1. 1988–89: s.75.
- 15 Dinan, 2004: s.94.
- 16 Hendriks, 1988–89: s.76.
- 17 Milward, 2000: s. 44.
- 18 Milward, 2000: s. 45.
- 19 Good, 2000.
- 20 Moravcsik, 1998: s. 88.
- 21 Moravcsik, 1998: s. 88.
- 22 Milward, 2000: s. 208. Min kursiv.
- 23 Gehler Michael og Wolfram Kaiser: 'Transnationalism and Early European Integration: The Nouvelles Equipes Internationales and the Geneva Circle 1947–1957' i *The Historical Journal*, Vol. 44, No. 3. 2001.
- 24 Representert for eksempel ved Moravcsik
- 25 Gehler og Kaiser, 2001: s. 774
- 26 Gehler og Kaiser, 2001: s. 775
- 27 European Navigator: 'The Nouvelles équipes internationales (NEI)' Translated by the CVCE. URL: <http://www.ena.lu?lang=2&doc=281>
- 28 Gehler og Kaiser, 2001: s. 776
- 29 NEI ble omdøpt til 'European Union of Christian Democrats' i 1965.
- 30 Gehler og kaiser, 2001: s. 777
- 31 Gehler og kaiser, 2001: s. 780.
- 32 Gehler og Kaiser, 2001: s. 798.
- 33 Lundestad, Geir: "Empire" by Integration. The United States and the European Integration, 1945–1997. Oxford 1998.
- 34 Lundestad, 1998: s. 1–4
- 35 Lundestad, 1998: s. 13.
- 36 Lundestad, 1998: s. 51.
- 37 Winand, Pascaline: *Eisenhower, Kennedy, and the United States of Europe*. New York: 1996. s. 79 og 80.
- 38 Lundestad, 1998: s. 33.

Litteraturliste

Bührer, Werner og Hans-Jürgen Schröder: 'Germany's Economic Revival in the 1950's. The Foreign Policy Perspective' i *Power in Europe? II Great Britain, France, Germany and Italy and the Origins of the EEC, 1952-1957* Red. Ennio Di Nolfo. Walter de Gruyter, New York 1992.

Dinan, Desmond: *Europe Recast. A history of European Union*. Palgrave Macmillan: Basingstoke 2004.

Gehler Michael og Wolfram Kaiser: 'Transnationalism and Early European Integration: The Nouvelles Equipes Internationales and the Geneva Circle 1947-1957' i *The Historical Journal*, Vol 44, No. 3. 2001. Lastet ned 01.10.2007: <http://www.jstor.org/stable/3133583>

Good, Todd Alan: H-DIPLO Book Review: Anmeldelse av Moravcsiks bok: *The Choice for Europe*. Publisert av H-Diplo September 2000. Lastet ned: 15.11.2007: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.cgi?path=3846970089654>

Hendriks, Gisela: 'Germany and the CAP: National Interests and the European Community' i *International Affairs* (Royal Institute of International Affairs 1944-) Vol. 65, No. 1. 1988-89: s.75. Lastet ned 10.09.2007: <http://www.jstor.org/stable/2620983>

Küsters, Hans Jürgen: 'West Germany's foreign Policy in Western Europe, 1949-1958: The Art of the Possible', i Clemens Wurm (red.) *Western Europe And Germany. The beginnings of European Integration 1945-1960*. Berg Publishers: Oxford 1995.

Ludlow Piers N.: 'Constancy and Flirtation. Germany, Britain, and the EEC, 1956-1972' i Noakes, Jeremy, Peter Wende og Jonathan Wright (red.): *Britain and Germany in Europe 1949-1990*. Oxford University Press: Oxford 2002

Lundestad, Geir. *"Empire" by Integration. The United States and the European Integration, 1945-1997*. Oxford University Press: Oxford 1998.

Moravcsik, Andrew: *The Choice for Europe. Social purpose & state power from Messina to Maastricht*, Cornell University Press: New York 1998.

Milward, Alan. *The European rescue of nation-state*. Routledge: London 2000 (2.utgave).

Winand, Pascaline: *Eisenhower, Kennedy, and the United States of Europe*. St. Martin's Press, New York: 1996.

URL

European Navigator: 'The Nouvelles équipes internationales (NEI)' Translated by the CVCE.
URL: <http://www.ena.lu?lang=2&doc=281> Lastet ned 15.10.2007.

J. A. SCHUMPETER OG J. M. KEYNES

*Again out of destruction a new spirit of creativity
arises – but in the long run we're all dead*

Martin Austnes, vit. ass., senter for næringslivshistorie, BI

Hensikten med denne teksten er å gi en kort presentasjon av to viktige teoretikere innen økonomi: Joseph Schumpeter (1883–1950) og John Maynard Keynes (1883–1946), med vekt på deres tilnærming til økonomiske kriser.

Begge skilte seg fra samtidige økonomer ved å innta originale teoretiske innfallsvinkler for sin tid, eksempelvis ved å forlate den mikroøkonomiske tilnærmingen som dominerte ”nyklassisk” økonomisk teori.¹ En annen fellesnevner er at de var inspirert av mellomkrigstidens økonomiske kriser - dog på ulikt vis. Ambisjonen med teksten er ikke å gi noen utfyllende presentasjon av deres teoretiske verktøykasser, men derimot å presentere noen aspekter som grunnlag for refleksjon.² Kan deres ulike tilnærming til økonomiske kriser sette perspektiv på noen av spørsmålene som reises i forbindelse med dagens finanskrise?

Sammenligningsgrunnlaget for deres teorier har sin opplagte begrensning. Det henger sammen med at de jobbet med vidt forskjellige problemstillinger. Overskriften er sammensatt av to setninger som delvis illustrerer forskjellen. Den første setningen gjenspeiler Schumpeters interessefelt, mens den andre viser til Keynes tidsperspektiv: Keynes ønsket å finne et teoretisk verktøy for å lede vei ut av den type økonomiske kriser han opplevde i mellomkrigstiden. Schumpeter på sin side ønsket å analysere hvordan økonomisk tilpasning foregikk, hva som la grunnlag for økonomisk vekst – selve dynamikken i økonomien. I den sammenheng var han også opptatt av hvilken *funksjon* økonomiske kriser hadde i så henseende. Gjennombruddet for deres respektive ideer kom på forskjellig tidspunkt – de ble til en viss grad profeter for hver sin æra. La oss starte med å se nærmere på Keynes.³

Under de harde trettiårene viste Keynes til nødvendigheten av politisk handling for å snu kraftige økonomiske nedgangskonjunkturer: På sikt er vi alle døde, og da er

det – den gang som nå – en mager trøst å vite at dype nedadgående konjunkturer vil snu en gang i fremtiden. Situasjonen i trettiårene var for alvorlig til å vente: økonomisk, sosialt og politisk. Massearbeidsledighet og sosial nød er gode vekstvilkår for ideologiske ytterfløyer, og mellomkrigstiden var som kjent tiden for ”sterke menn”. I tillegg vaklet tiltroen til markedsøkonomien som økonomisk system – det ga blant annet utslag i at tollbarrierer og proteksjonisme erstattet frihandel hos tradisjonelt liberale stater, noe som igjen forsterket krisen i verdensøkonomien på 30-tallet. Dette er selvsagt viktig lærdom å ta med seg i møte med dagens krise.

Keynes viste også til at nyklassisk teori ikke ga noen god forklaring på de økonomiske krisene. Verdensøkonomien befant seg i en dyp depresjon som den ikke kom seg ut av for egen maskin. Keynes trakk derfor slutningen at den var ute av stand til å oppnå en ”nyklassisk likevektstilstand”, hvor markedet etter teorien skulle stabilisere seg selv. På basis av dette lanserte Keynes det han mente var løsningen for å få økonomien på beina igjen – motkonjunkturpolitikk. Utgangspunktet var at Keynes, svært forenklet, mente at det var den totale etterspørsel som bestemmer total produksjon som igjen bestemmer total sysselsetting. Dette var stikk i strid med ”Says lov” som, igjen svært forenklet, går ut på at etterspørselen mer eller mindre skaper seg selv.⁴

Markedet måtte få hjelp av en utenforliggende instans for å stimulere etterspørselssiden. I praksis betød det at offentlig sektor måtte på banen, ikke bare med pengepolitiske grep, men ved hjelp av finanspolitikken. Ved å

iverksette underskuddsbudsjettering, å la statens utgifter overgå dens inntekter, kunne en snu utviklingen. Omfattende etterspørselsstimulerende tiltak kunne ifølge Keynes få markedet på bena igjen. Krisetider var derfor ideelle for å iverksette omfattende statlige tiltak som bygging av infrastruktur, parallelt med skatte- og avgiftsletter som stimulerer privat etterspørsel. I oppgangstider var det derimot omvendt, da burde staten stramme inn og legge opp reserver til dårligere tider. Denne tankegangen er naturligvis i tråd med taktikken som den norske regjeringen følger i disse dager – når en ser bort fra at den bruker renten som stimulan i stedet for omfattende skattelettelser.⁵ Formålet er dog det samme – å stimulere etterspørselsiden.

Det mest kjente politiske handlingsprogrammet som blir forbundet med Keynes logikk er Franklin Delano Roosevelts "New Deal" – et politisk initiativ for å motvirke på 30-tallets depresjon i USA.⁶ Ordspillet "New Deal" er hentet fra kortspill – banken deler ut nye kort. Barack Obama trakk i høst en historisk parallell til Roosevelt, ved å proklamere veien ut av USAs uføre med en "New – New Deal". Symbolverdien er opplagt, men det ligger en utilsiktet ironi i at ordspillet henspiller til banken. Disposisjonene til mange av de amerikanske finansinstitusjonene, som ble reddet av hjelpepakker i høst, blir av mange betraktet som en viktig årsak til dagens krise.⁷ Dermed var det også en bitter pille å svelge for amerikanske skattebetalere, når de samme bankene var de første til å få utdelt nye kort – i form av skattepenger. Alternativene var imidlertid langt verre. En vedvarende kredittørke har katastrofale innvirkninger på næringslivet som ingen tjener på, og en nasjonalisering av bankene er siste utvei av ideologiske grunner.

Her hjemme holdt Jens Stoltenberg et foredrag vedrørende finanskrisen på handelshøyskolen BI 27/10. 2008. Der gikk han nærmere inn på sin vurdering av krisen og dens omfang på daværende tidspunkt. Da han skulle understreke alvorlet i situasjonen ble det henvist til mellomkrigstiden. Ikke overraskende var Keynes den økonomen Stoltenberg trakk frem i sammenhengen, samt betydningen av motkonjunkturpolitikk. I samme foredrag konkluderte han også med at markedet var en dårlig herre, men en god tjener. Med andre ord trenger markedet styring – et mantra som i dag går igjen blant statsledere verden over. Europeiske statsledere har påpekt dette gjentatte ganger siden krisen oppstod, men det gjenstår å se i hvor stor grad dette også vil få gjennomslag i verdens største økonomi – USA. Det er imidlertid ingen tvil om at "nyliberalismens" motstandere har fått vind i seilene. Blant dem finner vi to nobelprisvinnerne i økonomi – Joseph E. Stiglitz (2001) og Paul Krugman (2008). Sistnevnte har kommet med kraftig kritikk av liberaliseringsendringer fremmet av Bush-administrasjon. USAs forhenværende sentralbanksjef Alan Greenspan har også måtte tåle hard kritikk for sine disposisjoner i embetet.⁸

Tilbake til Keynes og et annet viktig poeng han viste til – faren for å begå "atomistiske feilslutninger". Faren oppstår når en ukritisk overfører mikroøkonomiens logikk på makronivå. Et eksempel Keynes viste til var "Sparingens paradoks." Det innebærer, igjen forenklet, at dersom alle bestemmer seg for å spare samtidig – et tilsynelatende fornuftig trekk for den enkelte rammende husholdning, eller bedriftseier, i økonomiske nedgangstider – så vil den kumulative effekten for samfunnet som helhet bli en reduksjon av husholdningenes og bedriftenes inntekter. Enkeltindividets sparerefleks under kriser kan altså føre til at det blir mindre og mindre å spare av. Årsaken er at forbruket bestemmer inntektene etter hans teori, og da blir det mindre å spare av totalt sett når forbruket daler (mindre varer omsettes – næringslivet får problemer – lønninger senkes og folk sparkes – mindre kjøpekraft og enda mindre å spare av). Poenget er at relasjonene er forskjellig fra individnivå til samfunnsnivå, hvor forbruk bestemmer inntekt og ikke omvendt ifølge Keynes. Dette går imidlertid imot enkeltindividets sunne fornuft. Her ser vi at Kristin Halvorsens uttalelse i høst, hvor nordmenn med uendrede økonomiske vilkår ble oppfordret til å handle som normalt, er helt i tråd med Keynes. Psykologiske faktorer har imidlertid en bemerkelseverdig stor betydning for økonomiske disposisjoner hos markedsaktører. Det kommer tydelig frem i krisetider, og med det går vi over til Schumpeter.⁹

Joseph Schumpeter blir blant annet forbundet med konseptet "kreativ ødeleggelse". Røttene til begrepet finner vi i verkene til blant andre Friedrich Nietzsche og Werner Sombart. I sistnevntes verk, *Krieg und Kapitalismus* (1913), formulerte han strofen som er gjengitt som første setning av overskriften. Joseph Schumpeter populariserte senere dette, og brukte det i beskrivelsen av sentrale momenter ved sin innovasjonsteori. Schumpeter var hovedsakelig interessert i hvordan næringslivet i *seg selv* forandret seg – i kontrast til hovedbolken av økonomer i hans samtid, som fokuserte på hvordan næringsliv og konsumenter *tilpasset seg hverandre*. Schumpeter kom frem til at innovasjon var den viktigste drivkraften for økonomisk vekst, og hans hovedfokus var på tekniske og organisatoriske endringer.

Et viktig spørsmål Schumpeter stilte var hvordan nyheter ble introdusert i økonomien. Svaret han kom opp med brakte entreprenøren på banen. I stedet for å skjære alle økonomiske aktører over en kam, hevdet han at entreprenører besitter en rekke egenskaper som gjør at de skiller seg ut. Deres villighet til å ta sjansen på nyvinninger, et trekk forbundet med høy risiko, er viktig i den sammenheng. Nyvinningene kan være alt fra nye produkttyper og markeder til teknologi og organisasjonsmetoder. Felles for nyvinninger er at de har et iboende potensial for svært store gevinster, men at det som regel går riktig galt. Schumpeters entreprenører er dermed visjonære aktører

som staker frem nye veier. De er villig til å ta risiko, og det er de som leder veien for resten når de en gang lykkes. Når de lykkes i å introdusere og demonstrere nyvinnings fortrefelighet med suksess, altså innovasjon, så kommer andre etter og sprer nyvinningene videre – altså diffusjon.

Det er nettopp i sammenheng med entreprenørskap at økonomiske krisetider kommer inn i bildet hos Schumpeter. De karakteriseres av manglende investeringsvillighet, fordi de som har tilgang på penger er skeptiske til å investere på grunn av fallende tiltro til et vanskelig marked. Tradisjonelt sikre investeringer, for eksempel investering i fast eiendom, blir også risikabelt i nedgangstider. Det blir i økende grad rasjonelt å ta skrittet over til å satse på nye løsninger, på grunn av inntjeningspotensialet som nyvinninger tross alt har. Tilgangen på arbeidskraft og fabrikk blir også nødvendigvis stor, når arbeidsledigheten stiger og fabrikklokaler tømmes. Alt i alt åpner det seg gode muligheter for nye alternativer; entreprenørene kan realisere nyvinninger som de har lansert tidligere, men som ikke har blitt satset på fordi alternativer forbundet med mindre risiko ble foretrukket. Det er med andre ord i krisetider de beste vilkårene for å få gjennomslag for nyvinninger oppstår. Ifølge Schumpeter er krisetider også et symptom på at økonomien trenger fornyelse. Nyvinningene som blir lansert i krisetider kan legge grunnlaget for ny økonomisk vekst.

Det er viktig å påpeke at Schumpeter også hevdet at det var entreprenørens aktivitet som skapte høykonjunkturerne. En høykonjunktur oppstår når et tilstrekkelig antall sentrale nyvinninger er kommet til, og danner grunnlag for optimisme og rask økonomisk vekst. Under høykonjunkturer vokser imidlertid også presset i økonomien, blant annet ved beinhard konkurranse om ressursene. Etter hvert som konkurransen tilspisser seg blir resultatet en ny økonomisk depresjon. Da er tiden igjen inne for en ny bølge av kreativ ødeleggelse. Graden av innovasjon i slike perioder er påtagende. Pessimisme snus til optimisme og ny vekst oppstår.

Schumpeter betraktet dermed kriser som en naturlig del av markedsøkonomien. I utgangspunktet var han verken positiv eller negativ til krisene i seg selv. Han nøyde seg med å konstatere at de var der, og at de hadde en funksjon. Han ønsket å komplimentere det nyklassiske likevektssystemet ved å implementere kriser i det. Her kan vi ta en sammenligning med Keynes: Der Keynes lanserte motkonjunkturpolitikk som virkemiddel for å jevne ut økonomiske konjunkturer, og dermed dempe de mest dramatiske virkningene av dem, forsøkte Schumpeter å forklare hva som skjer i bølgedalene. For Schumpeter representerte krisene faser hvor produksjonsapparatet fornyet seg. Med andre ord åpner den kreative destruksjonen for at mer fremtidsrettede løsninger får innpass, og skyver gamle og utrangerte løsninger bort fra markedet.

I 1942 modifiserte imidlertid Schumpeter sin teori ved å ta med fremveksten av storbedriften i sin analyse.¹⁰ Bakgrunnen var at han ble oppmerksom på betydningen av store selskaper da han flyttet til USA. Deres overlegne resurstilgang gjorde at innovasjon kunne institusjonaliseres i økonomien. Systematisk forskning og utvikling innad i kapitalsterke selskaper fremmer innovasjon på helt andre vilkår enn det enkeltstående entreprenør står overfor. Like fullt holdt han på betydningen av kriser – forskjellen var at store organisasjoner erstatter de individuelle entreprenørens rolle.

For å trekke noen linjer til dagens situasjon ser vi at statsledere og internasjonale organisasjoner peker på at tiden er inne for å satse på innovasjon – og da fortrinnsvis fremtidsrettet miljøvennlig teknologi. Målet er å slå to fluer i en smekk – finanskrisen og klimakrisen. EU lanserer 2009 som året for kreativitet og innovasjon, og Barack Obama ønsker å stake ut en ny økonomisk kurs basert på bærekraftig utvikling.¹¹ Den norske regjeringen lanserte på sin side et viktig politisk dokument som adresserer betydningen av å satse på nyskaping: «St.meld. nr. 7 (2008–2009) *Et nyskapende og bærekraftig Norge*». Siri Meyers artikkel i Aftenposten 24/01.09, «*Tid for forandring*»,¹² påpeker imidlertid en oppsiktvekkende mangel på debatt i kjølvannet av dokumentet. Meyer hevder at på tross av den gode intensjon bak stortingsmeldingen, så er mange av formuleringene i dokumentet så uklare og svevende at vi knapt kan forvente at noen kommer de i møte. Ifølge Meyer avslører dokumentet en manglende forståelse for innovasjonsprosesser og hva et skapende menneske er. Det hører også med i sammenhengen at Riksrevisjonen slaktet Innovasjon Norge i en undersøkelse lansert like før jul. Den avdekte at kun halvparten av selskapene som mottar støtte faktisk var innovative.¹³ Vi kan trøste oss med at oljepengene i det minste gjør oss bedre stilt enn andre land til å møte de umiddelbare virkningene av finanskrisen. De kan imidlertid ikke sies å ha stimulert til innovasjon, et problem som bør adresseres dersom vi ønsker fortsatt velstand etter at oljepengene en dag tar slutt.

I USA ser vi at kravene om krisepakker til gigantene i amerikansk bilindustri, som ikke kan sies å ha vært spesielt omstillingsvillige i forkant av dagens krise, utgjør et stort dilemma. Amerikanske politikere har allerede svelget mange kameler ved å gå god for krisepakker for å redde landets vaklende finansinstitusjoner. På toppen kommer kravet om å redde bilindustrien i bilismens hjemland. Problemet er delvis ideologisk betinget, ved at amerikanere tradisjonelt mener statlig innblanding i økonomien bør holdes på et minimum, og at hjelpepakker dermed er en uting når markedet helst skal stabilisere seg selv. De potensielt enorme ringvirkningene som alternativet kan medføre, har imidlertid fått mange konservative markedsliberalister til å legge sine prinsipper på hylla. Det

er imidlertid ikke spesielt inviterende når lederne for ”de tre store” i amerikansk bilindustri reiser til Washington i privatfly for å be om statsstøtte. For bankenes del har vi eksempelvis Citigroup, som nå deles i to i et forsøk på å overleve. De søker statlig støtte for andre gang etter å ha mottatt 45 milliarder dollar første gang. Det hindret ikke Citigroup i å ville fullføre kjøpet av et fly til ledelsen til en sum av 45 millioner dollar – Obama presset banken til å kansellere flykjøpet. Dette er bare noen av mange eksempler som understreker behovet for å stille krav til de som mottar krisepakker. Formålet med hjelpen er forhåpentligvis ikke å sørge for at ledere kan opprettholde gamle vaner, ved hjelp av statlig tilskudd, en form for ledersosialisme. Kravene må i det minste være vilje til endring, og det gjelder både overfor finans og industri.

Til slutt ønsker jeg å si litt mer om vestlige staters økonomiske politikk i etterkrigstiden. Keynes ideer slo først og fremst gjennom i en noe modifisert form. Jeg tenker da på keynesianismen som preget tiden etter andre verdenskrig. USA og vesteuropeiske land førte en keynesiansk-inspirert økonomisk politikk frem til litt ut på 70-tallet. En periode som parallelt er preget av velferdsstatens fremvekst, et mål som hadde bred politisk støtte i Europa. Synet på keynesianismen endret seg imidlertid da den ikke løste problemene som oppstod i den internasjonale økonomien på 70-tallet. Problemene kulminerte med en voldsom økning av oljeprisene i 1973 og påfølgende stagflasjon – en destruktiv kombinasjon av inflasjon og stagnasjon.

Utover 70-tallet ble synet på statens rolle i økonomien endret. Det skulle ryddes opp i ineffektive og tungroddede byråkratiske systemer, og velferdsstaten ble beskyldt for å ha sydd puter under armene på folk. Statens rolle i økonomien skulle begrenses, og tilrettelegging for mer marked skulle sørge for at incentiver ble sterkere gjennom økt konkurranse. Parallelt foregikk en tiltakende globalisering. Vi fikk en liberaliseringsbølge personifisert av lederskikkelser som Thatcher og Reagan, samt ledende økonomer med nobelprisvinner for året 1976 – Milton Friedman – i spissen. Friedman var keynesianismens fremste kritiker og monetarismens far. En årsak til Friedmans suksess var at han hadde forutsett stagflasjonsproblemet. I dag ser vi imidlertid at det er stor risiko forbundet med vidtgående liberaliseringsendringer – utviklingen på Island kan stå som et nærliggende eksempel på det.

I 1970-årene ble også Schumpeters ideer lagt merke til for alvor. Det gjaldt også hos intellektuelle som i tillegg var inspirert av Keynes og Marx. Fagmiljøer på siden av tradisjonell økonomi og innovasjonsmiljøer globalt bygger videre på hans arbeid. Omfattende innovasjonsprogrammer, blant annet EUs, samt en del økonomer er også influert av Schumpeter. Deriblant hans tidligere elev fra Harvard – Robert Solow – som fikk nobelprisen i økonomi i 1987 for sin teori om økonomisk vekst. Det er

imidlertid ingen tvil om hvem av de to som er mest kjent utenfor akademiske kretser, og som oftest blir trukket frem i media i forbindelse med økonomiske kriser – det er Keynes. Kanskje noe ufortjent ettersom Schumpeter, i likhet med Keynes, i høy grad setter økonomiske krisetider i et interessant perspektiv. Poenget blir ikke å sitte passivt å se på kriser som dagens utfolde seg i all sin kreative destruksjon, til det er fortsatt livet for kort, men det er utvilsomt tid for å satse på nyvinninger som kan legge et nytt fundament for fremtidens økonomi.

Påtrengende spørsmål i dag er imidlertid mange og vanskelige: Hvilke institusjoner og selskaper er vi villige til å redde, og til hvilken pris? Hvordan understøttes og fremmes innovativ virksomhet på best måte? Et annet spørsmål er hva slags type innovasjon vi bør fremme. Her er det verdt å merke seg at det ikke er all type innovativ virksomhet som er til vårt felles beste – et eksempel på det er finansielle innovasjoner som kreative økonomer kom opp med for å spre og skjule risiko på det globale finansmarkedet.¹⁴ For å forhindre en gjentakelse av den internasjonale finanskrisen må en også finne effektive metoder for å regulere det globale finansmarkedet. En kan også stille spørsmål ved om kriser er en unntakstilstand i markedøkonomien, eller om de tvert om er en naturlig del av vårt økonomiske system.

Noter

- 1 Med "nyklassikere" sikter jeg til tilhengerne av epokens dominerende økonomiske doktriner, som Leon Walrus (1834–1910) og Alfred Marshall (1842–1924) la grunnlaget for. En annen betegnelse er "den marginalistiske revolusjon." Nyklassisk teori søkte å identifisere krefter som skapte likevekt i markedsøkonomien.
- 2 Fremstillingen av økonomisk teori er i stor grad basert på *Markedsøkonomiens utvikling* (2005), og er tidvis svært forenklet.
- 3 Keynes-delen av artikkelen trekker i hovedsak på: Amdam, Hansen, Gran og Sogner, *Markedsøkonomiens utvikling* (2005) ss. 203–229
- 4 For definisjon se:
<http://www.economyprofessor.com/economictheories/says-law.php> (sjekket 20/02-09)
- 5 Keynes originale syn på rente vil jeg ikke komme inn på her. Ovennevnte verk kommer inn på det på ss. 223–224.
- 6 I hvor stor grad New Deal-økonomene fulgte keynesianske prinsipper er imidlertid svært om-diskutert, i likhet med hva som brakte økonomien på fote igjen. Det vi kan slå fast er at Roosevelt og Keynes møttes flere ganger og at underskudds budsjetteringen som Roosevelt innførte er i tråd med Keynes ideer.
- 7 Slik det fremgikk av mediedekningen i høst hvor fokuset ble rettet mot finansielle innovasjoner for å "pakke og skjule" risiko på det globale finansmarkedet. For en artikkel som drøfter årsakene til finanskriser i et historisk lys se Sverre Knutsens artikkel "finansielle kriser i aktuelt og historisk perspektiv": <http://www.sivil.no/magma/2008/03/0108.html> (sjekket 17/02. 09)
- 8 <http://www.dn.no/forsiden/utenriks/article1520807.ece> (sjekket 01/02-09)
- 9 Schumpeterdelen av artikkelen trekker i hovedsak på: Amdam, Hansen, Gran og Sogner, *Markedsøkonomiens utvikling* (2005) ss.303–330
- 10 Slik det kommer frem av: Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, (1942)
- 11 <http://www.aftenposten.no/meninger/kronikker/article2903485.ece>
- 12 <http://www.aftenposten.no/meninger/kommentarer/article2886476.ece>
- 13 Se for eksempel følgende artikkel: <http://e24.no/naeringsliv/article2789174.ece> (sjekket 01/02-09)
- 14 Blant annet referert i følgende artikkel, som også referer til et famøst sitat "begått" av Citigroups toppsjef: <http://www.dn.no/forsiden/borsMarked/article1460502.ece> (sjekket 02/02-02)

Litteratur

- Amdam, Gran, Hansen, Sogner, *Markedsøkonomiens utvikling*, Bergen: Fagbokforlaget, 2005 (2. Utgave)
- Keynes, John Maynard, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, UK: Palgrave Macmillan, 1936
- Knutsen, Sverre, *Finansielle kriser i aktuelt og historisk perspektiv*, i Magma 3. 2008
- Krugman, Paul, *Peddling Prosperity: Economic Sense and Nonsense in the Age of Diminished Expectations*, New York: W. W. Norton, 1994
- Marshall, Alfred, *Principles of Economics*, London: Macmillan, 1920
- Schumpeter, Joseph Alois, *The Theory of Economic Development*. Leipzig: Duncker and
- Humblot, 1912. Oversatt av R. Opie. Cambridge: Harvard University Press, 1934. Reprint New York: Oxford University Press, 1961.
- Schumpeter, Joseph Alois, *Business Cycles*. 2 vols. New York: McGraw-Hill, 1939
- Schumpeter, Joseph Alois, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York: Harper and Brothers, 1942; London: George Allen and Unwin, 1976 (2. Utgave)
- Sombart, Werner, *Krieg und Kapitalismus*, München: Duncker & Humblot, 1913

Studentenes egen bokhandel

Butikken er ikke akkurat din, men den er eid av studentene gjennom SiO. Akademika ble opprettet av studentene i 1952 fordi man ønsket god og rimelig tilgang til pensumlitteratur, faglitteratur, skjønnlitteratur og alt annet man har bruk for i studiene.

Det betyr at du er med på å bestemme, både som kunde og som student. Vår målsetting er kort og godt å sørge for at du får det du trenger, og bidra til å gjøre studiehverdagen litt enklere. Høres ikke det greit ut?

akademika[”]
www.akademika.no

HVA BRAKTE NORGE UT AV KRISEN PÅ 1930-TALLET?

Christoffer Kleivset, masterstudent i historie, UiO.

Historikerdebatten om Norges vei ut av krisen på 1930-tallet har hatt store pendelsvinginger. Temperaturen blant deltakerne har til tider vært høy. I de senere årene har det blitt gjort forsøk på å kombinere de ulike årsaksforklaringene.

I norsk historie er det vanlig å omtale både 1920- og 1930-tallet som kriseperioder. En del av grunnlaget for de vanskelige tidene ble lagt under første verdenskrig, 1914–1918. Da hadde norske myndigheter latt penge- og finanspolitikken komme ut av kontroll, enda landet ikke var krigførende.² Ved krigens slutt var verdien av den norske kronen kraftig redusert. I tråd med datidens prinsipper, og for å gjenopprette det man oppfattet som normale tilstander, valgte norske myndigheter å føre en kontraktiv pengepolitikk for å få kronkursen tilbake til førkrigsnivået. Denne ”paripolitikken” medførte at landet til en viss grad gikk glipp av oppturen i internasjonal økonomi fra midten av 1920-tallet.³

Selv om man i Norges tilfelle kan strekke krisetiden helt tilbake til begynnelsen av 1920-tallet, er det spesielt virkningene etter det amerikanske børskrakket i 1929 og den påfølgende depresjonen i verdensøkonomien som det siktes til i denne sammenheng. Denne krisen rammet også norsk økonomi hardt. Arbeidsledigheten blant de fagorganiserte nådde førti prosent i 1931 og 32, og den samlede produksjonen falt med om lag tjuefem prosent.⁴ Men i kontrast til 1920-tallet, fikk man en sterk og langvarig vekst i norsk økonomi etter vanskelighetene på begynnelsen av 1930-tallet.

Det har vært uenighet blant norske historikere om hva som brakte Norge ut av krisen på 1930-tallet. Det er vanlig å snakke om tre hovedposisjoner i dette spørsmålet. Jeg skal i denne artikkelen redegjøre for og til dels drøfte disse. Diskusjonen mellom representantene for to av posisjonene har vært uvanlig polarisert. Blant proponentene

for disse to synene har debatten hatt en enten-eller-karakter vedrørende om det var indre eller ytre årsaksforhold som brakte Norge ut av krisen.

Etter at jeg har gått i gjennom de tre hovedposisjonene skal jeg gå litt mer detaljert inn på de seneste års forskning og debatt omkring Norges vei ut av krisen.⁵ Det har i de siste årene vært forskere som har tatt til orde for å i større grad se på sammenhengen og dynamikken mellom de indre og ytre årsakene og mellom de økonomiske og politiske forklaringene til oppgangstiden. Artikkelen vil også gi noen få eksempler på hva nyere spesiellitteratur og lærebøker sier om veien ut av krisen. Til slutt vil jeg si noe om hvor jeg mener vi står i dag.

En presisering er på sin plass før jeg begynner å ta for meg de forskjellige posisjonene i dette spørsmålet. Selv om disse henger tett sammen går det an å skille mellom en produksjonskrise og en arbeidsledighetskrise. Arbeidsledighetskrisen varte lenger enn produksjonskrisen. Arbeidsledigheten avtok, men forble forholdsvis høy gjennom hele 1930-tallet. Dette har blant annet blitt forklart med at man på 1930-tallet hadde uvanlig store kull som gikk inn i arbeidsstyrken.⁶ I historikerdebatten om veien ut av krisen har det vært vanlig å fokusere på veksten i nasjonalproduktet, og det er det jeg fortrinnsvis forholder meg til her.

Arbeiderpartiets krisepolitikk

De tre hovedposisjonene i debatten er som følger: Den første har lagt vekt på nasjonale politiske endringer. Den

andre har fokusert på økt internasjonal etterspørsel. Innehaverne av den tredje posisjonen har forfektet at det var innovasjon og strukturendringer i norsk næringsliv som brakte landet ut av krisen.

Fra den første posisjonen, som vektlegger politiske endringer, er det blitt hevdet at det var Arbeiderpartiets overtagelse av regjeringmakten i 1935 som snudde utviklingen. Dette var lenge en ganske allmenn og folkelig oppfatning, men det har i liten grad blitt hevdet fra norsk historiefaglig hold.⁷ Mange vil i dag mene at denne oppfatningen bygger mer på Arbeiderpartiets retorikk tidlig på 1930-tallet, enn deres praktiske politikk etter 1935. De som har hevdet dette synspunktet kan også ha vært farget av utviklingen i Sverige på 1930-tallet. I Sverige førte man i større grad, hvis man kan bruke begrepet på et så tidlig stadium, en keynesiansk politikk. Men også der har betydningen av sosialdemokratenes krisepolitikk blitt overdrevet, er det vanlig å hevde i dag.⁸ I norsk sammenheng har flere undersøkelser vist at Nygaardsvolds regjering førte en relativt stram, konvensjonell økonomisk politikk i tiden før andre verdenskrig. Tiltakene som ble satt i verk var blant annet preget av de kompromissene som måtte inngås med det "spareorienterte bondepartiet". Det faktum at oppgangen begynte minst to år før regjeringen Nygaardsvold tiltrådte svekker også denne posisjonen.⁹

Kritikken av denne første posisjonen gikk en periode så langt at det motsatte ble hevdet: at Nygaardsvoldregjeringens økonomiske politikk virket kontraktiv.¹⁰ Dette har man senere gått bort i fra. Einar Lie har i en artikkel fra 1996 tatt til orde for at Arbeiderpartiets budsjettpolitikk "ga en nokså betydelig positiv stimulans i økonomien". Han viser til gunstige fordelingseffekter, med positive følger for etterspørsel innenlands, av regjeringens politikk. Likevel poengterer Lie at i et samlet bilde vil ikke finanspolitikken ha en veldig sentral rolle i å forklare den økonomiske veksten.¹¹

Generelt kan man si at denne første posisjonen, at det var politiske endringer gjennomført av Arbeiderpartiet som førte ut av krisen i Norge, blir tillagt liten betydning i nyere arbeider.¹² Et mulig unntak må være at det ble gjort en del i forhold til primærnæringene.¹³ Her var det vel også bedre muligheter for å komme på talefot med Bondepartiet. Likevel kan det argumenteres for at politiske manøvre som sådan var viktige for å få Norge ut av krisen, om ikke finanspolitiske, så pengepolitiske. Dette krediteres imidlertid heller ikke Nygaardsvoldregjeringen. Devalueringen av den norske kronen i 1931 var et politisk grep, som var viktig for den positive økonomiske utviklingen.¹⁴ Jeg har likevel inntrykk av at dette faktum er noe som man i alle de tre hovedposisjonene mer eller mindre tar for gitt.

Eksportledet vekst

Den andre hovedposisjonen i debatten er ideen om at det var de bedre internasjonale konjunkturer som trakk Norge ut av krisen. Denne tesen sto lenge sterkt, også blant norske historikere. Det ble argumentert for den i sentrale verk av Berge Furre og Hans Fredrik Dahl rundt 1970.¹⁵ De som argumenterte for dette synet støttet seg til tall produsert i mellomkrigstiden av Statistisk sentralbyrå og fra rapporter fra Folkeforbundet, som viste økt eksportvolum utover 1930-tallet.¹⁶ Dahl skrev om 1935 at "produksjonen steg i hele Europa" og at "Norge ble båret frem på konjunkturerne".¹⁷ Tesen om eksportledet vekst ble svekket på 1970- og 80-tallet etter kritikk fra representanter fra den tredje hovedposisjonen. Men betydningen av eksporten for veien ut av krisen er igjen blitt argumentert for i nyere arbeider. Jeg skal komme nærmere tilbake til dette.

Hjemmemarkedet vekst

Den tredje og siste hovedposisjonen er ideen om at det var innovasjon og strukturendringer i norsk næringsliv som brakte landet ut av krisen. Denne teorien ble utviklet av et forskningsprosjekt ledet av Francis Sejersted på 1970-tallet.¹⁸ Tanken her var at krisen i 1930-årene skapte transformasjon nasjonalt, og at det var dette som ledet Norge ut av de dårlige tidene.¹⁹ Sejersted var inspirert av teoriene til den østerrikske økonomen Joseph A. Schumpeter og den amerikanske statsviteren Herbert A. Simon. Jeg skal ikke redegjøre i detalj for deres teorier her, men i sentrum sto ideene om "kreativ destruksjon",²⁰ at produksjonsapparat fornyer seg i økonomiske kriser, og begrepet "satisficer", at bedrifter eller enkeltpersoner ikke nødvendigvis profittmaksimerer, men først og fremst skaper levebrød.²¹ Litt mer eksplisitt argumenterte Sejersted og hans elever at krisen førte til

en omstilling fra eksportmarkedet til hjemmemarkedet, fra store bedrifter til mindre bedrifter og fra halvfabrikata til ferdigvarer, fra dampmaskiner til forbrenningsmotorer og elektromotorer.²²

Det er liten tvil om at det såkalte "Vekst gjennom krise-prosjektet" ga viktig og ny forståelse av Norge på 1930-tallet. Det er likevel interessant å se hvor ensidig man i deler av dette miljøet hevdet denne forklaringen på Norges vei ut av krisen. Det ble til dels tatt sterk avstand fra tanken om at eksporten eller politikken hadde noen betydning. Francis Sejersteds metodebidrag skulle få stor innflytelse på de økonomisk-historiske forskningsmiljøene ved Handelshøyskolen BI og Universitetet i Oslo.²³ I de senere år derimot, siden midt på 1990-tallet, har flere forskere kritisert det ensidige fokuset på denne forklaringen. En del av kritikken har kommet fra forskere tilknyttet Norges Handelshøyskole i Bergen. I dette miljøet har man i mindre grad vært påvirket av Sejersteds tenking. Her har

det blitt lagt større vekt på økonomisk teori og metode.²⁴

Det er i det hele tatt mellom de to siste posisjonene, mellom tesen om eksportledet vekst og tesen om hjemmemarkedsledet vekst, frontene har vært klareste. Krangelen har gått på alt fra uenighet om teorigrunnlaget man brukte i "Vekst gjennom krise-prosjektet", ulike tolkninger av statistikk og, mer spesifikt, om i hvilket år, 1931 eller 1932, som var bunnpunktet i krisen.

Utdrag fra forskningsdebatten de siste årene

Jeg skal nå ta for meg de siste års debatt omkring dette spørsmålet. I en artikkel i *Historisk tidsskrift* i 1996 kritiserte Einar Lie Francis Sejersteds prosjekt for å ha "kullkastet" alt det man tidligere hadde tenkt om temaet.²⁵ Lie tok til orde for at man ikke burde avvise at eksporten hadde betydning for veien ut av krisen. I tillegg kritiserte han teorigrunnlaget i "Vekst gjennom krise-prosjektet". Likevel er det vanskelig å forstå Lies artikkel som et forsvar for kun eksporttesen som sådan. To år senere publiserte Erlend Bjørtvedt og Christian Venneslan en artikkel i samme tidsskrift.²⁶ Dette var, i motsetning til Lies artikkel, et direkte angrep på tesen om hjemmemarkedsledet vekst. De to går langt i å hevde at det var eksporten som ble avgjørende i å trekke Norge ut av krisen.

Flere år senere, i 2005, publiserte de tidligere Sejersted-elevene Tore Jørgen Hanisch og Jan Vea, et svar som var rettet til begge de to nevnte artikler, og som var et forsvar for tesen om hjemmemarkedsledet vekst. Hanisch og Vea begynner artikkelen med et statistisk poeng som de to artiklene hadde unngått å ta opp: den sterke eksportveksten som man hadde fra 1931 til 1932 kom først og fremst av at norsk industri var rammet av en lang arbeidskonflikt i 1931. Videre viser Hanisch og Vea gjennom diverse tabeller og utregninger at eksportveksten var liten i første halvdel av 1930-tallet. Det var i hjemmemarkedet mesteparten av produksjonsveksten fant sted, hevder de to. Konklusjonen er ganske bastant: "Det var altså ikke eksporten som førte ut av krisa".²⁷

Einar Lie skrev senere samme år et kort svar til Hanisch og Vea i *Historisk tidsskrift*. Lie kritiserer først de to for nærmest å ha lest ham slik fanden leser bibelen. Han imøtegår Hanisch og Veas påstand om at artikkelen fra 1996 var et forsvar for eksporttesen. Lies poeng, skriver han, er at det ikke nødvendigvis var enten-eller. Han hevder at "Veksten i norsk økonomi var avhengig av etterspørsel både fra utlandet og fra Norge".²⁸ I tillegg går Lie løs på Hanisch og Veas bruk av statistikk. Han går først inn i en forholdsvis avansert diskusjon om bruk av forholdstall mellom "to ulikt oppbygde aggregerte størrelser... salgsverdien av industrieksporten og bruttoproduktet fra industrisektoren". Denne skal jeg holde meg unna. En del av kritikken som er enklere å begripe er Lies bedømmelse av Hanisch og

Veas fokus på eksportpriser i stedet for volum. Lie argumenterer, med henvisning til nyere konjunkturforskning, at fokus på priser i denne sammenheng ikke gir noe god forståelse av når man får et konjunkturomslag. Han poengterer at "Fall i et lands eksportpriser målt i eget lands valuta vil i mange tilfeller... være å oppfatte som gunstig, fordi prisfallet gjør landets varer mer konkurransedyktige på verdensmarkedet." Man må derimot legge større vekt på veksten i handelsvolumet. Lie konkluderer med at "det ville være feil å si at 'utlandet' bidro til oppgangen først når man kunne registrere at prisene steg eller kom over et bestemt nivå".²⁹

Nyere spesiallitteratur og lærebøker

Diskusjonen om hva som brakte Norge ut av krisa på 1930-tallet er ikke over. Men det kan se ut som at posisjonen til teorien om hjemmemarkedsledet vekst er blitt litt svekket. Så var også dens posisjon veldig sterk en periode. Det betyr ikke at den ikke er en viktig del av forklaringen til veien ut av krisen. Det innebærer bare at også betydningen av eksporten og kanskje også til en viss grad politikken er blitt forsøkt kombinert inn i en mer sammenfattende forklaring. Likevel viser en titt på nyere spesiallitteratur og lærebøker at svarene på spørsmålet fortsatt kan sprike. I *Analytisk narrasjon – en innføring i historiefagets vitenskapsfilosofi*, Paul Knutsens verk fra 2001, vektlegges eksporttesen.³⁰ Nå hevder også Knutsen at han støtter seg på omtalte Bjørtvedt og Venneslans artikkel fra 1998. Boken til Amdam, Gran, Hansen og Sogner fra 2005, *Markedsøkonomiens utvikling*, legger størst vekt på hjemmemarkedstesen.³¹ Selv om både Einar Lie og Francis Sejersted trekkes frem som fagkonsulenter til boken, virker det som om fremstillingen her er mest farget av sistnevntes ståsted.

Noen nyere verk går lengre i å forene flere av posisjonene. Tidligere Sejersted-elev Even Lange gjør det i *Aschehoug Norges historie* ellefte bind, *Samling om felles mål*, fra 2005. For det første bruker han flertall i tittelen på kapitlet: "Veiene ut av krisa".³² Lange konkluderer med at "Spørsmålet om hva som var de viktigste drivkreftene bak oppgangen" er "ganske åpent, med rom for ulike fortolkninger" og "Kanskje trenger vi ikke å skille så skarpt mellom" de ulike "betraktningssmåtene".³³ Her er Lange så vidt jeg kan forstå nokså på linje med Einar Lie. Til slutt synes jeg også Francis Sejersted modererer seg litt i *Sosialdemokratiets tidsalder* fra 2005. Her bruker han mesteparten av plassen på å snakke om myten om en krisepolitikk i Norge og Sverige. Når det gjelder oppsvinget sier han "Det avgjørende ble de bedre konjunkturer og det økonomiske systems egen evne til å arbeide seg ut av krisene".³⁴ Her er det altså ikke enten eller.

Sluttord

Man kan si at debatten omkring hva som brakte Norge ut av 30-tallskrisen har hatt store pendelsvingninger. Slik sett har vel debatten hatt en klassisk historiefaglig utvikling. Har pendelen så sluttet å svinge etter at Einar Lie og Even Lange har inntatt sine eklektiske kombinasjonsstandpunkter? En stund kunne det virke slik. Men i desember 2007 ble det levert et nytt arbeid som støtter eksporttesen. I en doktoravhandling avlagt ved Norges Handelshøyskole fastholder Christian Venneslan at det var eksporten som ble avgjørende for Norges vei ut av krisa.³⁵ Venneslans avhandling fra NHH faller inn i mønsteret hvor Bergensmiljøet av økonomiske historikere har hatt en annen tilnærming og fremgangsmåte og produsert andre resultater enn Oslomiljøet. Men det er ennå for tidlig å si om Venneslans bidrag betyr en vridning mot eksporttesen i historiedebatten om hva som brakte Norge ut av krisen på 1930-tallet.

Noter

- 1 Dette er en noe omarbeidet versjon av min prøveforelesning 30. mai 2008 i Realhistorisk leseemne (HIS4110); en del av mastergraden i historie ved Universitetet i Oslo. Takk til Magnus Håkenstad for kommentarer og forslag til forbedringer.
- 2 Einar Lie, "Økonomisk politikk i det 20. århundre" i *Historisk tidsskrift*, 2006 (4): 648-9.
- 3 Einar Lie, "Hva førte Norge ut av krisen i 1930-årene" i *Historisk tidsskrift*, 1996 (3): 325.
- 4 Tore Jørgen Hanisch og Even Lange, "Krise og vekst. Norsk økonomi i 1930-årene" i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, 1979 (2): 51; Lie, 1996: 325;
- 5 Min gjennomgang av de siste års forskning på temaet er ikke fullstendig eller altomfattende. Det har det ikke vært rom for her.
- 6 Ola H. Grytten, *En empirisk analyse av det norske arbeidsmarkedet 1918-1939. Arbeidsledigheten i Norge i et internasjonalt perspektiv*. 200, avhandling for dr. oecon.-graden ved Norges Handelshøyskole i Bergen, 1994.
- 7 Lie, 1996: 325-7. Dag Solstad beskriver denne oppfatningen godt i romanen *Svik. Førkrigsår*, Oktober forlag, 1977: 14.
- 8 Francis Sejersted, *Sosialdemokratiets tidsalder*, Pax, 2005: 171-4.
- 9 Hanisch og Lange, 1979: 55.
- 10 Ibid.
- 11 Lie, 1996: 328-330.
- 12 Noen vil legge vekt på psykologiske effekter av regjeringsskiftet. Se Lie, 1996: 329-30. Her vises det til eldre arbeider av Edvard Bull, Tore Pryser og Berge Furre.
- 13 Even Lange, "Veiene ut av krisen" i (Red.) Helle et al.: *Aschehougs Norgeshistorie*, bind 11, 2005: 43.
- 14 Lie, 1996: 327. Da Norge gikk av gullstandarden i 1931 kunne Norges Bank senke rentene siden den ikke lenger skulle støtte den gamle kroneverdien.
- 15 Berge Furre, *Norsk historie 1905-1940*, Samlaget, 1982; Hans Fredrik Dahl, *Norge mellom krigene. Det norske samfunnet i krise og konflikt 1918-1940*, Pax, 1971.
- 16 Erlend Bjørtvedt og Christian Venneslan: "Veien ut av krisa" i *Historisk tidsskrift*, 1998 (2)
- 17 Dahl, 1971: 49.
- 18 Francis Sejersted (Red.): *Vekst gjennom krise. Studier i norsk teknologihistorie*, Universitetsforlaget, 1982.
- 19 Tore Jørgen Hanisch og Jan Veia: "Krisen i 1930-årene" i *Historisk tidsskrift*, 2005 (1): 42.
- 20 Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, socialism and democracy*, George Allen & Unwin, London, 1976: 83.
- 21 Graham Bannock, R. E. Baxter og Evan Davis: *The Penguin dictionary of economics*, 2003.
- 22 Hanisch og Veia: 42.
- 23 Even Lange og Eivind Merok: "God gammel økonomisk historie" i Fredrik Engelstad, Even Lange, Helge Pharo og Erik Rudeng (Red.): *Demokratisk konservatisme*, Festskrift til Francis Sejersted, Pax, 2006: 359-361.
- 24 Basberg, Bjørn L. og Ola H. Grytten: "Økonometrisk historie. Iakttakelser om fagfeltets utvikling i Norge" i *Historisk tidsskrift* 1994 (4): 438.
- 25 Lie, 1996: 325.
- 26 Bjørtvedt og Venneslan, 1998.
- 27 Hanisch og Veia: 61.

- 28 Einar Lie, "Hjemmemarkedsløst eller eksportledet vekst på 1930-tallet? – Nei takk, begge deler. Svar til Hanisch og Vea" i *Historisk tidsskrift*, 2005 (3): 494.
- 29 Lie, 2005: 492–3.
- 30 Paul Knutsen, *Analytisk narrasjon – en innføring i historiefagets vitenskapsfilosofi*, Bergen, 2001.
- 31 Rolf Petter Amdam, Haakon Gran, Svein Olav Hansen og Knut Sogner: *Markedsøkonomiens utvikling*, Fagbokforlaget, 2005.
- 32 Min kursiv.
- 33 Lange, 2005: 51.
- 34 Sejersted, 2005: 174. Min kursiv.
- 35 Christian Venneslan: "Norway's recovery from the Great Depression – The act of balancing" i *Industrial development in Norway 1896–1939 – In view of historical national accounts*, avhandling for dr. oecón-graden ved Norges Handelshøyskole i Bergen, 2007: 131.
- Lie, Einar: "Hva førte Norge ut av krisen i 1930-årene?" i *Historisk tidsskrift*, 1996 (3).
- Lie, Einar: "Hjemmemarkedsløst eller eksportledet vekst på 1930-tallet? – Nei takk, begge deler. Svar til Hanisch og Vea" i *Historisk tidsskrift*, 2005 (3).
- Lie, Einar: "Økonomisk politikk i det 20. århundre" i *Historisk tidsskrift*, 2006 (4).
- Schumpeter, Joseph A.: *Capitalism, socialism and democracy*, George Allen & Unwin, London, 1976.
- Sejersted, Francis (Red.): *Vekst gjennom krise. Studier i norsk teknologihistorie*, Universitetsforlaget, 1982.
- Sejersted, Francis: *Sosialdemokratiet tidsalder*, Pax, Oslo, 2005.
- Solstad, Dag: *Svik. Førkrigsår*, Oktober forlag, Oslo, 1977.
- Venneslan, Christian: "Krise og vekst i Norge på 1930-tallet – et kildemateriale til besvær?" i *Historisk tidsskrift*, 2005 (3).
- Venneslan, Christian: "Norway's recovery from the Great Depression – The act of balancing" i *Industrial development in Norway 1896–1939 – In view of historical national accounts*, doktoravhandling ved Norges Handelshøyskole, Bergen, 2007.
- Litteratur**
- Amdam, Rolf Petter, Haakon Gran, Svein Olav Hansen og Knut Sogner: *Markedsøkonomiens utvikling*, Fagbokforlaget, 2005.
- Bannock, Graham, R. E. Baxter og Evan Davis: *The Penguin dictionary of economics*, Penguin, 2003.
- Basberg, Bjørn L. og Ola H. Grytten: "Økonometrisk historie. Iakttakelser om fagfeltets utvikling i Norge" i *Historisk tidsskrift*, 1994 (4).
- Bjørtvedt, Erlend og Christian Venneslan: "Veien ut av krisa" i *Historisk tidsskrift*, 1998 (2).
- Dahl, Hans Fredrik: *Norge mellom krigene. Det norske samfunnet i krise og konflikt 1918–1940*, Pax, 1971.
- Furre, Berge: *Norsk historie 1905–1940*, Samlaget, 1982.
- Grytten, Ola H.: *En empirisk analyse av det norske arbeidsmarkedet 1918–1939. Arbeidsledigheten i Norge i et internasjonalt perspektiv*, doktoravhandling ved Norges Handelshøyskole, Bergen, 1994.
- Hanisch, Tore Jørgen og Even Lange: "Krise og vekst. Norsk økonomi i 1930-årene" i *Tidsskrift for Arbeiderbevegelsens historie*, 1979 (2).
- Hanisch, Tore Jørgen og Jan Veia: "Krisen i 1930-årene" i *Historisk tidsskrift*, 2005 (1).
- Hodne, Fritz og Ola H. Grytten: *Norsk økonomi i det 20. århundre*, Bergen, 2001.
- Knutsen, Paul, *Analytisk narrasjon – en innføring i historiefagets vitenskapsfilosofi*, Bergen, 2001.
- Lange, Even: "Veiene ut av krisen" i (Red) Helle et al.: *Aschehoug Norgeshistorie*, Bind 11, Samling om felles mål, Oslo, 2005.
- Lange, Even og Eivind Merok: "God gammel økonomisk historie" i Fredrik Engelstad, Even Lange, Helge Pharo og Erik Rudeng (Red.): *Demokratisk konservatisme*. Festskrift til Francis Sejersted, Pax, 2006.

EN

SMAAL

SAK

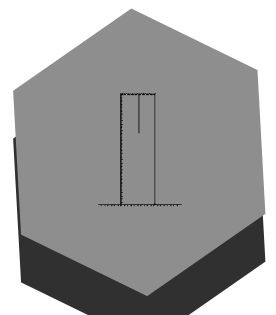

Med andre ord:

Hvilken posisjon (eller makt?) har den smale litteraturen innenfor den litterære offentligheten? Og den litterære offentligheten innenfor samfunnet for øvrig? Kan smal litteratur være bred? Hvem er den smale litteraturen for? Hvor finnes den? Hva er den?

Vi tenker oss at dette både er en utforskning av hvilken litteratur som kan regnes som smal (les: sær? tynn? kort? god? bedre? best?), samt hvor og hvordan den kommer til uttrykk i det litterære feltet.

Er det i det hele tatt vits i å snakke om det "smale"?

FRISLUPPET, FASTLÅST OG BAKBUNDET

Om bakgrunnen for den norske bankkrisen

Gjermund Forfang Rongved, masterstudent i historie, UiO.

Følgende artikkel er basert på en prøveforelesning over gitt tema: "Bakgrunnen for den norske bankkrisen på slutten av 1980- og begynnelsen av 1990-tallet".

Den norske bankkrise gav seg utslag i at norske banker gikk med store tap, og måtte reddes av store statlige overføringer. Bankkrise var sammenfallende med en norsk valuta- og gjeldskrise, og hadde sin opprinnelse i at bankene under høykonjunkturen på midten av 80-tallet økte utlånene sine mot stadig dårligere sikkerhet. Da lavkonjunkturen og innstramningene kom, var verken privatpersoner eller bedrifter i stand til å tilbakebetale lånene, verdier av boliger så vel som investeringer sank raskt og kunne ikke dekke inn låneopptakene; banktapene steg mot stadig nye høyder.¹

Denne artikkelen vil analysere bakgrunnen for bankkrise opp mot det Bent Sofus Tranøy har kalt en regimeendring i norsk økonomisk politikk, med overgangen fra det som kan kalles den sosialdemokratiske orden, i løpet av 1970- og 80-tallet.² Utgangspunktet for fokuset på denne overgangstiden vil også lene seg tungt på det Hermod Skånland betegner som de to bestemmende doktrinene for den norske økonomiske politikken: nemlig statens ansvar for full sysselsetting, og spesielt i denne anledning, lave lånekostnader.³ Med dette utgangspunktet vil tre sentrale temaer i forståelsen av bakgrunnen for bankkrise gjennomgås: For det første de norske bankene selv, spesielt Den norske Creditbank og de to andre store norske forretningsbankenes egendynamikk, i denne overgangstidens ekspansjons- og konkurransementalitet. Deretter det norske politiske miljø, som viste en urovekkende mangel på beslutsomhet, her analysert med utgangspunkt blant annet i doktrinen om lave lånekostnader. Til slutt behandles den institusjonelle delen av bakgrunnen for bankkrise, med fokus på Norges Banks rolle og politikken som har rammet sentralbanken.⁴

Regimeendringen

Hva innebærer denne regimeendringen for den norske økonomiske politikken? Etterkrigstiden, spesielt fra 1960-tallet av, og fram til et stykke ut på 1970-tallet, kan betegnes som dominert av et svært styringsoptimistisk økonomisk-politisk regime. Mot et bakteppe av jevn økonomisk vekst, og innenfor Bretton Woods-systemets kontroll av valutakurser og kredittilgang, kunne den norske økonomiske politikken styres ut fra Skånlands nevnte doktriner: full sysselsetting og lave lånekostnader.⁵

Sentrale elementer i dette regimet innebar at bankenes kreditttilførsel ble strengt kontrollert. Reservekrav og plasseringsplikt gjorde overskridelse av myndighetenes fastlagte kredittgrenser økonomisk smertefullt for de kuede bankene. Norges Bank satt nærmest som en administrator og overvåket dette systemet, fullstendig underlagt det sterke Finansdepartementet. Statsmakten ville holde rentenivået lavt, og gjennom detaljregulering og kredittkø styre kreditten til politisk prioriterte oppgaver. Doktrinen om lave lånekostnader innebar ikke bare en politisk styring av den nominelle renten ved Finansdepartementets renterklæringer. I tillegg nøt nemlig låntagerne godt av en nærmest ubegrenset skattefradragrett for renteomkostninger. Det skal likevel påpekes at bankene var misfornøyde med det de oppfattet som et svært detaljregulerende system etter at Samarbeidsnemda ble avskaffet i 1965, og prisen myndighetene måtte betale var stadige overskridelser av kredittbudsjettet.⁶

1970-tallet skulle markere innledningen på dette styringsoptimistiske regimens sammenbrudd. Bretton Woods-systemets fall tidlig i tiåret medførte en varig ubalanse.

Valutakursene var ikke lenger stabile, og de liberaliserte valutamarkedene ekspanderte. Oljeprissjokket i 1973 skapte en kraftig internasjonal lavkonjunktur, men de norske oljefunnene gjorde at myndighetene i årene 1975–77 kunne bedrive en særegen ekspansiv motkonjunkturpolitikk i visshet om fremtidige inntekter, med sysselsetningsdoktrinen som motor.⁷ Motkonjunkturpolitikken medførte imidlertid ikke bare ekspansive budsjetter. Også inntektsoppgjørene ble svært dyre, noe som brakte med seg høy inflasjon og dermed svært lave realrenter, hvilket igjen gav økt kredittetterspørsel.⁸ Dette var til bekymring for de økonomifaglige miljøene, hvor man så at det ble stadig vanskeligere å holde på lavrentepolitikken samtidig som man skulle definere kreditttrammene.

Litteraturen beskriver i perioden fra midten av 1970-tallet og framover en faglig reorientering blant økonomer i både Finansdepartementet og Norges Bank, en orientering mot mer markedskonform styring.⁹ Ap-regjeringen fikk i 1977 gjennom en fjerning av rentenormeringen for banklån, men pris- og lønnsstoppen i 1978 og -79 gjorde det politisk umulig også å holde en markedsstyrt utlånsrente, så forsøket stoppet. Det regjeringsoppnevnte Renteutvalgets forslag om å åpne opp for en mer fleksibel rentedannelse gav regjeringen en lunken tillatelse i Stortinget til å videreføre liberaliseringen, men Ap-regjeringens reviderte nasjonalbudsjett for 1980 understreket at det fremdeles var nødvendig med en politisk styring av renten.

Overgangen til borgerlige regjeringer i 1981 medførte en liberalisering av bolig- og aksjemarkedet, men disse regjeringene videreførte politikken med rentenormeringer. På den annen side ble bankenes reservekrav fjernet 1. januar 1984, samt at den restriktive filialpolitikken ble liberalisert.¹⁰ Det hevdes gjerne at dette har blitt oppfattet som, om ikke den endelige liberaliseringen av kredittlovgivningen, så i alle fall et slags *Point of No Return* for de norske bankene.¹¹ Denne oppfatningen er ikke nødvendigvis helt korrekt. Uten at det her skal gås nærmere inn i denne debatten kan det nevnes at bankenes reservekrav ikke var permanente, og hadde blitt skrudd av og på tidligere. I tillegg er det hevdet at bankmiljøene selv ikke oppfattet perioden som noen full liberalisering, mer som en mulighet som måtte gripes før reguleringsregimet skulle sette inn igjen.¹² Det faktum at rentestylingen fortsatt levde videre, kan ha bidratt til å underbygge et slikt syn i bankmiljøene.

Uansett om man ser dette som en overgang til full liberalisering, eller som en noe usikker brytningstid, kan vi altså forut for bankenes ekspansjon på 1980-tallet se en forvitring av det gamle styringsoptimistiske og detaljregulerende regimet. Det er selvsagt mulig å hevde at det nettopp ved sin detaljregulering aldri fungerte optimalt. Vi har jo blant annet sett den manglende lojalitet fra bankenes side, med medfølgende uønsket kreditt ekspansjon. Men

det er nok riktig å hevde at regimet fikk sitt banesår ved Bretton Woods-systemets sammenbrudd. Per gjennomføringen av den særnorske motkonjunkturpolitikken så vi jo også at de økonomifaglige vurderinger i økende grad tenderte mot liberalisering.

Frisleppet og bankenes egendynamikk

Hvordan reagerte så bankene på denne regimeendringen og brytningstiden? Første del av 1980-tallet ble preget av en ekstrem utlånsvekst i de norske bankene. De tre største norske bankenes sammenlagte forvaltningskapital økte fra omlag 61 milliarder i 1980 til 227 milliarder fem år senere. Liberaliseringen av kredittmarkedene medførte at bankene kom i en ekstrem konkurransesituasjon om kundene. Et sentralt trekk her er at de store bankene utvidet sitt filialnett betraktelig, og beveget seg inn i småbyene og bygdene, i konkurranse med hverandre og de mange etablerte småbankene. Dette var områder hvor de store bankene hadde liten kompetanse, men konkurransens logikk tilsa nok at etableringene ofte skulle skje etter strategiske heller enn bedriftsøkonomiske premisser. Denne konkurranse- og strategitankegangen medførte også at det bankfaglige arbeidet, som for eksempel kredittvurdering av kundene, ble tillagt mindre og mindre vekt. Slik kunne kampen om nye kunder føre til en stilltiende aksept av stadig dårligere inntjeningssevne, mens de tidligere tiders opplagt dårlige kunder nå ble tilbudt lån.¹³

Denne endrede mentaliteten til det bankfaglige arbeidet finner vi også igjen både som årsak til og virkning av de mange nyansettelsene en slik markeds- og filialekspansjon nødvendigvis måtte medføre. Et svakt signal kom da alle de tre største forretningsbankene skiftet direktører i oppløpet til liberaliseringen, og ledere som ikke i like stor grad kunne sies å være forankret i bankvesnets tradisjoner tok over. Viktigere var det at en bank som DnC rekrutterte medarbeidere som i større grad skulle inneha ”offensive kvaliteter”, utlånene skulle markedsføres og selges heller enn å vurderes bankfaglig, mens de gamle rutineene som ”satt i veggene” ble glemt.¹⁴

Her skal det også bemerkes at bankledelsen i storbanken DnC med sitt inntog i regionene startet en slags desentralisering av beslutningsprosessen. Slik ble stadig flere beslutninger, som tidligere hadde blitt foretatt sentralt, overført til lokalbankene. Dette var i tråd med den salgsrettede konkurransementaliteten, kredittforespørsler skulle gis svar – og helst innvilges – raskt. Men samtidig svekket dette selvsagt kontrollen over kredittgivningen, og også ”lærings- og disiplineringseffekten i det gamle systemet”, som det har vært hevdet.¹⁵

Men det var ikke bare innenlands bankekspansjonen fant sted, selv om det var her de norske bankene kom i direkte konkurranse med hverandre om markedsand-

ler. Spesielt DnC igangsatte en svært offensiv utenlandsekspansjon. Mange filialer ble opprettet, men her siktet banken seg gjerne inn mot store finanssentra som New York og London, i tillegg til en mer lokal orientering, ved å forsøke å bli store i nabolandene.¹⁶ Denne utenlandsekspansjonen har noen fellestrekk med de store norske bankenes innenlandske ekspansjon. Den er sammenfallende i tid, den synes også å ha vært basert på til dels strategiske heller enn bedriftsøkonomiske begrunnelser, og den beveget banken bort fra sine spesialiserte kjerneområder.

Det ble tidligere pekt på hvordan oljeøkonomien finansierte motkonjunkturpolitikken, og bidro til overgangen til en mer liberal politikk. Den nye oljeøkonomien ble også en drivkraft i bankenes vekst. Den store bankekspansjonen ble i begynnelsen finansiert ved kortsiktige lån i utlandet. En oppgangskonjunktur etter de første nedgangsårene av 1980-tallet, med kraftig vekst i oljeprisene, medførte nemlig sterk tillit til den norske økonomien, og de norske bankene finansierte i stor grad kredittveksten med utenlandsk kapital i årene 1984–1985.¹⁷ Det skal her bemerkes at utenlandsekspansjonen for en bank som DnC også ble motivert av et ønske om å være en fremtidig kapitaleksportør for stat og næringsliv til utlandet, når bare Norge ville bli en rik oljenasjon.¹⁸ Vissheten om en framtidig norsk oljeøkonomi finansierte altså ikke bare innenlandsk kredittvekst, men var også en av drivkreftene i utbyggingen av det utenlandske banknettet. Det skulle bli oljeøkonomien som dro teppet vekk under oppgangstidene også. Et kraftig oljeprisfall i 1986 svekket tilliten til den norske økonomien, de utenlandske kredittkildene tørket inn, og de norske bankene ble nødt til å vende seg mot Norges Bank for finansiering av den fortsatte kredittveksten.¹⁹

DnC var først ute av de store norske bankene med å innse at den ukontrollerte ekspansjonen hadde påført banken store tap. Sommeren 1987 innførte banken en langt forsiktigere utlånspolitikk, men på dette tidspunktet var mye av grunnlaget for bankkrisen allerede lagt.²⁰ Bankene hadde reagert på det gamle reguleringsregimets svikt, og de begynnende liberaliseringstendensene, med et kappløp om markedsandeler. I konkurransen om å bli størst hadde bankene beveget seg bort fra bransjens kanskje viktigste fundament: det bankfaglige arbeidet. Bankvesenet må derfor selv ta en god del av ansvaret for at det gikk som det gikk. Men måten dereguleringene ble gjennomført på, og doktrinenes levedyktighet, er en svært viktig faktor i forklaringen på den ekstreme kredittveksten. Og som vi skal se: et fastlåst og lite potent politisk miljø må ta sin del av ansvaret.

Et fastlåst politisk system

Hvis vi skulle være litt dristige kunne vi si at om regimeendingsprosessen var igangsatt av politikerne, så hadde de etterhvert glemt hele prosessen de hadde startet. Det fantes riktignok politiske miljøer som, hvis de hadde kunnet bestemme alene, muligens ville ha gjort endringer som ville beveget kreditt- og pengepolitikken i en mer positiv retning, etter at bankenes akselererende utlånsekspansjon hadde satt i gang. Problemet var bare at ingen ville alt, de forskjellige regjeringskonstellasjonene fikk ikke nødvendigvis gjennomslag for positive tiltak, og opposisjonen var lite konstruktiv. Situasjonen var politisk fastlåst inntil det gikk opp for alle at den hadde kommet ut av kontroll. Det var først da det var behov for økonomiske innstramminger, at det politiske miljø klarte å samarbeide. Det kan kanskje også hevdes at innstrammingerne var for harde, slik at bankkrisen ble verre enn den ville ha vært med en mer gradvis tilstramming. På den annen side ville dette igjen kanskje bare ha forlenget og fordypet de nødvendige strukturelle endringene.

Vi så hvordan Willochs ett-partiregjering ikke tok noe prinsipielt oppgjør med rentenormeringen. Den etterfølgende trepartiregjeringen under samme statsminister fjernet imidlertid altså utlånsbegrensningene, men mellompartiene i denne regjeringen tvang gjennom en nedsettelse av renten i en periode med økt utlånsvekst.²¹

For at utlånsveksten ikke skulle løpe løpsk kan man tenke seg at en markedsbestemt rente ville regulert etterspørselen. Men problemet var som nevnt at "ingen ville alt" på dette punktet. Selv om Høyre i alle fall i prinsippet var tilhenger av en mer markedsstyrt rente, lot partiet seg altså presse til nominelle rentenedsettelse av koalisjonspartnerne. Et oppgjør med rentefradraget ville i stor grad monnet på realrenten, men dette var ikke en aktuell sak for Høyres velgergrupper, og dermed heller ikke partiets politikk. Mellompartiene hadde ettertrykkelig vist at de var tilhengere av en politisk fastsatt rente, med nedsettelsen selv i et ekspansjonsår.²² Ikke nok med det, disse partiene la også sterkt press på finansminister Presthus da han høsten 1985 ville stramme til statsbudsjettet med 3 milliarder kroner. Resultatet etter regjeringsforhandlingene var at Presthus "med påholden penn" måtte godkjenne et budsjett som var over 200 millioner dyrere enn før forhandlingene.²³

Om koalisjonsregjeringen var kostnadsdrivende, var dette en karakteristikk som også passet godt på Arbeiderpartiet i opposisjon. Sentrum-Høyre-regjeringen ble beskyldt for å rasere velferdsstaten, og Arbeiderpartiet knivete med regjeringen om å ville gi mest mulig til flest mulig gode formål. Her var lovnadene også at renten ville bli satt ned med Arbeiderpartiet i regjering.²⁴ Ap var nemlig også en høylydt tilhenger av rentenormeringen, men partiet sies å ha hatt en motsatt holdning av Høyre i rentespørsmålet.²⁵

For på spørsmålet om rentefradraget var det nemlig Ap som var villig til å reformere systemet. Men det var ikke bare Ap i opposisjon som angrep regjeringen, også media kom med harde angrep på regjeringen på grunn av de høye rentene.²⁶

Resultatet av denne fastlåste situasjonen var som vi har sett at ingenting ble gjort for å dempe den ekspansive kredittpolitikken. Den nominelle renten var riktignok høy, men var politisk styrt, og dermed ikke høy nok. Ved den nye lovgivningen om Norges Bank i 1985 ble den formelle myndighet til å fastsette rente overført sentralbanken, men renten ble i praksis ennå holdt nede ved politisk press.²⁷ Rentefradraget gjorde det fortsatt svært gunstig å ta opp lån, og reduserte realrenten betraktelig. Samtidig fikk man heller ikke strammet inn i finanspolitikken, en presset finansminister måtte som vi har sett gi etter for press fra mellompartiene i egen regjering, og utgiftsveksten ble forsterket av et aggressivt Ap i opposisjon. Regimeendringens liberaliseringsprosess ble vekslende ført av politikere på begge sider av den politiske skalaen. Fellesgodset var at politikerne aldri maktet å samarbeide slik at den ble ført mer fornuftig.

Da Arbeiderpartiet endelig kom til regjeringskontorene, skulle det vise seg at de heller ikke så seg i stand til å sette ned rentene, tiden var heller blitt moden for en sterk innstramming. Krisesignalene i kredittmarkedet og virkningene av oljeprisfallet tydeliggjorde at drastiske virkemidler måtte til, og regjering og Storting kunne endelig komme til enighet om innstrammingstiltak. Norge devaluerte med 10 %, og rentepolitikken ble endelig lagt om. Nå skulle Norges Bank bruke renten til å forsvare valutakursen, og grunnet tillitssvikten til norsk krone og økonomi impliserte dette at den nominelle renten skulle være høy. Nok et viktig tiltak var at arbeidet med reduksjon av rentefradraget ble igangsatt. Det brede skatteforliket la grunnlaget for skattereformen fra 1992. Men denne oppbremsingen sammenfalt dessverre med en sterk internasjonal lavkonjunktur, og det kraftige oljeprisfallet.²⁸ Norge hadde blitt nødt til å gjennomføre kraftige innstramminger i turbulente nedgangstider. Resultatet var fallende sysselsetting og etter norske forhold meget høy ledighet, prisene både på boliger og næringseiendom falt. Krisen slo inn for fullt.

Bakbundet selvstendighet for sentralbanken

Det har vært spekulert i hvordan den institusjonelle strukturen i det økonomisk-politiske landskapet medvirket til at krisen forløp slik den gjorde. Spesielt Norges Banks rolle har vært omdiskutert.²⁹ Kritikken har gått på blant annet på om Norges Bank burde drevet opp renten på sine utlån. Med et fortsatt utgangspunkt i Tranøys regimeendring og Skånlands doktriner, finnes det et og annet å si også om dette.

Det ble tidligere pekt på hvordan Norges Bank i tiden fra 1965 og utover var nærmest fullstendig underlagt Finansdepartementet, og i denne perioden var det Finansdepartementet som fastsatte utlånsrenten. Istedenfor at denne ble satt opp under den verste kreditt ekspansjonen instruerte departementet Norges Bank til å sette opp pengemarkedsrenten.³⁰ Slik ville man heller enn å dempe etterspørselen gjøre bankenes utlån dyrere, et tiltak som riktignok ikke klarte å stagge bankenes enorme ekspansjonslyst. Men et svært viktig poeng her blir at lånene de første ekspansjonsårene kom fra utenlandske kilder, så det var lite en svak Norges Bank kunne ha gjort fra eller til i denne perioden. Hva da med den etterfølgende perioden, hvor de norske bankenes utlån ble finansiert fra sentralbanken?

I 1985 fikk altså Norges Bank ny lovgivning, systemet med renteekklæringer ble avskaffet, mens sentralbanken skulle fastsette rentene. Da de utenlandske kredittkildene tørket inn, og bankene vendte seg mot Norges Bank, burde vel denne kunne ha reagert mot det de så på som en kreditt ekspansjon ute av kontroll? Her finnes det dog et par problemer. For det første sa bankloven at sentralbanken skulle utøve virksomheten etter de ”økonomisk-politiske retningslinjer som er fastlagt av statsmyndighetene”³¹. Denne sterke underordningen har fått enkelte til å hevde at Norges Bank tilhørte de minst selvstendige sentralbankene i verden.³² Og som vi har vært innom tidligere, rentene ble i høy grad satt etter politisk press. Doktrinen om lave lånekostnader levde som vi har sett fortsatt videre, blant politikere både i regjering og Storting, og i media og opinion. Slik kunne Norges Bank instrueres om å holde pengemarkedsrenten stabil ”innenfor et smalt bånd”, hvilket i praksis betød at sentralbanken måtte tilføre bankene 60 milliarder kroner.³³

Det kan videre pekes på at verken regjering eller opinion trykket sentralbankens synspunkter til sitt bryst, i perioden før krisesignalene trådte tydelig frem.³⁴ Sentralbanksjef Skånlands advarsler og bekymringer var en stadig kilde til irritasjon, så om Norges Bank skulle vist større muskler er det lite trolig at *denne* perioden ville gitt dem større gjennomslag. Det er i denne sammenheng også pekt på at Skånlands autoritet var svekket av de store budsjettoverskridelsene som ble Norges Banks nybygg til del.³⁵

Debatten har forøvrig dreid seg videre om Norges Bank kunne gått imot regjeringen, eller eventuelt burde ha bedt om å bli instruert.³⁶ Her har flere, med daværende sentralbanksjef Hermod Skånland i spissen, hevdet at sentralbankens nye og mer uavhengige stilling ville ha blitt rammet, at tiden ikke var moden for å fremstå som ”provoserende” overfor det politiske miljø.³⁷ Erttertiden har iallefall vist oss at sentralbanken frem mot årtusensskiftet møysommelig har klart å bygge seg opp til en reell uavhengighet, uansett om man fokuserer på loven av 1985

i et uavhengighets- eller underordningsperspektiv. Hvordan denne utviklingen ville fortonet seg med en egenrådig Norges Bank den første perioden blir således en rent spekulativ affære.

Viktigere er det derimot å merke seg hvordan de gamle doktrinene la føringer på sentralbanken i denne overgangstiden, og det selv etter at Norges Bank var gitt ny lovgivning i 1985. Lovgivningen fremstår derfor i et kort perspektiv som en måte for politikerne å toe sine hender på. Ansvaret ble delvis overført sentralbanken, mens politikerne beholdt en hånd på rattet, ved at statsmyndighetene formelt skulle trekke opp de økonomisk-politiske retningslinjene. Den andre hånden ble styrt av det generelle forventningspresset om lave renter. Det er således ikke helt urimelig å forestille seg sentralbanken som en bakbundet sjåfør den første perioden under ny lovgivning.

Bakgrunnen for bankkrisen

Når bankkrisen har blitt diskutert, har debatten ofte dreid seg om hvems skyld krisen var. Denne artikkelen avviser den enkle folkelige forklaringen om at "det var Høyres/Willochs skyld".³⁸ Gjennomgangen har vist at en så ensidig forklaring selvsagt ikke på noen som helst måte holder mål. Men Willochs Høyre må sammen med resten av det politiske system ta sin del av ansvaret for at det gikk som det gjorde. Erkjennelsen av dette ser det allikevel ut for at sitter langt inne.³⁹

Det som derimot forklarer mye av bakgrunnen for bankkrisen er overgangen fra et strengt regulert regime med innebygde doktriner for den økonomisk-politiske styringen. Sprekkdannelsen i dette regimet på 1970- og 80-tallet hjelper oss å forklare både bankenes i ettertid noe underlige disposisjoner, det politiske systems tafatthet, og følgene av en uferdig institusjonell struktur. Overgangstidens helt nye situasjon kan også forklare noe av grunnen til at kriseerkjennelsen satt så langt inne for så mange.

Noter

- 1 E. Lie: *Den norske Creditbank 1982–1990*. Universitetsforlaget, Oslo 1998. B.S. Tranøy: "Politikk i spekulasjonens tid. Finansiell globalisering og makroøkonomisk styring i Norge" i B. S. Tranøy og Ø. Østerud (red), *Mot et globalisert Norge. Rettslige bindinger, økonomiske føringer og politisk handlingsrom*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2002, s. 321–324.
- 2 Tranøy, s. 304. F. Sejersted: "Sosialdemokratiets skumringstid?", i *Norsk idyll*, Pax Forlag, Oslo 2000, s. 113 f. I stedet for Tranøys "regimeendring" i norsk økonomisk politikk, kunne Lies begrep "hybridtid" benyttes om denne perioden, se Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 10. Poenget deres er imidlertid det samme, en stor endringsprosess, og utviklingen bort fra den gamle regulerte økonomiske politikken i "den sosialdemokratiske orden".
- 3 H. Skånland: *Doktriner i økonomisk styring*, Norges Banks skriftserie/Occasional Papers nr. 36, Norges Bank, Oslo 2004.
- 4 Analysen kunne også tatt for seg andre tema, som for eksempel økt internasjonalisering av økonomien eller oljeøkonomiens innflytelse, men prøveforelesningene setter tross alt visse rammer for tematisk bredde.
- 5 Se B. S. Tranøy: "Norges Bank – variasjoner i makt og koordineringsevne" i B. S. Tranøy og Ø. Østerud (red), *Den fragmenterte staten. Reform, makt og styring*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2004, s. 223 f. Skånland: *Doktriner i økonomisk styring*.
- 6 Tranøy: "Norges Bank – variasjoner i makt og koordineringsevne", s. 226–228.
- 7 Skånland: *Doktriner i økonomisk styring*, s. 12–14
- 8 Ibid.
- 9 Tranøy: "Norges Bank – variasjoner i makt og koordineringsevne", s. 228.
- 10 Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 34–35, 85. Tranøy: "Norges Bank – variasjoner i makt og koordineringsevne", s. 229.
- 11 Se diskusjon om dette i Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 74 f.
- 12 Ibid.
- 13 Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 10, 36–42, 102 f.
- 14 Ibid, s. 104–106.
- 15 Ibid, s. 107.
- 16 Ibid, s. 42 f., 225 f.
- 17 Ibid, s. 86–87. Tranøy: "Norges Bank – variasjoner i makt og koordineringsevne", s. 229.
- 18 Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 49–51.
- 19 Ibid, s. 89 f.
- 20 Ibid, s. 101–102.
- 21 Skånland: *Doktriner i økonomisk styring*, s. 43–44. Tranøy: "Politikk i spekulasjonens tid. Finansiell globalisering og makroøkonomisk styring i Norge", s. 314. Tranøy: "Norges Bank – variasjoner i makt og koordineringsevne", s. 315.
- 22 Tranøy: "Politikk i spekulasjonens tid. Finansiell globalisering og makroøkonomisk styring i Norge", s. 230–231. Tranøy: "Norges Bank – variasjoner i makt og koordineringsevne", s. 314–315.
- 23 Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 82.
- 24 Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 82–84.
- 25 Tranøy: "Politikk i spekulasjonens tid. Finansiell globalisering og makroøkonomisk styring i Norge", s. 314–315.

- 26 Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 84, 95–96.
- 27 Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 89 f. Sejersted, "Sosialdemokratiets skumringstime", s. 136 f.
- 28 Tranøy: "Politikk i spekulasjonens tid. Finansiell globalisering og makroøkonomisk styring i Norge", s. 315–318. Tranøy: "Norges Bank – variasjoner i makt og koordineringsevne", s. 232–233.
- 29 Se f. eks. Lie, *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 89 f, Skånland: *Doktriner i økonomisk styring*, s. 79 f. Sejersted: "Sosialdemokratiets skumringstime", s. 136 f.
- 30 Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 79.
- 31 Sitert etter Sejersted: "Sosialdemokratiets skumringstime", s. 132.
- 32 Ibid.
- 33 Tranøy: "Politikk i spekulasjonens tid. Finansiell globalisering og makroøkonomisk styring i Norge", s. 314.
- 34 Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 90. Sejersted: "Sosialdemokratiets skumringstime", s. 139.
- 35 Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 90, Sejersted: "Sosialdemokratiets skumringstime", s. 139, Skånland: *Doktriner i økonomisk styring*, s. 90. Hypotesen blir av Skånland bare betegnet som "overraskende", og det er tydelig at han ikke har noen tiltro til den selv.
- 36 F.eks Lie: *Den norske creditbank 1982–1990*, s. 92–93, Sejersted: "Sosialdemokratiets skumringstime", s. 136 f.
- 37 Se Skånland: *Doktriner i økonomisk styring*, s. 88–94.
- 38 Under forarbeidet til prøveforelesningen som denne artikkelen bygger på, kunne jeg registrere at flere medstudenter gav denne forklaringen da de fikk presentert oppgaveteksten. Andre årsaker enn Høyre/Willoch ble i denne sammenheng forøvrig ikke nevnt.
- 39 Her kan det vises til Kåre Willochs svar på Kåre Valebrokk og Carl I. Hagens bidrag i den senere tids debatt om den norske bankkrisen, oppstått i etterkant av utbruddet av den for tiden pågående internasjonale finanskrisen, se for eksempel Aftenposten 19.10.08, 24.09.08, 19.11.08, 23.11.08.

Litteratur:

- Lie, E.: *Den norske Creditbank 1982–1990*, Universitetsforlaget, Oslo 1998.
- Lie, E.: "Langsiktighet eller styringssvikt i den økonomiske politikken?" i B. S. Tranøy og Ø. Østerud (red), *Den fragmenterte staten. Reform, makt og styring*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2004.
- Sejersted, F.: "Sosialdemokratiets skumringstime", i *Norsk idyll*, Pax Forlag, Oslo 2000.
- Skånland, H.: *Doktriner i økonomisk styring*, Norges Banks skriftserie/Occasional Papers nr. 36, Norges Bank, Oslo 2004.
- Tranøy, B. S.: "Norges Bank – variasjoner i makt og koordineringsevne" i B. S. Tranøy og Ø. Østerud (red), *Den fragmenterte staten. Reform, makt og styring*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2004.
- Tranøy, B. S.: "Politikk i spekulasjonens tid. Finansiell globalisering og makroøkonomisk styring i Norge" i B. S. Tranøy og Ø. Østerud (red), *Mot et globalisert Norge. Rettslige bindinger, økonomiske føringer og politisk handlingsrom*, Gyldendal Norsk Forlag, Oslo 2002.

LØGNENS FILOSOFI

Einar Már Guðmundsson, islandsk forfatter.

*Nå vil jeg be dem
som skamløst gikk
i protest ned Laugavegur¹
engang i november 1932
om å være så vennlig
å vende om
og gå oppover igjen.*

I sin bok *Hvordan kan Island bli verdens rikeste land* fra 2001 sier den islandske statsvitenskapsprofessoren Hannes Holmsteinn Gissurarson:

Til og med spekulanter spiller en stor rolle på det frie arbeidsmarkedet. En spekulant som kjøper to firmaer og forener dem, fordi han vet at det konsoliderte firmaet er mer lønnsomt, forflytter faktisk det økonomiske systemet i retning av mer lønnsom sammensetning av kapitalen. Spekulantene som kjøper kroner for US dollars, fordi at han regner med kursfall på dollaren i nærmeste framtid i forhold til kronen, holder normalt nasjonalbankene i tøylene, uansett om det viser seg på et senere tidspunkt at han har rett eller ei. Kapitaleiere og driftige menn tilfører fellesskapet den naturlige utvikling, den nye kreativitet som kjennetegner den spontane, internasjonalt planlegging av fri handel.²

Dette sier et medlem i Nasjonalbankens styre, en av nykapitalismens *spinnendoktorer*, han som prøver å personliggjøre problemet som nasjonen nå står ovenfor, ved å si at krisen er kapitalistenes skyld, men ikke kapitalismens. Hvis dette har vært bankstyrets motto er det ikke rart at man satt passiv, og at alt er i så elendig forfatning. Hvis man tar visdommen til Hannes Holmsteinn helt bokstavelig, befinner vi oss midt i en Hollywood-film hvor handlingen er noenlunde slik: "David Oddsson³ er superhelten som skal redde kongeriket, og ved slutten ser han den siste utfordringen rett i øynene. Det ser ut som om

helten vil gi opp, men vent! Oppstandelsen venter, David vil seire over dragen og enda en gang redde kongeriket. Gruppen blir så, i tråd med det nasjonale forfall, forsterket med spåkoner og de forutsier hele begivenhetenes gang i kortstokkens blendende lys."

Nykapitalen er i grunnen ikke mer merkverdig enn en klisjéaktig Hollywood-film, bortsett fra å være oppskriften på en simpel oppførsel, slik vi nå daglig ser i avisene. Selvsagt er menn som Hannes Holmsteinn Gissurarson nå i full firsprang fra sin egen visdom, men det forandrer den ikke, på samme måte som en ape med hatt på hodet fortsetter å være ape, uansett om hatten kler han.

Jeg vil drøfte diktet på et senere tidspunkt, men tittelen på denne artikkel er hentet fra et skuespill av Bertold Brecht. *Det tredje rikets angst og elendighet* handler om allminnelige menneskers liv i Hitlers rike under nazismen hvor redselen hersker. Jeg kan ikke direkte definere angsten, men elendigheten har fått fotfeste i vårt indre og fattigdommen kommer til syne, både i den offentlige statistikken og i virkeligheten. Overflaten har hele tiden vært glatt, rikdommen så fantastisk god, mens fattigkvarterene eksisterer i sin helhet i hjertene.

For noen år siden utkom boken *Den rike faren, den fattige faren*. Den var så å si skrevet direkte fra grådighetens hjerte, hvor folk fortalte om konferanser hvor nykapitalister høylydt beskrev rikdommens nytelse og den fornøyelse å trampe på andre. Begrepene solidaritet og medfølelse ble nesten latterliggjort, mens konkurransen var et ubetinget gode. Dette ble periodens mantra. Analyseavdelingenes eksperter snakket som om de hadde blitt vitne til et mirakel og børsen ble fjernsynets aftenbønn og like uunnværlig som værmeldingen.

Ingen torde å spørre hva dette *fútsi og nastakk* var i frykt for at folk skulle tro at de var dumme. Unge mennesker hadde fått inntrykk av at nøkkelferdige leiligheter sto og ventet dem, bare de stemte på Senterpartiet. Alle fortalte utrolige historier om folk som kastet ut nye innrettinger. Regjeringskoalisjonens tomtepolitikk fratok de unge initiativet til å være selvhjulpne, de begynte å tro at ingen kunne gjøre noe uten stor gjeld og aksjer i finansbobler. Denne visdommen ble pådyttet nasjonen av lærde økonomer med ti i matematikk og null i moral med støtte av politikere og finansfyrster, og de gjorde seg rike på økonomiske bobler som viste seg å være like livskraftige som såpekuler.

Vi vender gjentatte ganger tilbake til keiseren og jeg vet ikke hvor lang tid det vil ta oss å tilgi oss selv for at vi har latt oss lure og bli gjort til narr. Selvfølgelig skremmer det meg at historien vil kunne gjenta seg og at alt blir ved det samme, når jeg leser i avisene at Jon Asgeir skal overta alle medier med enda et Harry Potter-triks. Samtidig har gjelden til dominerende bankmenn forduftet, og handelskomiteen sier at finansfirmaer og finansfyrstenes eiendeler ikke kan røres, hvis man ikke finner bevis for lovbrudd, og det vil sannsynligvis vise seg at det ikke fantes noen lovbrudd allikevel. Men vi har hørt denne vitsen før.

Min venn er født i Vest-Island ved Breiðafjörður, og han forteller at den samme våren ble hans første lam født. Dette skulle være hans sikkerhet i framtiden. Hans bestemor passet på å legge verdien av hvert slaktet lam inn på en bankbok i bygda. Hun fortalte han, at når han ble stor kunne han kjøpe seg en leilighet eller en bil for pengene. ”Selvfølgelig trodde jeg på bestemora mi”, sa vennen min. ”Bestemødre lyger ikke.”

Årene gikk og hele tiden vokste summen på bankboka. Endelig flyttet min venn inn til byen. Han skulle kjøpe seg bil og dro direkte til banken for å ta ut pengene. Han ble svært skuffet da han oppdaget at det var nesten ingen penger igjen på bankboken. Alle lammene, som ifølge økonomisk teori skulle forrente seg, var kun verdt det samme som to lammelår i nærbutikkens frysedisk.

Da min venn spurte banksjefen om hvor alle lammene hans var blitt av sa banksjefen at inflasjonsulven hadde spist dem. Da beskyldte vennen min banken for tyveri og derfor ble han sparket ut og beskyldt for å være frekk. Nå spørs det om dette ikke er vår økonomi i et nøtteskall, og at det samme har foregått på det såkalte finansmarkedet. Folks sparepenger har forduftet, lammene ble færre i stedet for å bli flere. Og alt i mens har man forsøkt å drukne oss i økonomisk teori, hvor en kjøper en annen og de har like fantasifulle navn som de islandske julenisene. På samme tid fikk vi høre om pensjonister som krøp sammen i små kott, hjemløse mennesker som gikk i gatene, samtidig som de laveste lønningene var så lave at

mange ikke trodde at det var sant. Med andre ord, de lavtlønnede hadde ingen talsmann. Arbeiderforbundene sviktet sitt folk, sosialdemokratene løftet på skuldrene og vedtok en proposisjon om kjempepensjon til seg selv.

Nykapitalismens angst og elendighet

Vi er nå i forandringenes vold, og da er man nødt til å forandre på seg selv. Dette er et sosialt oppgjør, og det er vår plikt til å se på politikernes ansvar i denne sammenheng. Allikevel virker det som om mange har vanskelig for å innrømme hvem de er og hva de står for. Ingen liker den tanken å bli sett på som urettferdig, en bedrager eller til og med en løgner. Alle syntes at det er trist, når deres ideologi brytes sammen, uansett om det er østeuropeisk sosialisme for tjue år siden, eller nåtidens vestlige neokapitalisme. Begge systemene brytes ned innenfra, de forsøker å vedliedholde seg selv, men alle slike forsøk fører til stagnasjon. Vi er i virkelig store vanskeligheter hvis vi nå fortsatt blir nødt til å ha de samme bankene, den samme regjeringen, det samme tilsynsapparatet og de samme media. Da har man ikke luftet ut, den iskalde atmosfæren i samfunnet blir tung og sprer seg.

Allikevel blir det ofte resultatet av våre handlinger å fastholde på gamle ideer. Dette er de islandske myndighetenes situasjon i dag. De forsøker på alle mulige måter å bevise at de ikke har deltatt i fadesene i det hele tatt, og dette gjelder både om kapitalistene og tilsynsinstitusjonene. Kapitalistene skylder på hverandre, tilsynsinstitusjonene tier, og det virker som om at regjeringen vet mindre om seg selv enn hva de fleste i befolkningen gjør. Husker ingen den borgermesteren som rådførte seg med advokater, forhenværende advokater, og til og med gikk til spiritistmøte med avdøde advokater for å rådføre seg med dem om det som han var kommet fram til? Uansett hvordan man vender på saken, til slutt sitter keiseren fast i sitt eget spinn av løgn og sannhetens time står for døren. Reaksjonene på David Oddssons tale på Hotel Nordica forrige fredag var slike, at politikerne vil unngå å svare på hans beskyldninger, men henviser til formaliteter. Til tross for at mediene lovet å være kritiske på folkemøtet i Nasa tillater de allikevel å la politikeren leve med bortforklaringer. Hvis bare det var en brøkdelt av sannhet i Davids ord, er regjeringen fullstendig nytteløs. Sjekk det først før dere vender dere mot David. Alt som ble sagt om David etter møtet har vi forlenget hørt.

Men uansett: La oss se nærmere på debatten; det at alle har rett og ingen tar ansvar. De gamle kommunistlederne var også hypp på denne virkeligheten. Med stor overbevisningskraft kunne de skyldte på imperialistene for sin nød og problemer, på samme måte som Geir Haarde skylder på den internasjonale finanskrise, som plutselig dukket opp i gjennom vinduet en morgen mens han sov søtt. Øst-Europas ledere benyttet seg også av historiske

nødvendigheter, og at de ikke kun var samtidens ledere, men også framtidens. For mange år siden leste jeg en artikkel om at det sovjetiske kommunistpartis forhenværende organ Pravda hadde gått til angrep på en viktig reformer, en talsmann for det frie marked og privatiseringen. Pravda, som visstnok betyr sannhet, om det så passer eller ei, mente det var nødvendig å fortelle at denne reformer hadde undervist i marxisme i Ural-området, samt at han hadde vært en like ivrig talsmann for de marxistiske teorier, men at han nå forkynnet mammons gospel. Pravda spurte: «Er det nå han lyger eller gjorde han det for ti år siden?» I Sovjet var marxismen en del av maktsystemet, en slags nasjonalistisk statsreligion, og et så viktig dogma at det var definert i en ordbok hvor man gjorde rede for menneskelige begivenheter i alfabetisk rekkefølge.

Dette har selvfølgelig ingenting med marxismen å gjøre eller dens høydepunkt omkring 1968. Den gang ble det utgitt omtrent like mange bøker om marxisme som i dag utgis om matlagning og slanking. Marxismen hadde stor innflytelse på ideologi, litteratur, kvinnekamp og på hele samfunnet unntatt arbeiderbevegelsen som man forventet skulle forandre verden. Den marxisme vi kjente i den vestlige verden var ikke noe sovjeterne brydde seg om i det hele tatt. De ønsket tvert imot fredelig koeksistens og det ville de neokapitalistiske høyremenn også.

De var ikke særlig opptatt av den østeuropeiske motstandsbevegelse, men forskjellige små grupper anarkister og venstremenn var det. Disse gruppene informerte om motstanden ved å skrive artikler, arrangere møter og gi ut brosjyrer. Få kom på møtene, og det gikk tregt å selge brosjyrene. Disse gruppene var i kontakt med universitetsprofessorer som måtte feie gatene, fagbevegelsesledere som pusset vinduer og landflyktige idealister, men de snakket for døve ører. De som leser Milan Kundera opplever litt av denne atmosfæren. Det var ikke før murene falt at alle ville påta seg æren. Under seiersseremoniene etter diktaturenes fall, sto idealistene der dårlig tilpass imens salene ble fylt av skrålende neokapitalister som skålte sikkert med hverandre. Nå nærmet seg nemlig tiden for neokapitalismens materialisme som nærmest er en lovbefestet egoisme, der hvor grådigheten blir hedret og har flotte navn, den utvikling som nå har rast sammen over hodene på oss.

Regjeringen er nå nødt til å ta konsekvensene av dette. Hvis den ikke gjør en tøddel i sin sak, men fortsetter som før, er det fare for at den får en svært ugunstig omtale i historiebøkene. Ingibjörg Solrun⁴ og jeg studerte historie på samme tid ved Islands universitet. Jeg har faktisk en utmerket historieoppgave som hun skrev om arbeiderbevegelsens historie. Jeg sier dette fordi at som historiker bør Ingibjörg Solrun vite hva historien gjør med de som kjemper mot sitt folks rettferdige krav. Hun bør vite at når myndighetene kun tenker på å holde makten og tyr

til *spinndoktorer* fra det gamle systemet, da er det mye i veien og framtidens skribenter blir ikke nådige. Hvis befolkningen ikke får den rettferdighet den har krav på vil regjeringen få en grusom dom i historiens domstol.

Jeg vil referere til et foredrag av Lilja Mosesdottir om økonomiutdannelsen på Island. Økonomiutdannelsen må ha vært det grunnlaget bankenes virksomhet bygget på, i hvert fall delvis:

I løpet av de siste ti årene har islandske myndigheter lagt hovedvekt på å danne et grunnlag for konkurranse om studenter, lærere og privat støtte til økonomiavdelingene. Universitetene skulle drives som et privat firma. Myndighetene lot de private handelshøyskoler få mye lavere forskningsbudsjett enn Islands universitet fikk, til tross for at de ansatte i lang tid har klaget over begrenset bevilgninger til forskning. De nye handelsavdelingene kunne ikke etablere en effektiv forskningsvirksomhet i tillegg til økt undervisning. (...) Man la vekt på det å skreddersy utdannelsen etter arbeidslivets behov, blant annet ved å nedlegge kurser som inneholdt samfunnsmessig analyse og fortjenester, men arrangerte i stedet kurs som konsentrerte seg om avkastningsanalyse eller de enkeltes bedrifters eller enkeltpersoners profitt av forskjellige investeringsmuligheter. Studentene fullførte sine økonomistudier uten å tilegne seg dyp forståelse og kjennskap til de økonomiske årsakene til finanskrisen i Norden, i Asia og i Sør-Amerika på nittitallet. I tillegg til dette var det liten fleksibilitet i forhold til det å øve studentene i kritisk tankegang eller å analysere tilstander og trekke konklusjoner på grunnlag av opplysninger og forskningsresultater.

Jeg stiller krav til sosialdemokratene, jeg har til og med stemt på dem, og på begge venstrepartiene. Nå trenger de å rydde grundig opp i sine affærer. De Venstre Grønne er halvveis stumme, og sosialdemokratene snakker bare om tre saker. Det er EU, euroen og David Oddsson, men vi får i grunnen ikke vite hva det betyr. Det ville være mer interessant å høre om storindustrien skal betale ressurskatt og energiskatt. Hva med å innkalle fiskekvoten, leie den ut igjen og plassere inntektene i et nasjonalt fond? Hvis det er mulig å innføre kriselov på bankene og forhindre folk i å heve penger de eier, hvorfor er det da ikke mulig å innføre nødlov på finansyrstenes eiendommer som Alltingets finanskomité mener er urørlige? Det er slike spørsmål som vanlige mennesker stiller. Og folk spør om yrkeslivet, sine lån, gjeld og renter, men det virker som om sosialdemokratene ikke er interessert i å snakke med folk i det hele tatt. På borgermøtet i Idno for en uke siden møtte én Alltingsrepresentant fra sosialdemokratene. Folk fra andre partier torde i hvert fall å vise seg. Utviklingen gir kortvarig varme i meningsmålingene, på samme måte som det å tisse i skoen når det er frost, men ledelsen sies å være tilfreds med seg selv på grunn av meningsmålingene.

Jeg utfordrer de riktige sosialdemokrater i Samfylking til å kreve et offentlig møte i partiet og kommandere ledelsen til å presentere realistisk målsetting for samfunnet. Vi venter å høre fra dere. Vi er ikke bare demonstranter, vi krever dialog. Alle vet at tullet om medlemskap i EU er som å vente på Godot. Denne målsetning kan enten være riktig eller forkjørt. Det betyr ingen ting ved nåværende tilstand., men er kun en virkelighetsflukt. Det viktigste nå er fornuftig landbrukspolitik, bæredyktig matvareproduksjon og mer lys inne i drivhusene. Vi må lære av Haiti som nedla sin kornproduksjon fordi kornimport ble billigere, men som nå har hungersnød fordi det importerte kornet ikke lenger er så billig. Nå befinner vi oss der hvor saken er å dyrke sitt eget korn. Men de fortsetter å mase om de lave matvareprisene i EU, uten å ta hensyn til hvorfor de er så lave: Billig arbeidskraft, avtalebrudd på lønnsavtaler, uansvarlig bruk av giftige kjemikalier og slik kunne man fortsette lenge. Det ville også være interessant å undersøke prisene i forhold til kronens verdi.

Sakens kjerne er: Det er utallige oppgaver som venter, og det spiller ingen rolle om de blir utført med eller uten David. Det er ikke spørsmål om pølse med eller uten sennep og ketsjup. Vi vil at styresmaktene slutter å surre og kranke om uvesentlige ting men forteller oss sannheten til en forandring. Hvorfor finnes det tre utgaver av hevingen av styringsrenten? Hva skal vi tro? De krever et fritt marked, men ikke et fritt folk. Dette har vært dagens budskap, nykapitalismens bud. Dette vil folket forandre. Vi vil sette grenser for markedet men befri folket. Hver dag mister folk sine arbeidsplasser, og det er stor fare for at Island vil forandres til en stor ødemark og bli til en maurtue under Grønlands bre.

Nå vender jeg tilbake til diktet som jeg startet med, om de som gikk i protest ned Laugavegur. Disse linjer kom til meg for noen år siden da mediene på død og liv ville bli skriftefedre for fortidens sosialister. De skulle ikke bare feire sammenbruddet av foreldede samfunnssystem, men faktisk tilstå at folkets kamp for rettigheter hadde vært en stor misforståelse. Hvis de ville be om unnskyldning for fortidens feiltagelser, ville nykapitalismens politi se på dem med mildere øyne. Høyrepolitikkens viktigste apostler skrev lange artikler, men da snakket ingen om heksejakt, om å være forsiktig og ikke dømme. Jeg kan heller ikke huske at verken biskopen eller presidenten ba folk om å være snille mot sosialister.

Dette var allikevel ikke sakens kjerne, teorien var den at arbeiderbevegelse på en eller annen måte hadde hatt sitt bakland i sosialismen og da den var brutt sammen, måtte man ta alt opp til revisjon. Nykapitalismens apostler mente at det var alt for mye sosialisme i samfunnet. Hannes Hólmsteinn Gissurarson syntes at han kunne le av svenskene og sluke Halldor Laxness rå. I hans dokumentfilm om Islands historie i 1900-tallet sluttet den

kalde krig ”...da Sovjet ble klar over at de ikke kunne hindre demokratiets utvikling i Sentral-Europa med militær makt. Den kalde krig sluttet med den vestlige verdens seier, da Berlineremuren kollapset i 1989.”

Nykapitalismens verdensbilde var så pågående at til og med den robuste venstre-grønne Steingrímur J. Sigfússon fikk knute på tunga i siste valgkamp, da han ble spurt om han var sosialist. Dette ordet, som i grunnen betyr økonomisk likhet, hadde fått så stor negativ betydning, men forhåpentligvis vil alle sosialister kjempe for økonomisk likhet, også Steingrímur J. Sigfússon. Nykapitalismen angrep oss og vårt velferdssystem og den seiret ikke bare i den kalde krigen, den vant også språkets kamp. Sosialdemokratene innførte nykapitalismens vokabular, tilbød økt frihet i handel, fjernet skatter og privatiserte offentlige institusjoner og bedrifter. Man må allikevel ikke glemme at dette først og fremst var høyrepolitikk og Selvstendighetspartiet har fulgt denne politikken med stor beslutsomhet, og selvfølgelig i lag med Senterpartiet. Bankene ble privatisert på grunnlag av denne politikken, men det førte dessverre til at alle bankene nå er bankerott, og at det internasjonale pengefondet er kommet inn i bildet.

Jeg er ikke motstander av privat virksomhet, på mange områder er den det eneste riktige – men alle er klar over at USA aldri har kommet seg etter all privatiseringen på Reagan-tiden. Helsesystemet gikk rett og slett til grunne, de psykiske syke ble satt på gaten og behandlingstiltak ble stengt. Her på Island ble barnas tannhelse fjernet fra skolene og barnas tenner ble i løpet av noen få år mye dårligere. Ikke engang barnas tenner fikk være i fred for grådigheten. Men nykapitalistene burde ha skjont at det var deres langtidssinteresse at framtidens forbrukere hadde gode tenner. For det meste er nykapitalismen bare tull og går i mot sunn fornuft.

Mangel på solidaritet er en av de verste følgene av dette. Lønnmottakere har blitt splittet og deres fellesskap nedbrutt. Ungdommene tror at Landsorganisasjonen ASI er et reisebyrå, og slik kan man forsette. Nå må arbeiderbevegelsen la høre fra seg. Det er nødvendig å gjenskape solidariteten. Inntil da må jeg tro på det som min bestemor sa: ”Folk blir kjedelige hvis de ikke tror på noe morsomt.” Dette dreier seg slett ikke bare om mørket og depresjon, men også om lyset og viljens optimisme. Derfor velger jeg solidariteten, hvor den enn befinner seg, og jeg sier til dem som engang i november 1932 gikk i protest nedover Laugavegur: ”Dere skal være stolte av det”.

Noter

- 1 Laugavegur er Reykjavíks hovedgate
- 2 Hannes Holmsteinn Gissurarson, *Hvernig getur Ísland orðið ríkasta land í heimi?* (Reykjavík: Nýja bókafélagið, 2001)
- 3 Sjef for den islandske sentralbanken.
- 4 Leder av Samfylking, Islands sosialdemokratiske parti

HEGELS OPPFATNING AV FORHOLDET MELLOM STAT OG INDIVID

sett i lys av hans syn på Adam Smiths politiske økonomi.

Håkon Evju, master i historie

Begrepet ”revolusjon” har ofte blitt brukt til å fange tidsånden og signalisere at troen på dyptgående villet menneskelig forandring av samfunnet representerer noe historisk nytt og tidstypisk for perioden fra slutten av syvårskrigen i 1763 og frem mot februarrevolusjonen i 1848. Men hvordan kan denne mentalitetsendringen avleses i historiske tekster? I denne artikkelen vil den tyske filosofen G. W. F. Hegels politiske tenkning og hans syn på den engelske moralfilosofen Adam Smiths politiske økonomi, bli brukt til å fremheve noen grunnleggende endringer i politikkforståelse som fant sted i ved inngangen til moderne tid.

Hegels liv (1770–1831) utspilte seg i en tid hvor den politiske endringstakten i Vesten var sterkt økende. Han ble født seks år før den amerikanske revolusjon brøt ut i 1776 og han døde et år etter julirevolusjonen i 1830. Mellom disse to omveltningene lå den franske revolusjon, og de stadige endringene av forfatninger og styrformer som fulgte i kjølvannet av Napoleon og det revolusjonære Frankrikes vekst og fall. Hegel og hans samtidige ble med andre ord vitne til politiske regimer som kom og gikk i en helt annen takt enn hva folk tidligere var vant til. Stadig flere følte seg i denne situasjonen kallet til å diskutere de sentrale politiske spørsmålene knyttet til de mange omveltningene. Fyrstestatens tradisjonelle legitimitetsgrunnlag, det dynastiske prinsippets appell til historien, fremsto stadig mindre troverdig, samtidig som den opphetede og tilspissede debatten i den nye politiserte og demokratiserte offentligheten ikke ga noen utvetydig indikasjon på at enighet om nye prinsipper ville materialisere seg.

Da Hegels *Rettsfilosofi* utkom i 1821, var med andre ord tenkningen om politikk i ferd med å endre seg grunnleggende. I denne artikkelen vil Hegels oppfatning av forholdet mellom stat og individ i Rettsfilosofien bli analysert mot en slik bakgrunn.¹ Det vil bli argumentert for at Hegels politikkforståelse var moderne og avmystifisert. Hans syn på Adam Smiths oppfatning av forholdet mellom det borgerlige samfunn og staten vil bli brukt for å få frem dette poenget. Der Smith insisterte på at orden og velstand ville materialisere seg hvis individet ble overlatt

til seg selv i samfunnsfæren, næret Hegel ingen illusjoner om at noe slikt ville oppstå av seg selv. Orden måtte skapes av oss ved politiske virkemidler for å unngå det borgerlige samfunns tendens til å generere fattigdom, krise og konflikt.

En god inngang til å forstå de grunnleggende endringene i oppfatningen av politikken vesen og mål som var i ferd med å skje i Hegels samtid, går via den tyske historikeren Reinhart Kosellecks modernitetsteori. For Koselleck var moderniteten først og fremst kjennetegnet ved en ny form for historieforståelse, en ny måte å gi orden og mening til de erfaringer vi samler opp gjennom våre levde liv. Han har fremhevet hvordan nettopp endringstakten, både på det politiske og teknologisk-industrielle plan, i perioden han kaller *Sattelzeit*, mellom 1750 og 1850 ble så høy at det fremsto stadig mindre plausibelt for folk å basere forventinger om fremtiden på fortidig erfaring.² De opplevde i økende grad å leve i en ny og unik periode uten historiske forbilder. Fortiden fremsto stadig mer annerledes og dermed irrelevant som mønster for hvordan liv i ”ny-tid” burde leves. Historien ble oppfattet å være i kontinuerlig bevegelse, noe som aldri var det samme. Romantikkens historisme og historiefagets fødsel representerte i følge Koselleck noe epokekonstituerende, noe uløselig knyttet til moderniteten.

Hvilke konsekvenser dette hadde for oppfatningene av politikk kommer kanskje klarest frem dersom man ser

på historieforståelsen før modernitetens gjennombrudd. Da endringstakten var så lav at det ikke ble regnet for å være noe prinsipiell forskjell mellom fortid og samtid, var det heller ingen grunn til å regne med at fremtiden ville bringe noe nytt. Stabilitet var derfor normalen, og historisk endring ble først og fremst forstått sykklisk, som forfall eller regenerasjon. Det linjære tidsaspektet som lå i kristendommen var til liten hjelp så lenge det først var etter dommedag man kunne unnsnippe den evige runddans. Visjonene for fremtiden, enten de var millenaristisk inspirert eller ikke, tok derfor form av et ønske om å vende tilbake til noe fortidig. Det vil si deres utgangspunkt var en antagelse om at det allerede hadde skjedd et forfall. Politikken var i en slik sammenheng, uansett analyse av samtiden, grunnleggende innrettet mot stabilitet og orden. Den new zealandske historikeren J. G. A. Pocock antyder for eksempel en slik politikkforståelsen i renessansens Firenze når han skriver: "If politics be thought of as the art of dealing with contingent events, it is the art of dealing with fortuna as the force which directs such events and thus symbolizes pure, uncontrolled and unlegitimated contingency."³

Pocock understreker i sin bok om den republikanske politiske tenkningens historie i Europa, at han skriver om politikk innenfor rammene av en gradvis fremvoksende historisme, og han argumenterer for at utover på 1700-tallet utviser den politiske tenkingen økende evne til å fange inn og håndtere historisk endring.⁴ I tråd med Koselleck kan man hevde det dreier seg om en gradvis historisering. Datidens mennesker oppfattet i stadig større grad seg selv og sine omgivelser som et historisk produkt, noe menneskeskapt, noe de kunne håndtere og gjøre noe med. Utfordringen knyttet til politikk som stabilitetsbestrebelse fremsto dermed som mindre formidabel. Gradvis begynte man å regne orden som noe mennesket i samfunnsfæren kunne realisere uten omfattende statlig hjelp. Fremtidsforventningene ble ikke lenger fiksert like klart mot fortiden, de åpnet seg mer og mer, og kunne fylles med nytt innhold, slik at det ble mulig å se for seg et fremtidig idealsamfunn uten fortidige forbilder. Dermed mistet politikken gradvis sin kobling til en ekstern metafysisk orden. Vår tids klare skille mellom stat og samfunn oppsto her, i det politikken og herunder staten, blir avmystifisert, utelukkende overlatt til oss i samfunnsfæren, som et redskap for å styre en historisk utvikling i en ønsket retning. I takt med fremveksten av en moderne historieforståelse må politikken i økende grad føres i historien. Den var ikke lenger et middel for å nå en stabil tilstand utenfor den. Stabilitet og orden måtte skapes av oss i historien.

Denne grunnleggende transformasjonen av selve politikkforståelsen kom til uttrykk også i Hegels syn på forholdet mellom stat og individ. Den viste seg for eksempel da han slo fast at moderne stater hvilte på subjektivitetens prinsipp.⁵ Han introduserte med det en form for liberal

individuell frihet, knyttet til menneskets rolle som samfunnsborger, som først i moderne tid, da stabiliseringsutfordringen fremsto mindre formidabel og det hele var i ferd med å bli et spørsmål om styring av en historisk utvikling, var mulig. Det historisk sett nye her ga Hegel selv uttrykk for da han skrev: "I antikkens stater var subjektive mål ganske enkelt ett med statens vilje. I vår tid derimot, kreves det at vi har selvstendige synspunkter, vår egen vilje og samvittighet. I antikken hadde de ikke noe av dette i vår betydning. For dem var statsviljen avgjørende."⁶ Selvoppofrelsen, viljen til å tilsidee egeninteressen til fordel for det allment beste, var i moderne stater unødvendig og utilstrekkelig som fundament. Hegel aksepterte oppsplittingen som lå i moderne, komplekse samfunns arbeidsdeling og avhengighetsrelasjoner, og han mente den resulterende subjektive friheten kunne være statens største styrke. For nærmere å forstå Hegels oppfatning av stat og individ her, er det imidlertid nødvendig å undersøke hva han legger i frihetsbegrepet.

Det har i denne sammenheng vært vanlig å regne med at Hegel, som hans samtidige romantikere, forholdt seg til Kant. Utgangspunktet var Kants forestilling om mennesket som moralsk autonomt, med evne til å følge allmenne lover som det gir seg selv. Den historiske betydningen av en slik tanke har i et modernitetsteoretisk perspektiv ikke ulikt det jeg har skissert over, blitt fint uttrykt av Jerome Schneewind, som med Kant i bakhodet hevder:

The new outlook that emerged by the end of the eighteenth century centered on the belief that all normal individuals are equally able to live together in a morality of self-governance. All of us, on this view, have an equal ability to see for ourselves what morality calls for and are in principle equally able to move ourselves to act accordingly, regardless of threats or rewards from others.⁷

Når Hegel følger Kant på dette punktet er det med andre ord nok en indikasjon på hvordan hans syn på forholdet mellom stat og individ var moderne. At Hegel faktisk gjorde det, synes også klart når han skriver: "Som ånd er mennesket et fritt vesen og kan la være å la seg bestemme ut fra naturlige impulser."⁸ Mennesket har med andre ord evnen til å heve seg over sine tilbøyeligheter. Frihet dreide seg nettopp om dette, det vil si å ville være fri, eller som han sier: "Det abstrakte begrep om viljens idé er generelt sett begrepet om den frie viljen som vil den frie viljen."⁹ Når Hegel her bruker begrepet abstrakt, er det imidlertid tegn på at det er noe som mangler. På samme måte som romantikere som Friedrich Schiller, forsøkte Hegel å unngå Kants oppsplitting av mennesket i fornuft og natur. De mente begge at Kant dermed bare omgjorde en konflikt som tidligere hadde gått mellom naturen og mennesket til et rent internt menneskelig anliggende. Kant hadde postulert en evig kamp mellom vår fornuft og våre tilbøyeligheter, som Hegel ønsket å komme bort fra. Frihet var

for ham et spørsmål om en prosess der den enkeltes subjektive forfødtbefinnende ble integrert med den universelle lovbundne friheten. Dette fordi frihet alltid innebar å velge mellom et begrenset antall alternativer. ”Jeg ikke bare vil, men jeg vil noe”, som Hegel skrev.¹⁰ Den rene viljeshandlingen tvinges til refleksjon over alternativer, og mister slik sitt vilkårlige preg, samtidig som den formale universelle friheten gis et innhold i det den virkeliggjøres i noe substansielt.

Det viljen gjør, er å oppheve motsigelsen mellom subjektiviteten og objektiviteten og oversette sine mål fra det ene til det andre, og samtidig forbli hos seg selv i objektiviteten. I tillegg til bevissthetens formale side, der objektiviteten bare er til som umiddelbar virkelighet, er viljens aktivitet den vesentlige utviklingen av ideens substansielle innhold.¹¹

Hegel oppfatter med andre ord ikke frihet som noe gitt en gang for alle, men som en prosess vi hele tiden må arbeide for å virkeliggjøre. På denne måten er vi selv med på å realisere oss selv. Vi gir våre liv innhold i overensstemmelse med frihetens idé.

I følge Hegel kunne dette bare skje i samfunnet. Som han skriver: ”Individenes rett til subjektivt å bestemme sin frihet realiseres ved at de hører til i en samfunnsmessig virkelighet. For den vissheten de har om sin egen frihet, har sin sannhet i en slik objektivitet, og det er i samfunnslivet de virkelig besitter sitt eget vesen og indre allmennhet.”¹² At det her er snakk om moderne, komplekse samfunn er tydelig. Han beskriver først hvordan mennesket utfolder seg i en familiesfære, blottet for de økonomiske nødvendighetsrelasjonene knyttet til det gamle aristoteliske *oikos* – husholdet. Familien har isteden ”bestemmelse i sin egen følende enhet, kjærligheten.”¹³ To personer som er rent subjektivt tiltrukket av hverandre gir sitt forhold objektiv virkelighet gjennom deres ”frie samtykke til å ville være én person”.¹⁴ Ekteskapets rettsliggjøring av kjærlighetsforholdet realiserer det som noe samfunnsmessig. Som han påpeker bar imidlertid familien i seg kimen til sin egen undergang, det vil si barnet, som må oppdras og forsørgeres for at det selv skal kunne bryte ut av familien, danne sin egen og bli en del av det borgerlige samfunn.

Familiens basis i kjærlighet var nært knyttet til individets rolle som samfunnsborger, det vil si som en del av hva Hegel kaller det borgerlige samfunn. Det var det borgerlige samfunn som hadde tatt over husholdets oppgaver når det gjaldt behovstilfredsstillelse. Samtidig skjedde dette på en helt annen måte enn før. For som Hegel skriver: ”I det borgerlige samfunn er enhver sitt eget mål, alt annet er uten betydning for ham. Men uten forhold til andre kan han ikke nå sine egne mål fullt ut. De andre blir derfor midler til å nå særegne mål.”¹⁵ Det nye dreide seg om hvordan arbeidsdelingen og nettet av avhengighetsrelasjoner knyttet til den, gjorde det nødvendig å hele tiden

forholde seg til andre for å kunne tilfredsstille sine egne behov. Dermed våknet evnen til selv-refleksjon, til å abstrahere vekk alle de spesifikke omstendighetene ved ens egen situasjon, og se seg selv i andre. Som Hegel bemerket var dette noe som hadde plaget oldtidens stater. De var ”bygget på en opprinnelig og naturlig anskuelse og talte ikke den tvedelingen som oppsto i den og selvbevissthetens indre uendelige refleksjon.”¹⁶ Hegel derimot regnet dette som en uunnngåelig konsekvens av moderne samfunn. Det var faktisk bare under slike betingelser vi kunne virkeliggjøre friheten som ide. Eller som Hegel skrev: ”Et individ får først virkelighet når det trer inn i tilværet generelt og dermed inn i den bestemte særegenhet, og da må det samtidig beskrenke seg eksklusivt i forhold til én av behovenes særegne sfærer.”¹⁷ Det vil si å velge seg sin plass i det borgerlige samfunns nett av avhengighetsrelasjoner, blant hva Hegel kalte stender. Her var Hegel fortsatt påvirket av middelalderdenkning, men det var samtidig ikke snakk om lukkede privilegiebestede laug. Det var, som han skrev, virksomhet, flid og faglig dyktighet som skulle avgjøre hvor man havnet. Denne prosessen var dog ekstremt viktig for Hegel, for som han skriver: ”bare når det [mennesket] sørger for seg selv i en slik formidling med det allmenne, kan det også bli anerkjent i egne og andre øyne.” Denne anerkjennelsen var sentral fordi den formidlet det nødvendige samfunnsmoralske sinnelaget i form av rettskaffenhet og standsære.

Betydningen kommer kanskje klartest frem når man ser på hva Hegel mente kunne gå galt her. I følge Hegel skapte det borgerlige samfunn stadig nye behov. Det ble drevet av en kontinuerlig streben etter et mål man egentlig aldri kunne nå. Hegel aksepterte at denne prosessen var uunnngåelig, men han mente samtidig at den var ødeleggende. Som han illusjonsløst uttrykte det: ”Tendensen i samfunnets tilstand går mot en ubestemt mangfoldiggjøring og spesifisering av behov, midler og nytelse – det vil si luksus – der grensene mellom naturlige og dannede behov blir borte. Dette skaper også en uendelig økning av avhengighet og nød.”¹⁹ Den ubegrensede egoismen som ble muliggjort av det borgerlige samfunn, ville til slutt bryte ned enheten i form av enkeltmedlemmers samfunnssinn. Fattigdommen som Hegel pekte på, innebar at de ikke fant sin plass. De ble aldri anerkjent. Som han skrev: ”Det vi ser er at til tross for overfloden på rikdom er det borgerlig samfunn ikke rikt nok; det vil si dets ressurser er ikke store nok til å kunne hindre at fattigdommen blir for stor og at det dannes en pøbel.”²⁰ Uten institusjonell forankring i stendene vil pøbelen mangle det nødvendige samfunnssinnet og virke nedbrytende på fellesskapet. Hegel mente rett og slett at samfunnet ikke var selv-regulerende. Orden ville ikke materialisere seg dersom man overløt individet i samfunnssfæren til seg selv. Som han skriver:

Interessene i det borgerlige samfunn roper på næringsfrihet og er imot regulering ovenfra, men jo mer blindt den for-

følger egoistiske mål, desto mer trengs det regulering som kan bringe dem tilbake til det alminnelige og mildne og forkorte tidsrommet mellom farlige svingninger som med bevisstløs nødvendighet fører til konflikter som ellers skulle ha vært avverget.²¹

Betydningen av Hegels oppfatning på dette punktet kommer klarer frem dersom den settes i sammenheng med hans syn på forholdet mellom det borgerlige samfunn og staten i den politiske økonomien til Adam Smith. I flere anmerkninger polemiserer Hegel eksplisitt mot det han kaller statsøkonomi, hvilket nok betydde Smith og andre såkalte liberale økonomer. Blant annet hevder han at disse forvekslet stat og samfunn.

Dette er viktig fordi man kan hevde at det sentrale argument i Smiths *Wealth of Nations* nettopp dreide seg om at individet i samfunnsfæren var i stand til å styre seg selv. Økonomien alene kunne etablere orden. Det var ikke behov for en stabiliserende statsmakt. På samme måte som Hegel, skildret Smith hvordan arbeidsdelingen og avhengigheten i moderne samfunn fikk folk til å se seg selv i andre og tilpasse seg helheten, for å kunne tilfredsstille sine egne behov.

In civilized society he [man] stands at all times in need of the co-operation and assistance of great multitudes, while his whole life is scarce sufficient to gain the friendship of a few persons [...] man has almost constant occasion for the help of his brethren, and it is in vain for him to expect it from their benevolence only. He will be more likely to prevail if he can interest their self-love in his favour, and show them that it is for their own advantage to do for him what he requires of them.²²

I motsetning til Hegel mente imidlertid Smith at den påfølgende arbeidsdelingen ville slå ut til alles beste. Allerede i første setning slo han fast hvordan: "The greatest improvement in the productive powers of labour, and the greater part of the skill, dexterity, and judgement with which it is any where directed, or applied, seem to have been the effects of the division of labour."²³ Arbeidsdelingen førte grunnleggende sett til produksjons- og velstandsøkning. Dette ville som han skrev, til syvende og sist også komme de fattige til gode: "It is the great multiplication of the productions of all the different arts, in consequence of the division of labour, which occasions, in a well-governed society, that universal opulence which extends itself to the lowest ranks of the people."²⁴

I tråd med den skotske opplysningstradisjonen for øvrig, støttet Smith denne argumentasjonen ved å skildre en historisk utvikling hvor det understrekes at vekst og velstand fant sted på bakgrunn av handelsvirksomhet. Uten at verken handelsmenn eller håndverkere selv mente det, var det dem som bidro mest til det allmenne beste. Som

Smith skrev: "A revolution of the greatest importance to the public happiness, was in this manner brought about by two different orders of people, who had not the least intention to serve the public."²⁵ Det var økonomisk vekst i byene som gjorde at landområdene utviklet seg ut av en føydal fase, hvilket var grunnleggende til hinder for velstand. Byene stimulerte til bedre utnyttelse av jorda, som en følge av større etterspørsel. Driftige handelsmenn kjøpte opp jord og forbedret den, i tillegg til at et mer fordelaktig frihetlig politisk regime ble overført fra byene til landområdene.²⁶ Som Smith skrev: "... what all the violence of the feudal institutions could never have effected, the silent and insensible operation of foreign commerce and manufacture gradually brought about."²⁷

Smith presenterer denne utviklingen som et paradoks. Man skulle forvente at jordbruket var den bevegende faktor, som han et sted skriver. Det synes her som om han forsøker å ta høyde for samtidige leseres innvendinger. Poenget hans synes imidlertid å være at til tross for at handel ikke har vært prioritert som samfunnsmessig virksomhet, så er det likevel en underliggende mekanisme som har drevet den fremover til alles beste. Dette kommer til uttrykk når han hevder at erfaring synes å vise:

...that the body frequently preserves, to all appearance at least, the most perfect state of health under a vast variety of different regimens; even under some which are generally believed to be very far from being perfectly wholesome. But the healthful state of the human body, it would seem, contains in itself some unknown principle of preservation, capable either of preventing or of correcting, in many respects, the bad effects even of a very faulty regimen.²⁸

Det han skriver her er grunnleggende sett at samfunnsfæren styrer seg selv, og at selv et dårlig politisk styresett ikke kan fullstendig undertrykke den. I sin bok argumenterte han imidlertid hardt for at statsmakten burde tilpasse seg. Den burde kutte, om ikke fullstendig avskaffe, alle former for privilegier, monopoler, toll, skatter og avgifter. Slike var ikke til det allment beste. De var ikke nødvendige for å etablere orden. Tvert imot var de bare et uttrykk for en tendens blant rike og mektige til å mele sin egen kake: "It is the industry which is carried on for the benefit of the rich and the powerful that is principally encouraged by our mercantile system."²⁹ Først og fremst synes Smith her å tenke på borgere som driver handel basert på innenlands virksomhet. Han angrep produsentene, som han mente overtalte regjeringen til å føre en politikk som var fordelaktig for dem og ikke det allmenne beste. Som han skrev:

A great empire has been established for the sole purpose of raising up a nation of customers who should be obliged to buy from the shops of our different producers, all the goods with which these could supply them. For the sake of that

little enhancement of price which this monopoly might afford our producers, the homeconsumers have been burdend with the whole expence of maintaining and defending that empire.³⁰

Til tross for at slike utsagn kan synes å implisere at samfunnssfæren ikke like ukomplisert kunne etablere orden som Smith ellers ga uttrykk for, synes hans argument generelt å ligge fast. Smiths bok kan leses som et forsøk på å legitimere den fremvoksende handelskapitalistiske og tidlig-industrielle samfunnsorden i England og andre kystvendte strøk i Vest-Europa og Amerika. I tråd med deres interesser ønsket han en begrenset stat, som først og fremst sørget for det juridiske rammeverket mennesket i samfunnssfæren trengte for å utfolde seg. Måten han argumenterer på sirkler imidlertid grunnleggende rundt spørsmålet om stabilitet. Faktisk kan man lese hans forsøk på å avskaffe monopoler og privilegier, skatter og avgifter som en måte å gjøre politikken mer fleksibel på. Den skulle tilpasses et større mangfold av forventede muligheter, for slik bedre å kunne etablere orden i samsvar med samfunnssfæren nyvunnede evne til å styre seg selv. Dette kommer frem i følgende sitat:

But though empires, like all the other works of men, have all hitherto proved mortal, yet every empire aims at immortality. Every constitution, therefore, which it is meant should be as permanent as the empire itself, ought to be convenient, not in certain circumstances only, but in all circumstances; or ought to be suited, not to those circumstances which are transitory, occasional, or accidental, but to those which are necessary and therefore always the same.³¹

Det var nettopp dette Hegel ikke lenger hadde noe tro på. Orden ville ikke materialisere seg dersom samfunnssfæren ble overlatt til seg selv. Fattigdom, kriser og konflikter ville utvikle seg dersom man ikke arbeidet for å skape orden politisk. For Hegel innebar dette en sterk stat, som gikk inn som økonomisk aktør, og støttet opp om mellomkollektivene, hva Hegel kaller stender. Disse var viktig fordi: "I korporasjonsånden gror det særegne umiddelbart inn i det allmenne, og i den skapes også det sinnelaget som gir staten dybde og styrke."³² Dette var hva Hegel siktet til, når han mer generelt hevdet:

De moderne statenes prinsipp har en enorm styrke og dybde, fordi de lar subjektivitetens prinsipp bli realisert fullt ut i den personlige særegenhetens selvstendige uttærpunkt, mens de samtidig bringer subjektivitetens prinsipp tilbake i en substansiell enhet og på den måten bevarer denne enheten i det selv.³³

Sett fra et slikt perspektiv var det ikke noe motsetningsforhold mellom stat og individ. "I og for seg selv er staten den samfunnsmessige helheten, virkeliggjøringen av friheten, og det er fornuftens absolutte mål at friheten skal

virkeliggjøres."³⁴ Staten virkeliggjorde friheten.

Denne vekten på det politiske hos Hegel innebar ikke at han ønsket noe demokratisk representativt styresett. Han var opptatt av identifikasjon mellom staten og borgerne, mellom styrende og styrte, men det synes som om han mente denne kunne skapes gjennom stendene. Det var, som han skrev, i lokalsamfunnene staten fikk sin styrke.³⁵ Det var dem som skulle hindre at monarken handlet vilkårlig og folket oppførte seg som pøbel.³⁶ Han tenderer flere steder mot å beskrive monarken som en slags eksekutør av politiske beslutninger, hvis personlighet var likegyldig. Han la mer vekt på de lokale embetsmennene og deres evne til å tilpasse seg og støtte opp om hva man kanskje kunne kalle forenings- og assosiasjonslivet. Han synes imidlertid å favorisere det jordeiende aristokrati, de prøyssiske junkerne, som gruppe når det gjaldt statsjenerne. Eiendommen gjorde dem uavhengig av så vel regjeringen som det borgerlige samfunn, og primogenitur-instituttet gjorde dem fødselsmessig bestemt til innflytelse.³⁷ Hegel ønsket videre en form for rådgivende stenderforsamling, hvor også representanter fra det borgerlige samfunn skulle få komme til ordet, men først og fremst de som hadde erfaring som embetsmenn.³⁸ Vekten lå hele tiden på formidling mellom det særegne og det allmenne, mellom stat og borgere. Det skulle skapes en organisk utviklet enhet, uten kunstige skiller gjennom maktfordeling eller et uformidlet og tøylesløst demokratisk element.

For oss i dag kan Hegels oppfatning av det rent politiske her, med den vekt han la på byråkratiet og embetsmennenes rolle og hans nedvurdering av konstitusjonelt befestet deltakelse fra folkerepresentanter, lett virke reaksjonært. I 1820-årene var nok ikke det like opplagt, selv om man kanskje likevel kan mistenke Hegel for å innta et konservativt standpunkt. Denne artikkelen har imidlertid lagt vekt på å få frem det spesifikke moderne ved Hegels syn på stat og individ, særlig hvordan han i sin tenkning tar høyde for den subjektive friheten som lå i enkeltmenneskets rolle som samfunnsborger. Videre har det illusjonsløse og avmystifiserte synet på samfunnssfærens evne til å styre seg selv blitt understreket ved å trekke inn Adam Smiths *Wealth of Nations*. Dette kan, som jeg har forsøkt å få frem, leses som et uttrykk for at Hegel faktisk hadde en mer moderne politikkforståelse enn Smith. Han trodde ikke orden ville materialisere seg. Den måtte skapes. Tross alt er ikke dette underlig. Det var femti år mellom publikasjonen av Smiths *Wealth of Nations* og Hegels *Rettsfilosofi*. Som skissert innledningsvis lå det en sterk økning i den politiske endringstakten mellom disse to verkene, og samtidig må man kunne si at de sosiale konsekvensene av den industrielle revolusjon, fortrinnsvis fremveksten av en fattig arbeiderklasse, var noe langt mer synlig i 1821 enn i 1776. I Hegels samtid hadde da også Smiths arvtogere, liberale økonomer som Thomas Malthus og David Ricardo, et langt mer nøktern syn på økonomiens

selvregulerende evne. Malthus berømte karakteristik av økonomien som "the dismal science" i møte med en befolkningsvekst som syntes å være langt større en de ressurser samfunnet var i stand til å mobilisere, er bare en indikasjon på nettopp det. Hegels vekt på politikken og staten som et bøtemiddel på denne problematikken er da også blant de tema som gjør ham aktuell i dag. Hans understreking av den politiske anerkjennelsens betydning har vunnet gjenklang i debatten om multikulturalisme, særlig hos Charles Taylor.

Noter

- 1 G. W. F. Hegel, *Rettsfilosofien*, overs. av Dag Johnsen, (Oslo: Vidarforlaget, 2006)
- 2 Reinhart Koselleck, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, (New York: Columbia University Press, 2004), særlig 224–255
- 3 J. G. A. Pocock, *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, (Princeton: Princeton University Press, 1975), 156, se også 401
- 4 Pocock, *Machiavellian Moment*, 3, 423
- 5 Hegel, *Rettsfilosofien*, §260, 302f
- 6 Hegel, *Rettsfilosofien*, §261 anmerkning, 305
- 7 Jerome B. Schneewind, *The Invention of Autonomy. A History of Modern Moral Philosophy*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 4
- 8 Hegel, *Rettsfilosofien*, §18, 64
- 9 Hegel, *Rettsfilosofien*, §27, 71
- 10 Hegel, *Rettsfilosofien*, §6 tillegg, 53
- 11 Hegel, *Rettsfilosofien*, §21, 71
- 12 Hegel, *Rettsfilosofien*, §147, 211
- 13 Hegel, *Rettsfilosofien*, §158, 214
- 14 Hegel, *Rettsfilosofien*, §162, 216
- 15 Hegel, *Rettsfilosofien*, §182 tillegg, 237
- 16 Hegel, *Rettsfilosofien*, §185 anmerkning, 239
- 17 Hegel, *Rettsfilosofien*, §207, 257
- 18 Hegel, *Rettsfilosofien*, §207, 257
- 19 Hegel, *Rettsfilosofien*, §195, 248f
- 20 Hegel, *Rettsfilosofien*, §245, 287
- 21 Hegel, *Rettsfilosofien*, §236 anmerkning, 281f
- 22 Adam Smith, *The Wealth of Nations*, (New York: Bantam Books, 2003), 23
- 23 Smith, *Wealth of Nations*, 9
- 24 Smith, *Wealth of Nations*, 18f
- 25 Smith, *Wealth of Nations*, 529
- 26 Smith, *Wealth of Nations*, 519f
- 27 Smith, *Wealth of Nations*, 525
- 28 Smith, *The Wealth of Nations*, 856f
- 29 Smith, *Wealth of Nations*, 818, se også 1134
- 30 Smith, *Wealth of Nations*, 841
- 31 Smith, *Wealth of Nations*, 1049, se også 1054
- 32 Hegel, *Rettsfilosofien*, §289 anmerkning, 349
- 33 Hegel, *Rettsfilosofien*, §260, 302
- 34 Hegel, *Rettsfilosofien*, §258 tillegg, 300
- 35 Hegel, *Rettsfilosofien*, §290 tillegg, 351
- 36 Hegel, *Rettsfilosofien*, §302, 364
- 37 Hegel, *Rettsfilosofien*, §305–307, 364ff
- 38 Hegel, *Rettsfilosofien*, §308–313, 366–370

Litteratur

Hegel, G. F. W., *Rettsfilosofien*, Overs. av Dag Johnsen, Oslo: Vidarforlaget, 2006

Koselleck, Reinhardt. *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press, 2004

Pocock, J. G. A., *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*, Princeton: Princeton University Press, 1975

Schneewind, Jerome B., *The Invention of Autonomy. A History of Modern Moral Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press

Smith, Adam, *The Wealth of Nations*, New York: Bantam Books, 2003

”ET BLAD SOM FØRER NORSK BERETNING” – Ein intensjonal påstand mot strukturelle tesar gjeldande ny- hendekonjunkturane i Norske Intelligenz-Seddeler 1763–74 Øystein Idsø Viken, masterstudent i historie, UiO

Presseverksemd var komplisert under dei sensurforholda som rådde på 1700-talet i Danmark-Noreg. ”Struensee-perioden” i dobbeltriket, frå 1770–72, førte derimot med seg ein periode av prentefridom. Det ser ut til å eksistera ei instilling i faglitteraturen om at slike skifte i sensurforholda førte med seg ein kraftig oppsving i det aktuelle innhaldet i nyhendeaviser. Denne artikkelen vil derimot hevda at perioden under Struensee ikkje utgjorde noko positiv skilnad for nyhendeomfanget i Christiania-avisa ”Norske Intelligenz-Seddeler”, og at det derimot var intensjonale faktorar, og næringsforhold, som spelte mest in for konjunkturvariasjonane på nyhende.

Metodisk tilnærming

Artikkelen vil ta for seg nyhende i avisa *Norske Intelligenz-Seddeler* (heretter kalla Intelligenssedlane) frå ho vart danna i 1763, til 1774. Avisa skifta namn fleire gonger i denne perioden, og det namnet som blir nytta her er det som vart brukt i første nummer. Det materialet som er publisert gjeldande avisa i denne perioden, avgrensar seg stort sett til nokre sider, med unntak av Øyvind Davidsen sitt inngåande studie, publisert første gong i *Pressen fra Griffenfeldt til Struensee*. Det meste, inkludert Davidsen sitt, er derimot mest retta mot ytringar i avisa. Lite er skrive om nyhenda, og den beste kjelda her ser ut til å vera Edvard Bull d.e. sitt verk om *Kristianias historie*.

Eg har valt to hovudinnfallsvinklar: 1: Korleis nyhendeomfanget i avisa skifta, og 2: Kva slags type nyhende ein trykte. Målet er å sjå den kvalitative og kvantitative utviklinga for nyhender i dei tolv første årgangane av avisa. Vidare vil det bli freista å undersøka kva rolle dei trykte meddelingane kunne spela, samstundes som den blir plassert i eit samfunnsmessig perspektiv. Det vil bli operert ut i frå følgjande definisjon på nyhende: Som namnet tilseier *nye hendingar*, det vil seia referering til hendingar som har funne stad i nærmaste fortid samt avgjerder tatt av styresmaktene som har omgåande konsekvens, og andre vedtak som har direkte allmenn interesse, og som blir kunngjort for publikum gjennom pressa. Trass i at

Norske Intelligenz-Seddeler har blitt ståande som Noregs første regelmessige avis, kan ein diskutera om det faktisk var ei avis ut i frå ein moderne definisjon av det, etter som delen av aktuelle nyhende til tider er forsvinnande liten. Det vil derimot ikkje vera plass for nokon slik diskusjon, og det vil heller bli fokusert på dei nyhenda ein faktisk kan finna i skriftet.

Historisk bakgrunn

I samtida fanst det dansk adressekontormonopol i dobbeltriket, og norske privilegiumssøknadar som gjekk på tvers av dette monopolet vart avvist. Noko direkte monopol på adresseaviser hadde ein derimot ikkje funne nautsynt å oppretta. Samuel Conrad Schwach freista derimot å unngå eit eventuelt monopolhinder ved ikkje å søke om privilegium til sitt bladprosjekt *Norske Intelligenz-Seddeler*. Samstundes vart denne privilegiumsutfordringa i følgje pressehistorikar Svennik Høyer ”antakelig tålt fordi avisen i liten grad truet utbredelsen av danske aviser”, og dessutan ”var helt tannløs i politiske spørsmål.”³ Schwach hadde i utgangspunktet berre trykkeriprivilegium, som han på sett og vis hadde fått i medgift då han gifta seg med enka til den tidlegare privilegiumsinnehavaren i Christiania.⁴ Trass i sitt manglande avisprivilegium fann Schwach derimot eit anna påskot til utgjeving i at det ikkje fanst nokon som hadde privilegium på annonsetrykking. Dette argumentet var gyldig

nok for øvrigheita, som avviste ei tidleg interessehevdning frå privilegiumsinnehavaren for adressekontor i København.⁵ ”Efter stifamtmannens mening ble Schwach derved sikret adgangen til å fortsette med sitt blad”, har historikar Øyvin Davidsen vist til.⁶

Høyer har òg påpeikt at ”[d]a Schwach så djervt trosset avisprivilegiet var det bl.a. fordi han hadde støtte fra en av byens ledende menn, magistratpresident Nicolai Feddersen”⁷. Ein har då òg hevda at Feddersen var ”den egentlige initiativtager til en regulær avis i byen”.⁸ Som drivar av ”Jerusalem papirmølle” var nok magistrat Feddersen sjølv tent økonomisk med ein fast inntektspost i Schwachs vekeblad, samstundes som han og andre mektige finansdrivande i byen, nok såg interesse i eit blad for utveksling av tankar om ”Oeconomien”.⁹ Alliansen med den mektigste mannen i byen og andre ”velsindede patrioter” var tryggjeksnettet Schwach trong for at det vesle bladet hans skulle overleve, og han skriv då òg sjølv at ”Nogle høye Herrer har givet den første Anledning til dette Værk.”¹⁰ For ettertida kan ein peika på at Schwach nok ynskja å sikra seg inntektsmessig og såleis hadde interesse av ei bladutgjeving, medan det var handelsstanden i Christiania som hadde det innhaldsmessige initiativet.

Intelligenssedlane vart då òg mellom anna finansierte av sponning frå Feddersen og andre rike borgarar, samt stadig meir av annonseinsettinga, som på sitt mest ekstreme kunne fylla heile avisa.¹¹ Det har vidare òg vorte hevda at ”Schwachs Foretagende har nydt Understøttelse av Regjeringen” gjennom å få utbetalt til sitt trykkeri ”300 Daler af det Offentlige”.¹² Når det gjeld opplagsomfanget skal Schwach i 1765 ha hevda at han trykka 200 eksemplar av avisa, men at berre halvparten vart seld.¹³ Avisa gjekk dermed med ”forliis”, og Schwach sette faremoment ved framtida til avisa.¹⁴

Svennik Høyer siterer elles frå ei kunngjering frå Schwach, som han hevder står i fyste nummer, om at mellom anna politiske saker skal ha ein viktig plass. Dette sitatet står derimot ikkje før i nummer 7 1765, og skuldast difor sannsynlegvis ein følgjefeil i sekundærlitteratur, då sitatet òg finst hos Haakon Fiskaas *Den norske presse før 1850*.¹⁵ Oppmodninga kan nok framvisa ein innhaldsmessig visjon hos Schwachs høgborgarlege støttespelarar, men noko særleg følgje får ho ikkje. Når det gjeld Schwach sjølv, skriv Høyer at hans ”egne målsettinger(...) går ikke utover(...) oppskriften på lett fordøyelig lesestoff: først og fremst annonser, blandet med annen ufarlig tekst.”¹⁶ Den statlege sensurordninga sette nok på sikt ein stoppar for det meste av det kritiske stoffet, sjølv om det her var skiftande forhold, noko eg vil komma tilbake til. Om det samtidige avisinnhaldet har Fiskaa peikt på at det ”var karakteristisk for våre første aviser at de sjelden hadde originalt stoff.”¹⁷ Intelligenssedlane føyer seg nok inn i denne tendensen, men eg vil likevel freista å visa at det

fanst tilfelle der avisa gjekk ut or annonsehemen, og til tider kan kallast ei nyhendeavis, med tidvis meir originalt og farleg stoff.

”Almindelig politisk stoff finner vi ikke den første tiden, men derimot enkelte kritikker over forhold og foreteelser”, skriv Fiskaa.¹⁸ Han meiner vidare at Schwach skal ha tatt inn fleire ”artikler som klandret regjeringen” og at det under Struensee-perioden i norsk politikk, då det regjerte ”full trykkefridom”, ”oprant en stor tid for Schwach og hans upriviligerte avis”.¹⁹ Det siste kan eg derimot ikkje finna døme på, tvert om er det ikkje synleg for meg noko særleg oppblomstring av nyhendeomfang i denne perioden. Det er nok meir sant det som historikar Knut Sprauten skriv at ”[d]et ble ført en meget forsiktig redaksjonell linje i Norges eldste avis. Trykkefrihetsperioden(...) kan knapt spores.”²⁰ Når det gjeld utviklinga i omfanget av nyhendebiten, synest det derimot å vera ein del andre faktorar som spelar inn enn dei reint sensurretta, og eg vil difor freista å søka årsakene til det. Avisa var elles ofte sett saman av to sider med annonsar, av og til meir, og ein trykt tekst over to sider, som gjerne var opptrykk eller innsende poetiske eller informerande skrifter av varierende kvalitet.²¹ Etter kvart tok ein derimot til å trykka små notisar, stundom under vignetten ”nyheder” eller ”adskilligt nytt”.

Forsiktige første år

Allereie i første nummer av Intelligenssedlane finn ein meldingar om fødde, døde og ektevigde, samt ”Seglfærdige” og ”Indkomne Skibe”. I tillegg finn ein kunngjeringar frå postkontoret om takstar på pakkar ”som sændes med det Kiøbenhavnske Adresse-Contoires Expresse-Sæk”. Alt dette er typiske nyhende som dei kongelege adressekontora formidla, men som ein etter kvart fann mykje meir praktisk å trykka i periodiske skrift. Denne type opplysningar var særleg interessante for næringslivet, og embetsmennene i Christiania har nok sett med velvilje på, og som eg vil visa, tatt initiativ til, at dei var trykt i veke-skriftet.

Elles blir vignetten ”Adskilligt” presentert allereie frå byrjinga av, med ei melding om Sjællandsbønder sine økonomiske kvalar grunna ”Qvægsygen”. Nyhendet om at ”en omløbende Qvinde, der er befunden i Tyverier, er tillige i Stadens Arrest-Huus indbragt” blir òg overlevert, men informasjonen tener mest til å informera borgarane om at dei kan henta sine stolne saker på arresten, og ikkje som allminneleg opplysning. Denne vinklinga er då òg det som pregar den første utgjevingsperioden, der ”adressekortnyhenda” dominerar, og fleire av ”nyhenda” må lesast indirekte i annonsane. Det mest iaugefallande den første årgangen er at ein trykkar nyhendet frå Sverige om den dansk-norske ”Cammerjunker Flotow” som ”meget hastig er bragt av Dage”,²² samt meldinga om at ”en Katt

og en Hest [frøs] i hjel udi Sælskab af 4 Personer (...) i Guldbrandsdalen”.²³

I det Intelligenssedlane går inn i sin andre årgang, tek ei gruppe som kallar seg ”Intelligenz-Væsenet” over det redaksjonelle ansvaret. Namnet er i realiteten eit dobbeltpseudonym for dei som utgjer ”De Tænkende”, ei gruppe som har vorte danna eit år før, og som Øyvinn Davidsen har peikt på ”har tatt del i den første planleggelse av innholdet i Norske Intelligenz-Seddeler.”²⁴ Davidsen meiner at den denne palassrevolusjonen var velkomen som ei avlastning for Schwach, som ”nok selv betraktet bladet som noe nær en postkasse”.²⁵ Sjølv om overoppsynet frå denne gruppa varar i relativt kort tid, berre i sytten nummer, blir i august same år igjen redaksjonsansvaret tatt over av ein anonym person som kallar seg ”Opsyns-Manden”.

Stoffet under desse overoppsynsperiodane er retta mot heilt andre mål enn dei nyhendeinformierende. Nyhendedepresenten i perioden er svært låg, og finst nærmast utelukkande indirekte i annonsar. Gruppa ”De Tænkende”, som nok var samansett av krinsen rundt magistrat Feddersen, ”hadde visselig tænkt seg det nye ukebladet nærmest som et organ for de litterære interesser”, har Edvard Bull d.e. peikt på.²⁶ Perioden under ”Opsyns-Manden” er ikkje stort betre, og Bull slår fast at redaksjonen under han blir ”kort sagt, litt tørt og kjedelig”.²⁷ Når det gjeld nyhendeomfanget, meiner eg at Bull likevel konkluderer noko feilaktig i det han påstår Intelligenssedlane ”beholder sin spidsborgerlige, uaktuelle karakter” og etter Schwach har overtatt den definitive styringa.²⁸ Seinare det året ”Opsyns-Manden” takkar for seg, i august 1766, ser ein nemleg opptaktane til det som skal bli ei veldig oppblomstring av nyhendeomfanget i Intelligenssedlane, der nyhendebiten tidvis er så stor at ein kan definera *Nordiske Intelligenz-Sedler* like mykje som ei nyhendeavis som eit annonseorgan. Utviklinga heng derimot ikkje saman med skifte i vilkåra for trykkefridomen, og ein må dermed freista å forklara ho på bakgrunn av andre årsaker.

Eit landsomfattande prosjekt

Den tjuande august 1766 melder Intelligenssedlane, under overskrifta ”Adskilligt Nyt fra Christiansand”, om to hendingar som har funne stad nyleg i Kristiansand, samstundes som avisa trykker fleire opplysningar av adressekontortypen.²⁹ For ei avis som knapt hadde trykt eit tjugetals nyhende dei siste to og eit halvt år, representerer dette ei omlegging i den redaksjonelle lina. Denne omlegginga må kallast relativt oppsiktsvekkande og omkalfatrande, i det allereie nummer femti same året bringar seks nyhende over ei heilside frå same staden, noko som tilsvarar ein fjerdedel av avisinnhaldet. I første nummer av årgang 1768 utlegg forleggar Schwach kor vanskeleg det er å tilfredsstilla alle lesarane sine preferansar; ”for at vedligeholde Læsernes Agtsomhed (...)

maa [man] ofte forandre ikke alene Indholdet, men og Methoden” skriv han. Då han i 1766 tek til å forandra metoden, er det av di han kan, i og med at han no er sjef i sitt eige pressehus, samstundes som han no sannsynlegvis tek fatt på det neste steget i sitt bladprosjekt: Å skapa ei landsomfattande avis. Det ”Norske” i namnet skal no realiserast. Måten han gjer dette på, er å ta inn nyhende frå ulike stader av landet, gjennom sitt kontaktnett, for så å trykka dei som adressenyhende for alminnelege opplysningar for folk. Som han seier i 1768: ”alle vil have Nyt.”³⁰

”Schwach (...) arbeider systematisk på å få Norske Intelligenz-Seddeler utbredt også i andre byer enn i Oslo”, har Øyvinn Davidsen hevda.³¹ Fleire gonger vender Schwach seg til innbyggjarane i andre byar for å få dei til å abonnere på avisa hans, og allereie i nummer tolv, første årgang skriv han i eit innlegg at det vil bli snakk om heilårsutgjeving i Kristiansand, om berre tjuge til tretti personar skriv seg opp som abonnentar. I adresseavisa i Trondheim skriv då òg bokhandlar A. Diurendahl tidleg at det vil vera høve til å avhenta Christiania-avisa hos han.³² Vel innehar Intelligenssedlane lengre tekstar og dikt som må seiast å ha allmenn interesse på dette tidspunktet, men annonsebolken er samstundes svært dominerande, og har i utgangspunktet berre lokal interesse. Det er difor sannsynleg at Schwach vel å trykka dei små nyhendenedisane for å vekka interesse hos aktuelle ”Liebhavere” i andre byar. At han seinare òg nyttar ordlyden ”Adskilligt Nyt fra Christiania til Efterretning paa andre Stæder” (utheving av meg), tyder på at dette er ei avgjerd tatt redaksjonelt for å utvida det potensielle salsområdet.³³

Frå byrjinga av 1767 gjer ”beretninger fra Tronhiem” sitt inntog i avisa, i tillegg til nyhenda frå Kristiansand, og i neste årgang tek meldingar frå Bergen til å kome. Dette utgjer hovudområda der det blir rapportert frå dei neste åra, men det finst òg andre plassar, så som Bragenes og Fredrikshald. At nyhenda frå dei forskjellige stadene tek til å koma på bestemte tidspunkt, er nok eit prov på at Schwach ikkje har høve til å styra denne utviklinga sjølv, men er avhengig av at andre personar tek til å senda informasjon regelmessig. At nyhenda utanbys blir trykt i større bolkar, tyder òg på at dei kjem han i hende samla. Etter alt å døme går denne informasjonsoverleveringa føre seg i brevform, noko som òg samstemmer med datoen for nyhenda. Ser ein på nyhende frå Trondheim, til dømes, har den siste hendinga det blir skriva om gjerne gått føre seg dagen før posten blir send.³⁴ Det finst døme som avvik noko frå dette, men dette skuldast nok like gjerne sein postavgang, som ikkje var uvanleg i perioden.³⁵

At nyhenda frå dei ulike stadane er så aktuelle som dei faktisk er kan tyda på at dette er Schwachs reint private korrespondanse. Boktrykkaren har nok hatt faste kontaktar som skreiv til han, til dømes kan dette ha vore hans

ulike kommisjonærar; nemnte Diurendahl i Trondheim, og Niels Rahe i Kristiansand.³⁶ At dei ulike større byane tidvis tener som nyhendesentra for omkringliggende byer, og i nokre tilfelle frå utlandet,³⁷ byggjer opp om ein påstand om at Schwach har hatt kontakt med nokre få personar, som nok igjen har hatt sine kontaktnett. I eit tilfelle opplyser òg Schwach at det aktuelle nyhendet er direkte henta frå "Tronhiemske Adresse-Contoires Efterretninger".³⁸ Samstundes peiker tidvis overlappende nyhendebolkar frå dei ulike byane, samt variasjon i skrivemåten, på at det kan vera snakk om fleire "nyhenderapportørar" frå same by.

Første juli 1767 nyttar Schwach tittelen "Adskilligt Nyt" ubunden, med påfølgjande undertitlar "Fra..." fleire ulike stader i landet. I dette nummeret ser ein altså konturane av at Schwachs prosjekt er i ferd med å realiseras, i eit blad som kan bringa landsdekkande nyhende til ei landsomfattande abonnentgruppe. Utviklinga i nyhendeomfanget er i denne perioden nærmast eksplosjonsarta, og i laupet av 1767 kan ein med min noko vide omgrepsdefinisjon finna nær hundre nyhende. Dei fleste av desse finst i utanbys rapporteringar. I laupet av det neste året ser ein derimot igjen ein kraftig nedgang i nyhendeomfanget, og trass i at det stadig blir trykt utanbysrapporteringar, ser ein aldri eit liknande oppsving i nyhendekonjunkturen igjen. At nyhendeomfanget frå andre byar går så kraftig ned, skuldast nok at Schwach ikkje har lukkast med å skaffa nok "Subscribentere" til sitt utbreiingsprosjekt, og såleis ikkje har lukkast med sin rapporteringstaktikk. Dermed endrar han på nytt metoden. På denne tida hadde adresseaviser både i Bergen og Trondheim etablert seg, og dei utgjorde utvilsamt, saman med adressekontoret som vart oppretta i Kristiansand i 1768, ein konkurranse om abonnentane for Schwachs intelligenssetlar.

Almindelig ubekjendte Sanheders Opdagelse

Intelligenssedlane gjekk ut over det vanlege mønsteret ein møter hos dei "Efterretninger fra Adresse-Contoires" som kom ut i Trondheim og Bergen i samtida.³⁹ Dei nyhenda ein møter særleg i perioden 1767–68, men òg noko i resten av perioden studert her, bryt då òg med det normale mønsteret for nyhende i tida, "adressekontornyhende", prega av saker som først og fremst gjaldt næringslivet; som inn- og utkomne skip, dødsbuskifte og salsannonsar, samt offentlege kunngjeringar. Det er i perioden fleire døme på nyhende som først og fremst er av opplysende karakter, som at Brannvesenet i Trondheim no ved reskript får lov til å bruka "Guld-Gallounerede Hatte".⁴⁰ Vignetten "nyheder" blir då òg introdusert første april 1767. Etter at den mest omfattande nyhendeperioden er over, skjer det derimot òg ei kvalitativ endring i nyhenderapporteringa, i det stoffet frå andre byar blir mindre dagsaktuelt, og meir trivielt.

Elles tener det som prov på Intelligenssedlane sin posisjon i samfunnet at stat og kyrkje nyttar avisa som proklameringsorgan. Ein lyt her hugsa at Schwach ikkje hadde privilegium til å driva verksemd med adressekontor, som var den vanlege plassen å proklamera på. Gjennomgåande opplysningar frå kyrkja si side er meldingar om vigde, fødte og døde, noko det frå første stund òg blir gjort årsrekneskap på, samt om presteordinasjonar og konfirmasjonar. Statsmakta kunngjer på si side ulike vedtak i avisa, samt ein årleg post frå og med 1766 der stiftamtmanden fastset korntaksten.

Politisk utfordrande stoff er det lite av i setlane, førehandssensuren sett nok uansett ein stoppar for det. Nyhenda i Intelligenssedlane er prega av skipsulukker nær Agder, kriminalsaker, og etter kvart utelukkande av brannar, dødsfall, vêrforhold, naturfenomen og naturkatastrofar. Elles skriv ein ein del om kongen og andre frå øvrigheita, ofte i samband med fødselsdagar eller viitingar. Det er likevel påfallande at ein heller ikkje under trykkefridomsperioden, frå fjerde september 1770, særleg til sjuande oktober 1771, men i noko grad heilt til tjuande oktober 1773, vel å trykka noko særleg nyhende av politisk karakter.

Eit av dei mest oppsiktsvekkande nyhenda under perioden studert her blir faktisk trykt utanfor den friaste perioden. Den sjetten mai 1772, altså etter Struensees fall, trykker ein under head-linaren "Nyheder" meldinga frå Antwerpen om at "En hollænder, som havde indsamlet en stoer Deel Korn at gjøre dyr Tid med, blev i forrige Maaned grebet af en Mængde Folk". Dette nyhendet kan ikkje utan vidare kallast politisk uproblematisk, etter som det i Noreg på same tid var kornmangel og dyrtid.⁴¹ Lesarreksjonane lét då heller ikkje venta særleg lenge på seg; tre nummer seinare påpeiker ein innsendar at "Det var en meget artig Tildragelse med Korn-Jøden i Antwerpen", før han konkluderer "mange fleere havde fortient det samme". Slik kommunikasjon kunne vera kimen til det opprør statsmakta frykta, og freista å forhindra, og det hadde nok ikkje kunne trykkast om førehandssensuren ikkje hadde vorte oppheva av Struensee.⁴²

Dei vanskelege tilhøva for landbruket, og konsekvensane det får for matreservane, kan ein elles lesa om fleire stadar, og på ulikt vis i Intelligenssedlane.⁴³ Mest oppsiktsvekkande her er ei meddeling i august 1771 om den sviktande kornhausten i Bergen, der ein hintar til at "mange Fattige havde sultet ihiel" om ikkje fisket hadde hatt gode tider. Vidare nemnes det at det er "Klage over Mangel og dyr Tiid paa Fødevahrer og over almindelig Pengetrang."⁴⁴ Dette kan lesast som indirekte kritikk av statsmakta, og i ei tid der det var klare lovrestriksjonar på kva ein kunne trykka av kritikk av regjeringa, og det var dødsstraff for majestetkrenkingar, var nok slikt brennbart stoff.⁴⁵ Seinare på året ser statsmakta då seg òg nøydd til å understreka gjennom reskript at "Den d. 14. Sept.

1770 bevilgede Trykkefrihed maae ikke misbruges til der ved at overtræde andre borgerlige Love, hvorfor og alle Injurier, Pasquiller og oprørske Skrivter fremdeles (...) skal være underkastede den derfor satte Straf.⁴⁶ Med andre ord; visst var det prentefridom, men ein måtte hugsa på at lova gjaldt framleis.

Ein bør derimot ikkje overdriva det politisk-kritiske potensialet i Intelligenssedlane i den studerte perioden, noko radikalaravis var det ikkje. Ein heldt seg stort sett godt innanfor ei trygg redaksjonsramme, sjølv då forordningane ikkje påbydde det. Politisk kritikk gjekk nok heller for seg i pamflettlitteraturen, og i dei handskrivne blada.⁴⁷ Ved eit tidleg tilfelle, i 1766, skal derimot myndighetene ha sett seg nøyde til å bruka så omfattande sensur at dei stansa ein planlagt artikkel, noko som førte til at avisa ikkje kom ut med meir enn halvparten av sideomfanget.⁴⁸ Trass i den forsiktige redaksjonelle lina er det derimot ikkje snakk om noko underdanig haldning frå Schwach si side. I eit anna tilfelle, der Schwach har tatt in eit kritisk innlegg om manglande norsk bankvesen og akademi frå pseudonymet "von Westen",⁴⁹ forlanga stiftamtmanden at Schwach no måtte senda avisa til han for førehandssensur.⁵⁰ Førrensensur stridde i mot dei nye lovforordningane utstedt av Struensee, og Schwach valde heller å senda stiftamtmanden eit nummer med to blanke sider. "For denne uforskammethet fikk han 20 rdl. i mulkt og[sic] måtte for fremtiden finne sig i censur", skriv Haakon Fiska.⁵¹ Det var nok vidare òg fordelaktig for Schwach at den som lenge les førehandssensuren på Intelligenssedlane var Christiania-biskopen Frederik Nannestad, mannen som i 1760 sjølv hadde brøte avisprivilegiet med sine "Ugentlige Afhandlinger".⁵²

Nyhende som omhandla matmangelen og prisane på "victualier" i ein periode med dyrtid, må ha vore av stor interesse for folk flest. På dette punktet og når det gjaldt fleire saker som vedgjekk næringslivet, som til dømes oppretting av "participantskab", må Intelligenssedlane kunna kallast ei aktuell nyhendeavis.⁵³ Fleire gongar fører avisa til og med aktuelle saker som føljetong. Mellom anna gjeld dette framhaldande meldingar om kometobservasjon hausten 1769,⁵⁴ men òg saker av alvorlegare samfunnskarakter, som til dømes rapporteringar frå Trondheim, om utviklinga i, og resultatet av, diverse lovbrotsaker.⁵⁵ I føljetong er og ei sak i 1767/68 om Ole Jensen, som har fått taleevna igjen etter å ha vore stum i 15 år. Ein følgjer opp saka med melding om korleis det går i forhold til kva høve han har til å konfirmera seg.⁵⁶ Særleg interessant her er derimot grunngevinga ein gir i meldinga frå Trondheim; Jensen skal ha vorte "dum" "thi han foregiver, at han var indtaget i et Bierg".⁵⁷ Slik overtru og irrasjonalitet går i dette tilfellet hand i hand med ei konkret og realitetsretta sak som utstedinga av ein politiplakat. Tidvis får ein òg plass til reine meldingar om "freak-shows",⁵⁸ og kuriosa som meldinga om at "2 Mille

her fra Byen haver en Møller-Kone bragt til verden to børn, som begge er Hermaphroditer".⁵⁹ Den her typen sjokknyhende er ikkje ukjende frå pressa den dag i dag, og tener nok heller som underholdning enn som allminnelig informasjon. Frå utgjevar si side uttrykte den nok då, som i dag, heller eit ynskje om å selja avisa enn å opplysa lesarane. Slik eg oppfattar Schwach, var han då òg først og fremst handelsmann; ein driftig mann som var opptatt av korleis han kunne få avisprosjektet til å gå rundt, og som ikkje var redd for å ta i bruk nye "metoder" for å få det til.

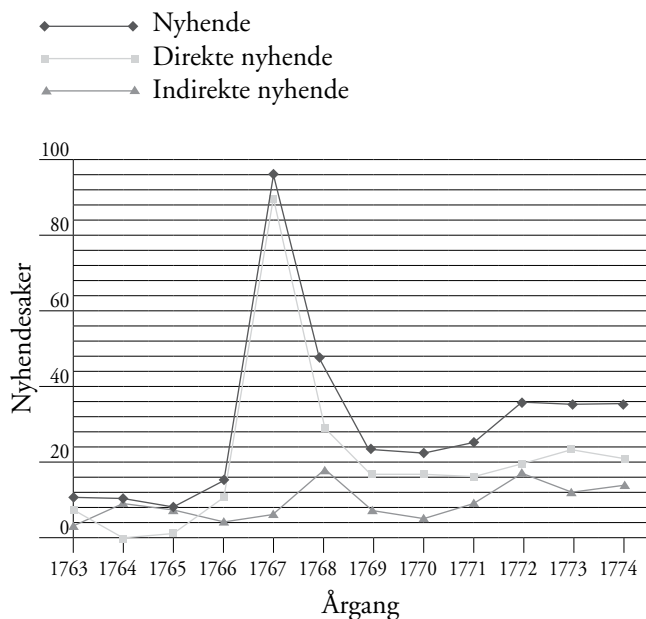
Det intensjonale i bakleksa

Dei *Norske Intelligenz-Seddel*er som byrja å koma ut i 1763, må nok trass sitt manglande privilegium kunna karakteriserast som ei adresseavis. Dei få nyhenda ein finn i den første perioden, føyar seg inn i eit mønster av "adressekontornyhende", med fokus på næringslivssaker, som inn- og utkomne skip, dødsbuskifte og salsannonsar, samt offentlege kunngjeringar. Det verkelege omskiftet i dette mønsteret skjer på slutten av 1766, då utgjevaren av avisa, Samuel Conrad Schwach, hadde teke over den fulle styringa sjølv, etter ein periode med redaksjonell overstyring. Schwach var ein dyktig handelsmann, med ambisjonane i orden. Studiet her tyder på at han la om stilen i avisa, og tok til å trykka fleire "nyheder" frå mange ulike plassar i landet, for å nå ut til ei landsdekkande gruppe av potensielle abonnentar. Då dette ikkje lukkast, i det Schwach sannsynlegvis vart utkonkurrert av dei lokale adresseavisene og adressekontoret i Kristiansand, går omfanget av nyhende skarpt ned, men forsvinn aldri heilt.

Den redaksjonelle lina som vart ført i Intelligenssedlane, var av svært forsiktig karakter. Politiske nyhende er det få av, men det finst nokre få døme på meldingar som må ha vorte oppfatta som farlege av styresmaktene. Nett her må nok prentefridomen ha spela in, sjølv om det mest oppsiktsvekkande nyhendet blir trykt etter den friaste perioden. I ein periode, først og fremst i åra 1766–69, har ein kunna lesa fleire nyhende som avveik frå adressekontornyhenda i *Norske Intelligenz-Seddel*er, mellom anna detaljert om kriminalsaker, og fleire saker i føljetongar. Det var derimot ikkje alltid sakene var av direkte informativ karakter. Etter kvart gjekk avisa over til å bringa mest stoff om trivialitetar som vêret og ulike naturfenomen, samt nokre meldingar om dei kongelige. Nyhenda i avisa er av varierende kvalitet og omfang i den perioden som er studert her, og utgjevar Schwach var nok mest opptatt av handelsverksemda, til godt og vondt for nyhenda. Historia til Noregs første avis fortel oss at store strukturelle forandringar, som endringar i sensurforholda, ikkje åleine kan brukast som forklaringsmodell når det gjeld informasjonssinnhaldet til tidlege nyhendeaviser, men at ein òg må ta omsyn til det intensjonale hos utgjevaren.

Tabell 1:

Nyhendekonjunkturane for det studerte tidsrommet

Tabell 2:

Nyhendetypen for det studerte tidsrommet

Årgang	Samla tal på nyhende	Direkte nyhende	Kunnngjerigar og indirekte nyhende i annonser
1763	10*	7	3
1764	9	0	9
1765	8	1	7
1766	15	11	4
1767	96	90	6
1768	47	29	18
1769	24	17	7
1770	22	17	5
1771	25	16	9
1772	36	19	17
1773	35	23	12
1774	35	21	14

*) På 30 nummer

Noter

- 1 *Norske Intelligenz-Seddelar* 1763, nr. 1.
- 2 Artikkelen er basert på mi bacheloroppgåve ved UiO våren 2008.
- 3 Svennik Høyer, *Pressen mellom teknologi og samfunn: norske og internasjonale perspektiver på pressehistorien fra Gutenberg til vår tid* (Oslo: Universitetsforlaget, 1995), 122.
- 4 Hermann August Scheibler, *Bogtrykkerkunstens og avisernes historie* (Kristiania: Fabritius, 1910), 70 – Schwach får privilegiet overført etter ein lovnad om å setta boktrykkeriet i stand, då det i følgje Visestathaldar Benzon hadde vore ”udi meget maadelig og slet tilstand”, jmf. Øyvin Davidsen, *Et 200-års minne: Om grunnleggelsen av regelmessig pressevirksomhet i Norge: en studie omkring utgivelsen av Norske Intelligenz-Seddelar 25. mai 1763, og innledningen til varig gjensidighet mellem pressen og næringslivet* (Oslo: Norsk Høyrepresse, 1963), 8.
- 5 Ein lyt då òg merkje seg at i København var det adressekontoret og ikkje adresseavisa som var privilegert, ein slik privilegiumssøknad hadde vorte avvist om lag 40 år tidlegare, jmf. Davidsen, *Et 200-års minne*, 26
- 6 Davidsen, *Et 200-års minne*, 26 – Avslaget vart då òg brukt som argument av statthaldaren til Schwachs forsvar under ei ny interessehevding frå København fire år seinare.
- 7 Høyer, *Pressen mellom teknologi og samfunn*, 122.
- 8 Davidsen, *Et 200-års minne*, 21.
- 9 Ein annan støttespelar til Schwach var òg seinare kammerråd Gustavus Strømboe, jmf. Davidsen, *Et 200-års minne*, 16–17.
- 10 *Norske Intelligenz-Seddelar* 1764, nr. 52.
- 11 I første nummer av avisa gjer Schwach det klart at alle kunnngjerigar på under 6 liner av halv breiddes side kostar 4 skilling, medan dei over ”efter nærmere Foreening”. I nr. 39 1765 fastset Schwach så prisen til å vera 2 skilling for line for ”De som giver Adresse til Begtrykkeriet”, det vil seia dei som ber folk vende seg til hans kontor, og 1 skilling lina for andre. Schwach lét seinare kunnngjerigar om funne, tapte og stolne saker trykkast gratis. Likevel kan framleis ”ikke anvisninger fra boktrykkeriet skje vederlagsfritt”, jmf. Davidsen, *Et 200-års minne*, 26.
- 12 Ludvig Daae, *Det gamle Christiania: 1624–1814* (Christiania: Cappelen, 1891), 209.
- 13 Knut Sprauten, *Oslo bys historie: Byen ved festningen Fra 1536 til 1814* (Oslo: J.W. Cappelens Forlag AS, 1992), 426.
- 14 *Norske Intelligenz-Seddelar* 1764, nr. 52.
- 15 Haakon M. Fiskaa, *Den norske presse før 1850* bd. 3 av Norsk pressemuseums skrifter (Fredrikstad: Institutt for journalistikk, 1985), 13.
- 16 Høyer, *Pressen mellom teknologi og samfunn*, 125.
- 17 Fiskaa, *Den norske presse før 1850*, 18.
- 18 Fiskaa, *Den norske presse før 1850*, 18.
- 19 Fiskaa, *Den norske presse før 1850*, 19.
- 20 Sprauten, *Oslo bys historie: Byen ved festningen*, 426.
- 21 Stoffet frå perioden handla elles ein del om økonomi og teologi, moralske avhandlingar, samt nokre kritiske innlegg, sjølv om dei stort sett alltid var retta som polemikkar mot privatpersonar.
- 22 *Norske Intelligenz-Seddelar* 1763, nr. 5 – Dette nyhendet må ha vore ekstra interessant for lesarkrinsen i samtida, ettersom Flotow var på veg heim frå Noreg der han hadde vore for å rydda opp i ein næringsdisputt som hadde oppstått i Schwachs føre

- bladutgjeving, *Maanedlige Afhandlinger*. Jmf. Øyvin Davidsen, *Pressen fra Griffenfeldt til Struensee: I dens fohold til Noregs Næringsliv: Ett hundre års utvikling fran danske Extraordinarie Relationes til innarbeidede norske adresseaviser* (Oslo: H. Aschehoug & Co., 1943), 190.
- 23 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1763, nr. 24.
- 24 Davidsen, *Et 200-års minne*, 18.
- 25 Davidsen, *Et 200-års minne*, 19.
- 26 Edvard Bull d.e. og Valborg Sønstevoid, *Kristianias historie: Utgit til 300-aars jubileet 1924 av Kristiania kommune* (Kristiania: I hovedkommission hos J. W. Cappelen, 1936), 190.
- 27 Bull d.e. og Sønstevoid, *Kristianias historie*, 192.
- 28 Bull d.e. og Sønstevoid, *Kristianias historie*, 192.
- 29 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1766, nr. 34. Nyhenda som det blir meldt om omhandlar ein brann, samt at ”En Arbeydsmand ladet arrestere sin Søn for ha har slaget ham.” Opplysningane elles gjeld dødsfall og giftemål og innpasserande og utpasserande skip.
- 30 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1768, nr. 1.
- 31 Davidsen, *Et 200-års minne*, 28.
- 32 Davidsen, *Et 200-års minne*, 28–29.
- 33 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1767, nr. 18.
- 34 Dette tilsvarer elleve-tolv døger før trykkedato. Altså seinast ein laurdag, noko som tilsvarar ein sendeperiode på seks dagar til Christiania, før posten her blir liggande frå den kjem fredag, til den blir trykt fem dagar seinare. – Jmf. Sverre Steen, *Kristiania postvesen, 1647–1921: Et stykke av postens historie i Norge* (Kristiania: Aschehoug, 1923), 26.
- 35 I *Norske Intelligenz-Seddeler* 1767, nr. 43, meldast det om eit nyhende som har skjedd i Trondheim 10 døger i førevegen altså på ein søndag. Posten frå Trondheim avgjekk i utgangspunktet på Laurdag.
- 36 Øyvin Davidsen hevder òg at han skal ha hatt ”en bokhandler-venn som sin kommisjonær i Fredrikshald”, ein viss Schuster, jmf. Davidsen, *Et 200-års minne*, 72.
- 37 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1767, nr. 37.
- 38 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1768, nr. 38.
- 39 Sprauten, *Oslo bys historie: Byen ved festningen*, 425.
- 40 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1767, nr. 37.
- 41 I korntaksten frå november 1771 blir til dømes verdien på ”Et skippund” (om lag 160 kilogram etter forordning frå 1683) rugmjøl fastsett til 10 riksdalar, noko som er ei auke på 3 riksdalar frå året før.
- 42 Det tener elles staten til vellæte at den ikkje reagerer hardare på denne episoden, men tvert om freistar å løysa forholda pragmatisk ved å senda oppover meir korn, kor på dei nyttar avisa til å informere om kor ein kan henta det – jmf. *Norske Intelligenz-Seddeler* 1772, nr. 25.
- 43 Mellom anna melder ein om magistraten sitt motiltak i Christiania, der han ber innbyggjarane kvitta seg med alle uunnverlege hundar for slik å halda forrådet i stand – jmf. *Norske Intelligenz-Seddeler* 1771, nr. 52.
- 44 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1771, nr. 35.
- 45 Kong Christian 5. norske lov slo her til skrekk og åtvaring fast at ”Hvo som laster Kongen, eller Dronningen, til Beskæmmelse (...) den højre Haand af hannem levendis afhuggis. Kroppen parteris og læggis paa Stægle og Hiul, og Hovedet med Haanden sættis paa en Stage” – *Kong Christian den femtes norske lov: 15de april 1687 med kongeloven 1665* (Oslo: Universitetsforlaget, 1982), 238.
- 46 Laurids Fogtman og Tage Algreen-Ussing, *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge: Udtogsvisi udgivne i chronologisk Orden ved Laurids Fogtman* (Kiøbenhavn: Gyldendal, 1786), 328.
- 47 Haakon Fiskaa har såleis peika på at ”det tør være trolig at det var mange som holdt bladene nettopp fordi de gav et langt fyldigere og mer interessant stoff enn de trykte avisene kunne gjøre” – Haakon M. Fiskaa, *Skrevne og trykte nyhetsblad: Katalog over blad fra og om Norge dessuten over trykte blad fra andre land i Universitetsbiblioteket i Oslo* (Oslo: Grøndahl, 1934), 18.
- 48 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1766, nr. 8 jmf. Davidsen, *Et 200-års minne*, 53 (datofeil hos Davidsen derimot; det omtalte nummeret er frå 19. februar 1766 ikkje den 2. februar).
- 49 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1772, nr. 37 – ”von Westen” var for øvrig kammerråd Gustavus Strømboe ein av dei borgarlege næringsdrivande som hadde tatt initiativ til avisa.
- 50 Davidsen, *Et 200-års minne*, 16.
- 51 Haakon M. Fiskaa, *Den norske presse før 1850*, 20.
- 52 Dette bladet har derimot Schwach i ettertid feilaktig vorte kreditert, jmf. Davidsen, *Et 200-års minne*, 13.
- 53 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1772, nr. 11 og nr. 51.
- 54 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1769, nr. 35, 36 og 37.
- 55 Døme her er ei mordssak frå julafta 1766 som det blir meldt om i *Norske Intelligenz-Seddeler* 1767, nr. 5, nr. 23 og nr. 41, samt saka om ei fengselsrømming med påfølgjande faking og nytt rømmingsforsøk i *Norske Intelligenz-Seddeler* 1767, nr. 23 og nr. 41.
- 56 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1767, nr. 23, nr. 26 og 1768, nr. 19.
- 57 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1767, nr. 23.
- 58 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1767, nr. 41.
- 59 *Norske Intelligenz-Seddeler* 1770, nr. 32.

Litteratur

Bull, Edvard og Sønstevoid, Valborg. *Kristianias historie: Utgit til 300-aars jubileet 1924 av Kristiania kommune*. Bd. 3. Kristiania: I hovedkommission hos J. W. Cappelen, 1936.

Davidsen, Øyvin. *Et 200-års minne: Om grunnleggelsen av regelmessig pressevirksomhet i Norge: en studie omkring utgivelsen av Norske Intelligenz-Seddeler 25.mai 1763, og innledningen til varig gjensidighet mellem pressen og næringslivet*. Oslo: Norsk Høyrepress, 1963.

Davidsen, Øyvin. *Pressen fra Griffenfeldt til Struensee: I dens fohold til Noregs Næringsliv: Ett hundre års utvikling fran danske Extraordinarie Relationes til innarbeidede norske adresseaviser*. Oslo: H. Aschehoug & Co., 1943.

Daae, Ludvig. *Det gamle Christiania: 1624–1814*. Christiania: Cappelen, 1891.

Fiskaa, Haakon M. *Den norske presse før 1850*. Bd. 3 av *Norsk pressemuseums skrifter*. Fredrikstad: Institutt for journalistikk, 1985.

Fiskaa, Haakon M. *Skrevne og trykte nyhetsblad: Katalog over blad fra og om Norge dessuten over trykte blad fra andre land i Universitetsbiblioteket i Oslo*. Oslo: Grøndahl, 1934.

Fogtman, Laurids og Algreen-Ussing, Tage. *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge: Udtogsvis udgivne i chronologisk Orden ved Laurids Fogtman*. Bd. 6: 1. København: Gyldendal, 1786.

Høyer, Svennik. *Pressen mellom teknologi og samfunn: norske og internasjonale perspektiver på pressehistorien fra Gutenberg til vår tid*. Oslo: Universitetsforlaget, 1995.

Kong Christian den femtes norske lov: 15de april 1687 med kongeloven 1665. Oslo: Universitetsforlaget, 1982.

Norske Intelligenz-Seddel. Christiania: Samuel Conrad Schwach, 1763–1774. (I frå nr. 2 1763: *Norske Intelligenz-Sedeler*, frå nr. 5 1763: *Nordske Intelligenz-Sedeler*, frå nr. 1 1764: *Nordske Intelligenz-Sedler*)

Scheibler, Hermann August. *Bogtrykkerkunstens og avisernes historie*. Kristiania: Fabritius, 1910.

Sprauten, Knut. *Oslo bys historie: Byen ved festningen Fra 1536 til 1814*. Bd. 2. Oslo: J.W. Cappelens Forlag AS, 1992.

Steen, Sverre. *Kristiania postvesen, 1647–1921: Et stykke av postens historie i Norge*. Kristiania: Aschehoug, 1923.

Steen, Sverre. *Kristiansands historie: 1614–1814*. Bd. 1. Oslo: Grøndahl & Søn, 1941.

Tveterås, Harald L. *Den norske bokhandels historie: Forlag og bokhandel inntil 1850*. Bd. 1. Oslo: I kommisjon J.W. Cappelens Forlag, 1950.

HUSHOLDSØKONOMI OG FORBRUK I TIDLIG NYTID

Generelle trekk og eksempler fra Agder

Ingeborg Fløystad, dr.philos., historiker

En viktig innfallsvinkel til hvordan folk levde i tidlig moderne tid, ca. 1500–1800, får vi gjennom belysning av husholdsøkonomien. Den var i stor grad en kombinasjonsøkonomi som på mange måter var annerledes enn den rene lønnsøkonomien som kom med industrisamfunnet. Her i landet varierte forholdene i forskjellige samfunnslag og ved ulike geografiske vilkår, men med visse fellestrekk – hvilke? Denne artikkelen vil først kort belyse noen viktige trekk ved husholdsøkonomien i tidlig nytid. Deretter vil en omtale av bondeøkonomi og lønnsarbeid på Agder på denne tiden gi eksempel på økonomiske forhold i denne delen av landet.

Hushold og økonomisk grunnlag

Et individ i Norge på 1600- og 1700-tallet var alltid forventet å være del av et hushold som samfunnets minste enhet. Ideelt sett var en mann overhode og representant for Gud og staten, utad overfor samfunnet og innad overfor de andre i husholdet. Husholdet var et økonomisk fellesskap på mikroplan der alle så langt det var mulig, bidro med sitt arbeid. Det omfattet som regel ikke bare nær familie, men også tjenestefolk og/eller fjernere slektninger. Som økonomisk enhet i eldre tid er hushold, eller husstand, et mer presist begrep enn familiebegrepet. Men kjernen i de fleste hushold var som regel et ektepar med barn. Et hushold i Norge i 1801 var i gjennomsnitt på 5,4 personer.¹

Husholdsøkonomien ble bestemt av tilgjengelige ressurser og muligheter ut fra geografi, sosiale vilkår og arbeidskraft. Jordbruk, skogbruk og fiske var basisnæringer, med et gårdsbruk som tilknytningspunkt for flertallet av befolkningen. Om en var bonde, husmann eller embetsmann – man var tilknyttet et bruk som eier eller leier. Også folk i byene, som i 1801 ennå ikke utgjorde mer enn ca. 10 % av befolkningen, hadde gjerne litt husdyr og jord om mulig. Primærnæringene var livsgrunnlaget for flertallet av befolkningen, mer eller mindre i kombinasjon med annet arbeid. De fleste husholdene hadde slik "flere bein å stå på".²

I den største befolkningsgruppen, bøndene, finner vi flere typer hushold: Det rene jordbrukshusholdet, fiskerbonde, hushold som kombinerte jordbruk med skogbruk og tilleggende næringer, foruten sjøfart. Antagelig hadde de færreste bondehushold en ren naturaløkonomi, i alle fall ikke utover 1700-tallet.

I tidlig nytid vokste det også fram en underklasse av husmenn og arbeidere som skaffet seg eksistensgrunnlag på ulike måter, mest ved dagarbeid, håndverk eller lønnsarbeid. I byene levde de fleste av handel, håndverk, sjøfart og dagarbeid av forskjellig slag. Men om det lot seg gjøre, hadde også de litt tilskudd av naturalier fra et husdyr og/eller en åkerlapp, jakt eller fiske.³

Arbeidskraften

Arbeidskraftsituasjonen varierte ut fra livsfasene til husholdsmedlemmene og hvor stor husholdningen var. Et viktig trekk var at barn i de fleste familier ble satt i arbeid fra de var små, og fikk arbeidsoppgaver som de lærte å mestre. Barna ble slik sosialisert til det voksne liv samtidig som de bidro med nødvendig arbeid så snart de kunne makte det, vanligvis fra de var 6–7 år. Fra denne alderen kom også noen barn til andre hushold som tjenere. Tjenerskapet hos fremmede eller tiden som arbeidshjelp hos foreldrene var for de fleste en fase i ungdommen, en læretid og ledd i det at alle skulle tilhøre en husstand.

Husholdet var preget av arbeidsdeling etter kjønn. Det produktive arbeidet omfattet ikke bare direkte levebrødsarbeid, men også reproduksjon og bearbeiding av ressurser, med andre ord arbeid for husholdets daglige og framtidige eksistens. Kvinneinnsatsen var ikke minst viktig i åkerbruk og husdyrhold. "Kvinnebonden" er blitt et begrep for å karakterisere arbeidsdelingen langs kysten der mannen var fisker og kona hadde ansvaret for jord og husdyr når mannen var borte. Og menn kunne arbeide i skogbruk og andre næringer fordi kvinnene med hjelp av barn og eldre tok ansvar for arbeidet i husholdet. I det hele måtte et hushold bestå av voksne av begge kjønn. En mann mestret ikke kvinnearbeid, mens kvinner i større grad utførte mannens rolle og arbeid når det var nødvendig.⁴

Endring over tid

Nye næringer kom til landet i tidlig nytid med økende internasjonal kontakt. Trelast- og sagbruksnæring fra 1500-tallet, bergverksnæring fra 1600-tallet og økende sjøfart sysselsatte menn. Med det økte kvinnes husholdsansvar og arbeidsoppgaver. Over tid ble flere hushold i Norge preget av en kombinasjonsøkonomi, også fordi befolkningen som hadde liten tilknytning til primærnæringene, økte. Disse nye næringene førte etter hvert med seg bedret husholdsøkonomi, nye forbruksvarer og økende forbruk, som vi snart skal se eksempler på. Bakgrunnen var handelskontakt med og impulser fra andre land, og dette medførte visse fellestrekk med forhold i Vest-Europa generelt.

Protoindustri og industriøs revolusjon

Europeiske forskere har brukt begrepene protoindustri og industriøs revolusjon for å karakterisere vanlige former for husholdsøkonomi i tidlig moderne tid i Vest-Europa. Forskerne var lenge opptatt av levestandardutviklingen under den industrielle revolusjonen fra 1700-tallet, med særlig vekt på forholdene i England og med daglønn for enkeltindivid som utgangspunkt for reallønnsberegninger. Men fra 1970-årene begynte forskeren å se på tiden forut og forutsetningene for industrialiseringen i større grad ut fra et husholdsperspektiv.

Artikkelen "Proto-industrialisation: the first phase of the industrialisation process" fra 1972, av Franklin Mendels, var starten på en debatt om betydningen av husholdsbasert industriproduksjon, håndverksproduksjon, som forløper for industrialiseringen. Med protoindustrialisering mentes førindustriell husholdsproduksjon i landdistriktene for et fjernere marked, særlig knyttet til tekstilindustri der distribusjon av råvarer og produkter ble organisert av mellommenn.⁵

Fra 1980-årene rettet forskerne blikket også mot forbruksutviklingen i førindustriell tid i større grad enn tid-

ligere. I 1994 lanserte Jan de Vries begrepet "industriøs revolusjon" for å gi en totalkarakteristikk av produksjon og forbruk i Vest-Europa i tidlig nytid sett i et husholdsperspektiv. Det var en tid med økende produksjon i husholdene rettet mot salg for et marked, og dette kom av *etterspørsel* blant forbrukerne. Den industrielle revolusjon startet en prosess som ledet opp til den industrielle revolusjon som kom med et stort *tilbud* av masseproduserte varer. Industriøs betyr flittig, virksom, og de Vries mente at innføring av reformasjonen med fjerning av flere heligdager førte til at husholdene fikk ledig tid og dermed flere dager til produktivt arbeid. En bedring av folks økonomi begynte før industrialiseringen, noe undersøkelser av skifter viser.⁶

... i Norge

Betegnelse og teoriene i teksten ovenfor er blitt debattert ut fra varierende historiske realiteter i forskjellige land. I temanummeret "Proto-industrialisation in Scandinavia" i *Scandinavian Economic History Review* 1982 diskuterte Edgar Hovland, Helge W. Nordvik og Stein Tveite i en artikkel anvendeligheten av begrepet protoindustrialisering for Norge i tiden 1750–1850. De viste at bøndene skaffet seg inntekter i tillegg til jordbruket fra områder som direkte eller indirekte var knyttet til eksportsektoren (fiske, skogbruk, bergverk). Denne kombinasjonsøkonomien ga fulltids sysselsetting over året. Derfor var det ikke noe skjult arbeidsløshet i bondesamfunnet i denne tiden, en nødvendig forutsetning for utviklingen av protoindustrielle former for håndverksproduksjon. Her var ikke noe "putting-out"-system med distribusjon av råvarer og produkter for et fjernere marked. Det var stor økonomisk aktivitet i norske hushold i kombinasjon med jordbruk, også til dels når det gjaldt håndverksprodukter. Men dette passet dårlig inn i kriteriene for protoindustri mente disse historikerne.⁷

Nå har andre senere ment at det også her i landet var protoindustriell håndverksproduksjon. Ifølge Anna Tranberg var det tilfelle i bygdene på Toten. Også andre steder fantes markedsrettet håndverksproduksjon som tekstilarbeid med protoindustrielle trekk.⁸ Begrepet industriøs revolusjon er ellers mer benyttet som karakteristikk av husholdsaktivitetene i tidlig nytid i nyere norsk historisk litteratur.⁹ Og i tråd med de Vries oppfatning av at husholdene ble mer "flittige" i tidlig nytid, ser vi at næringer som skogbruk og bergverk kom til å fylle en tidligere sesongmessig ledighet for menn i vinterhalvåret her i landet. Husholdsøkonomien til befolkningsgrupper på Agder viser noe av dette.

Bondeøkonomi på Agder¹⁰

Agders geografiske plassering førte til at landsdelen fra tidlig nytid ble økonomisk knyttet til andre land rundt

Nordsjøen, noe som begynte med etterspørsel etter trelastprodukter fra land i Vest-Europa. Agder var et område der bøndene i stor grad eide sin jord og skog selv, i motsetning til det meste av landet ellers i tidlig nytid. Der var stor grad av bruksdeling, særlig i vest, i Lister og Mandal amt (Vest-Agder). Landsdelens geografi, med mange sørgående dalfører og elver slik at tømmer fra innlandet kunne fraktes til kysten og ut til andre land, og andre naturressurser, førte til at trelastnæring, sjøfart og bergverk ble viktige næringer for befolkningen. Kontakt med andre land rundt Nordsjøen gjennom handel og eksportnæringer fikk stor betydning for husholdsøkonomien, men i noe ulik grad i landsdelen.

Lister hadde mindre skog og var mer karrig fra naturens side enn landsdelen ellers, og gårdsbrukene der var flere og mindre enn i den østlige delen. Fra dette området var det særlig på 1600-tallet stor utvandring av menn og kvinner til Holland som på den tid var den viktigste handelsnasjonen i Europa, med stor økonomisk vekst og stort behov for arbeidskraft. Utvandringen fra Lister og Mandal len/amt var større enn fra andre deler av landet. Det var praktisk mulig gjennom en utstrakt kontakt med Holland ved de mange hollandske skutene som kom til små havner ved kysten her med varer. Tilbake til Holland ble det fraktet litt trelast og ved, jordbruksprodukter som huder og skinn, talg og smør, diverse fiskevarer og hummer, på 1600-tallet også håndverksprodukter som strømper,¹¹ seinere også stein. Levebrødet til folk i denne vestlige delen av Agder var i det hele mer sammensatt av produkter fra fiske og jordbruk enn østover på Agder der andre næringer dominerte.

Skogbruket ble fra 1500-tallet av viktig for landsdelen gjennom etterspørsel fra Europa etter trelast, først i de ytre områdene og etter hvert innover i landet siden vassdragene gjorde det mulig å fløte tømmeret ned til sjøen. Fra ut på 1600-tallet ble sjøfarten av økende betydning fra Mandal og østover, og særlig i Nedenes amt (Aust-Agder). Etter Bergen var Arendal og Kristiansand toll-distrikt de største skipsfartsområdene i landet sist på 1600-tallet, og Arendal fortsatte med å være blant landets største sjøfartsbyer. Dette ga sysselsetting til mange unge menn, og til skuteskipperer som gjerne eide større eller mindre gårdsbruk.¹²

Med jernverk og gruvedrift som begynte ut på 1600-tallet og som særlig fikk stor betydning i løpet av 1700-tallet i Nedenes fogderi, ble dessuten kullbrenning og kjøring av jernmalm, jernprodukter og varer for bergverkene en tilleggsnæring for mange bønder.¹³ Dette arbeidet var pålagt bondebefolkningen av myndighetene og var et ledd i statens merkantilistiske politikk, en politikk som favoriserte verkseiere og byborgere. Med grunnleggingen av Kristiansand fra 1641 og handelsprivilegier gitt til borgerskapet måtte bøndene selge trelast via en borger.

Sammen med pålagt arbeid for jernverkene fikk dette økonomiske konsekvenser for bøndene. De kom gjerne i et avhengighetsforhold til en kjøpmann som de leverte trelast til, og som ga kreditt ved varekjøp og som satte mange bønder i gjeld. Mange bønder fikk også gjeld til jernverkene som de leverte kull til og drev kjøring for, fordi verkene hadde salg av varer som bøndene trengte, som kornvarer, jern og annet.¹⁴ Gjeldsbånd var et viktig trekk ved husholdsøkonomien i tidlig nytid, men sett fra samfunnets side var det en produksjonsfremmende faktor. Næringsutviklingen i de østlige områdene av landsdelen førte da også til større økonomisk vekst der enn i vest.

Lønnsarbeidere ved jernverk

Folketellingen i 1801 viste fortsatt at den overveiende delen av befolkningen på Agder var knyttet til bondesamfunnet og primærnæringene. Men en del hushold hadde primært annet levebrød, og blant disse var arbeiderne ved de tre jernverkene i Nedenes amt, Næs (inntil 1738 kalt Båseland), Egeland og Froland.¹⁵ For mange år siden undersøkte jeg arbeiderlevkårene ved Båseland/Næs jernverk i tiden 1725 til 1807. Jeg vil nevne noen av mine funn da de illustrerer noen generelle trekk ved økonomien til hushold som i stor grad levde av pengelønnsinntekter i denne tiden: lavt reallønnsnivå, reallønnsnedgang mot 1800, svært stor andel kostholdsutgifter og som konsekvens ensidig kosthold.

”The industrious revolution concept argues for a shift of attention from the daily wages of individuals to the annual earnings of households”, skriver Jan de Vries.¹⁶ Begrepet “industriøs revolusjon” var ikke “oppfunnet” da jeg undersøkte arbeiderlevkårene ved Båseland/Næs. Men jeg fant at det ga best innsikt å bygge på husholdets totale årsinntekter da jeg undersøkte reallønnsutvikling og levekår for jernverksarbeidere. Det lot seg dessuten gjøre fordi det eksisterte et sammenhengende og detaljert kildemateriale i form av arbeidernes regnskap med jernverket i det undersøkte tidsrommet. Verket skaffet matvarer og visse andre forbruksvarer (tekstiler og sko blant annet) som arbeiderne kunne kjøpe. De var også husmenn under jernverkets gårder og kunne supplere pengelønnsinntektene med litt naturalier fra plassene de bodde på. De var ikke hundre prosent pengelønnsarbeidere.¹⁷

Arbeidsstokken ved Båseland/Næs, en mannsarbeidsplass, omfattet flere grupperinger alt etter arbeidsplass innen produksjonen: arbeidere i masovn, stangjernhamrer, gruver, som mestere og arbeidsformenn, og andre som hadde forskjellig slags arbeid. Strukturen i lønns- og inntektsforhold varierte. Mestere og svenner i stangjernhamrene og masmesteren hadde høyest inntekter. Husholdsinntektene endret seg etter husholdets sammensetning og syklus, etter hvert som sønner gikk inn i verksarbeid og med aldring og/eller dødsfall av den mannlige hovedfor-

sørgeren. Reallønnsnivået til de fleste arbeiderne var lavt fordi prisnivået på varer de trengte og som verksledelsen skaffet, var høyt i forhold til fortjenesten.

Over tid opplevde arbeiderne svingninger i reallønnen, beregnet ut fra årlige husholdsinntekter, og reallønnen hadde en nedadgående tendens utover århundret. Den var på sitt laveste rundt 1800, og rakk bare til det verkseieren på den tiden, Jacob Aall, kalte "Livets simpleste Fornødenheder og Bequemmeligheder". Det var i første rekke høye kornpriser som førte til reallønnsnedgang da verket kjøpte korn på et internasjonalt marked. Reallønnsnedgangen sist på 1700-tallet hadde Næs-arbeiderne felles med mange arbeidere i vesteuropeiske land. Men i løpet av århundret ble sider ved deres materielle kår også forbedret, òg et vesteuropeisk fellestrekk ved husholdsøkonomien i tidlig nytid.

Forbruket til verksarbeiderne

Lavt reallønnsnivå og reallønnsnedgang over tid påvirket forbruket til arbeiderne. Hovedtrekkene ved kostholdet og annet forbruk av varer og tjenester kunne leses ut av de detaljerte arbeiderregnskapene.¹⁸ Det var vanlig at arbeiderne hadde gjeld til verket fra år til år da verket ga kreditt, og at utgiftene oversteg inntektene i faser av husholdssyklusen med oppvoksende barn. Sett i forhold til de totale utgiftene i et gjennomsnittshushold utgjorde utgifter til kjøp av matvarer fra verkets magasin mellom 60 og 80 %, mest for arbeidere med lavere inntekter, som gruvearbeidere. Med utgifter til slakt, frakt av matvarene opp fra Tvedestrand og maling av kornet var den totale andelen kostholdsutgifter enda høyere.

Store deler av arbeiderhusholdenes levebrød kunne kvantifiseres og analyseres ut fra regnskapene. Hva de skaffet seg av naturalier fra primærnæringene, dvs. hva kvinner og mindreårige barn bidro med til husholdningen, var derimot en ikke kvantifiserbar og usikker faktor. Men de høyest lønte arbeiderne hadde også fordeler på dette området. De bodde på de største plassene, og der var det litt mer jord og de kunne ha to kyr i stedet for ei ku som var det vanlige.

Jeg undersøkte også kostholdets ernæringsmessige sammensetning. Vegetabiliske matvarer utgjorde en dominerende del av kostholdet, og kornvarene var livsnødvendige også etter at potet så smått kom til fra 1770-årene. Arbeidere med høyere inntekter skaffet seg mer av dyrere matvarer som smør, kjøtt og flesk enn andre arbeidere kunne. Men alle merket reallønnsnedgangen rundt 1800, vareinnkjøp og kosthold ble mer ensidig for alle ved at de måtte kjøpe mer av de billigere enn av de dyrere matvarene. Blant annet ble maltinnkjøpene mindre enn tidligere i århundret slik at kaloritilskuddet som ølet ga,

ble redusert. Sist på 1700-tallet og fram til 1807 var det gode tider for norske næringer, men arbeiderne opplevde det ikke slik.

Arbeiderne hadde altså lav reallønn og reallønnsendring over tid, med de konsekvenser dette fikk for levekårene, primært kostholdet. Men regnskapene og skifter etter arbeiderne viste også en økende og mer variert gjestandsmengde og innbo i løpet av 1700-tallet, det vil si det var også positive trekk ved utviklingen av husstandsøkonomien. Vi finner en bedring av boligstandarden og en økning av løsøre i skiftene, med spor etter nye forbruksvarer som steintøy og varierte møbler, tekanner, tebord, kaffekanner og kaffekopper, blant annet. Dette er ikke overraskende med tanke på at det var stabil sysselsetting og en positiv produksjonsutvikling ved jernverket i løpet av 1700-tallet. De faste arbeiderne hadde alltid arbeid og kunne følge "forbruksmoten" i tiden i den grad økonomien tillot det.

... og andre egder

Bedring i materielle kår og forbruksendringer på 1700-tallet er en generell tendens blant befolkningen i Norge og andre vesteuropeiske land, noe forskning i de siste par tiår har rettet søkelyset mot i langt større grad enn tidligere. De Vries peker blant annet på at undersøkelser av skifter viser dette,¹⁹ noe som også er tilfellet i Norge.

På Agder var som nevnt trelastnæringen som eksportnæring og sjøfart viktig inntektskilde for bønder og byborgere. Handel med utlandet førte til at materielle kår, kosthold og forbruk blant store deler av befolkningen i landsdelen ble påvirket og forandret. Varetilbudet på det internasjonale markedet og utenlandske impulser fikk virkninger for hvordan folk levde.²⁰ Særlig ser vi dette blant kystbefolkningen i Nedenes der boligstandard og innbo endret seg betydelig fra 1600-tallet av. Og importerte tekstilvarer og moter fra utlandet preget alle i større og mindre grad.

Kontakt med utlandet gjenspeilet seg etter hvert også i kostholdet. Kornimporten førte til at bakerovner ble vanlig ved kysten av Nedenes fordi importert rug og hvete kunne brukes til gjæret brød, i motsetning til lokalprodusert bygg og havre. Tobakk og brennevin ble "allemannseie" i løpet av 1600-tallet. Byborgerne i Arendal, som var blitt rike på trelasthandel og sjøfart, var alt i 1700 godt kjent med kaffe og te. De hadde porselensserviser i sine skap, for å nevne litt av det nye som kom i tiden. De sistnevnte varene var uvanlige og ukjente for andre enn de aller rikeste.²¹

Næringsutvikling og større økonomisk vekst øst i landsdelen satte utvilsomt sine spor etter seg blant folk, noe

formue og forbruk belyst ved skifter kan belyse. Men dette er ennå lite systematisk undersøkt for Agder. Det kan nevnes at bondeskifter på begynnelsen av 1700-tallet fra skogrike områder i det østlige indre Agder, fra Råbygdelaget fogderi, inneholder mange bøker. Det tyder på gode inntekter fra trelasthandel og økonomisk overskudd.²²

Tidene endrer

I tidlig nytid ble husholdene her i landet i økende grad markedstilknyttet, slik vi har sett eksempel på fra Agder. Med kvinnene som stabil arbeidskraft i hushold og jordbruk kunne menn sysselsettes i næringer som fikk økende betydning for den økonomiske utviklingen fram mot industrisamfunnet i moderne tid. Da ble husstanden som produksjonsfaktor og kombinasjonsøkonomien etter hvert endret. Blant annet kom jo kvinnene mer til ”å gå ut i samfunnet” for inntektsarbeid, slik menn lenge hadde gjort. Karakteristiske trekk ved husholdsøkonomien i eldre tid ble etter hvert borte.

Noter

- 1 *Folketeljinga 1801. Ny bearbeiding* NOS B 134. Oslo 1980 s. 21
- 2 80 % av yrkesbefolkningen i 1801 var i primærnæringene (som note 1 s. 20,21). Om kombinasjonsøkonomien i bondesamfunnet i forskjellige regioner av landet, se f. eks. artikler i Anna Tranberg og Knut Sprauten (red.): *Norsk bondeøkonomi 1650–1850*. Oslo 1996.
- 3 Se f. eks. omtale av hushold og familieøkonomi i eldre tid i kapittel 3, skrevet av Hilde Sandvik, i Sølvi Sogner (red.): *I gode og vonde dager. Familieliv i Norge frå reformasjonen til vår tid*. Oslo 2003.
- 4 Hilde Sandvik: Tidlig moderne tid i Norge 1500–1800, i *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. Fra vikingetid til 2000-årsstiftet*. Oslo 1999 og senere utgaver.
Ingeborg Fløystad: ”Kvinnene i arbeidslivet i det gamle bygdesamfunnet. Omfang, vilkår, kjelder, metodar” i A. Tranberg og H. Winge: *Kvinnekår i det gamle samfunn ca. 1500–1800*. Norsk lokal-historisk institutt. Oslo 1985/1994.
Se også artikkelen ”Ulik i lov og lære, lik i virke og verdi? Kvinner i norsk økonomi i by og på land ca. 1500–1800” av Sølvi Sogner og Hilde Sandvik, *Historisk Tidsskrift* nr. 4, 1989.
- 5 Artikkelen er trykt i *The Journal of Economic History* nr. 32, 1972.
- 6 Jan de Vries: ”The Industrial Revolution and the Industrious Revolution” i *The Journal of Economic History*, vol. 54 nr 2 1994. Jan de Vries *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*, Cambridge University Press 2008. Se også litteraturhenvisninger angående protoindustri og industriøs revolusjon i Ragnhild Hutchison: ”Små hjul. En introduksjon”. *Heimen* nr. 3 2007
- 7 Edgar Hovland, Helge W. Nordvik, Stein Tveite: ”Proto-industrialisation in Norway, 1750–1850: Fact or Fiction?” i *Scandinavian Economic History Review*, vol. 30 nr. 1 1982.
- 8 Anna Tranberg: ”Husindustri på totenbygdene på 1700- og 1800-tallet”. *Heimen*, bind 44 nr. 3 2007 s. 205, og Anna Tranberg: ”Tekstilproduksjon på Hedemarken i et økonomisk perspektiv”, i R. Hutchison (red.): *Lokale tråder – tråklving gjennom tekstil- og lokalhistorie*, Oslo 2006. Else Braut: *Frå spinnelin til lerret. Kvinnearbeid i Stavanger ca. 1700–1775*, Oslo 1994. Ingeborg Fløystad: ”Tekstileksport fra Agder og Rogaland på 1600-tallet. Hoser og vadsmål”, kommer i *Heimen* 2009.
- 9 Se Sandvik note 3 f. eks.
- 10 Mer om dette i Gustav Sætra: ”Markedsøkonomi i Agders bygder 1650–1850”, i Tranberg og Sprauten (red.), op.cit og Ingeborg Fløystad: *Bønder, byvekst og borgarar. Agders historie 1641–1723*. Bergen 2007. Noen samlende oversikt over næringsutviklingen på Agder utover 1700-tallet foreligger ikke ennå.
- 11 Se Fløystad: ”Tekstileksport ...”, note 8.
- 12 Se kapitlene om skogbruk og sjøfart i Fløystad op.cit. 2007.
- 13 Ingeborg Fløystad: ”Bøndene og jernverkene i Nedenes amt på 1700-tallet”. *Fortuna* nr 1, Næs jernverksmuseum, Tvedestrand 2003.
- 14 Et eksempel: Da Jacob Aall overtok Næs jernverk 1799 var bøndenes samlede gjeld til verket ca. 60 000 riksdaler etter det Aall selv opplyste (Fløystad 2003 s. 44). Et kjent begrep er ellers ”Nordlandsgjelda”, gjeld fiskerbøndene nord- og nordvestpå hadde til bergenskjøpmenn.
- 15 *Folketeljinga 1801*, op.cit. tab. 10 s.124. Folketellingen 1801 for Holt prestegjeld, der Næs jernverk var, mangler.
- 16 Jan de Vries, op.cit.2008 s. 86
- 17 Ingeborg Fløystad: *Arbeidsmandens Lod. Det nødtørftige Brød. Arbeiderlevkår ved Baaseland/Næs jernverk 1725–1807*. Bergen 1979. Doktoravhandling 1980. Sammenfatning av hovedtrekk i artikkelen ”Arbeidere og arbeiderlevkår ved Næs Jernverk”, i Hans Try red.: *Jernverk på Agder*. Agder distrikthøyskoles skrifter 1986:3.
- 18 Foruten i avhandlingen nevnt i note 17 er forbruket til

arbeiderne også belyst i artiklene "Arbeid, økonomi, kosthold. En arbeiderfamilies levevilkår ved Baaseland (Næs) jernverk 1726/27" i *Aust-Agder Arv 1975–1976*, Arendal 1976, og "Det nødtørfuge Brød". Bergverksarbeideres kosthold på 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet" i Bjørn Ivar Berg (red.) "Wii Hans. 500 års norsk bergverksdrift – en historisk antologi". Norsk Bergverksmuseum nr. 6, Kongsberg 1991.

19 Se de Vries op.cit. 2008 s.123ff.

20 Mer omtale av kosthold og andre forbruksvarer for bønder og andre grupper i Fløystad op. cit. 2007 i kapitlene Det daglege brødet og Materielle kår, og i artikkelen " ... til salig Madamens begravelse" i 1721. Madame Jostens husholdning og siste tid på Baaseland jernverk" i *Agder historielag. Årsskrift nr. 76*, Kristiansand 2000. Sistnevnte artikkel be-lyser husholdning og forbruk til eieren av jernverket noe, og viser en stor kontrast til arbeidernes forbruk.

21 Fløystad op.cit 2007 s.120ff.

22 Fløystad op.cit 2007 s. 375.

Litteratur

Folketeljinga 1801. Ny bearbeiding NOS B 134. Oslo 1980 s. 21

Braut, Else (1994): Frå spinnelin til lerret. Kvinne-arbeid i Stavanger ca. 1700–1775. Tingbokprosjektet, Oslo.

Fløystad, Ingeborg (1976): "Arbeid, økonomi, kosthold. En arbeiderfamilies levevilkår ved Baaseland (Næs) jernverk 1726/27" i *Aust-Agder Arv 1975–1976*. Aust-Agder-Arkivet, Arendal.

Fløystad, Ingeborg (1980): "Arbeidsmandens Lod. Det nødtørfuge Brød". Arbeiderlevekår ved Baaseland/Næs jernverk 1725–1807. Doktoravhandling, Universitetet i Bergen.

Fløystad, Ingeborg (1985/1994): "Kvinnene i arbeids-livet i det gamle bygdesamfunnet. Omfang, vilkår, kjelder, metoder" i A. Tranberg og H. Winge: *Kvinne-kår i det gamle samfunn ca. 1500–1800*. Norsk lokal-historisk institutt, Oslo.

Fløystad, Ingeborg (1991): "Det nødtørfuge Brød". Bergverksarbeideres kosthold på 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet" i Bjørn Ivar Berg (red.) *Wii Hans. 500 års norsk bergverksdrift- en historisk antologi nr. 6*. Norsk Bergverksmuseum, Kongsberg,

Fløystad, Ingeborg (2003): "Bøndene og jernverkene i Nedenes amt på 1700-tallet" i *Fortuna nr 1*. Næs jernverksmuseum, Tvedestrand.

Fløystad, Ingeborg (2007): "Bønder, byvekst og borgarar", i *Agders historie 1641–1723*. Bergen.

Fløystad, Ingeborg: "Tekstileksport fra Agder og Rogaland på 1600-tallet. Hoser og vadmål", kommer i *Heimen 2009*. Landslaget for lokalhistorie, Trondheim.

Hovland, Edgar; Nordvik, Helge W. Tveite, Stein (1982): "Proto-industrialisation in Norway, 1750–1850: Fact or Fiction?" i *Scandinavian Economic History Review*, 1/1982. Routledge.

Hutchison, Ragnhild (2007): "Små hjul. En introduksjon" i *Heimen 3/2007*. Landslaget for lokalhistorie, Trondheim.

Sandvik, Hilde og Sogner, Sølvi (1989): "Ulik i lov og lære,lik i virke og verdi? Kvinner i norsk økonomi i by og på land ca. 1500–1800" i *Historisk Tidsskrift 4/1989*.

Sandvik, Hilde (1999 og senere utgaver): "Tidlig moderne tid i Norge 1500–1800" i *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. Fra vikingtid til 2000-årsskiftet*. Cappelen akademisk forlag, Oslo.

Sandvik, Hilde. I Sølvi Sogner (red.) (2003): I gode og vonde dager. Familieliv i Noreg frå reformasjonen til vår tid. Samlaget, Oslo.

Sprauten, Knut, og Tranberg, Anna (red.) (1996): *Norsk bondeøkonomi 1650–1850*. Samlaget, Oslo.

Sættra, Gustav: "Markedsøkonomi i Agders bygder 1650–1850", i Tranberg og Sprauten (red.)

Tranberg, Anna (2006): "Tekstilproduksjon på Hede-marken i et økonomisk perspektiv" i R. Hutchison (red.): *Lokale tråder - tråkning gjennom tekstil- og lokalhistorie*. Norsk lokalhistorisk institutt, Oslo.

Tranberg, Anna (2007): "Husindustri på totenbygdene på 1700- og 1800-tallet". *Heimen, 3/2007*. Landslaget for lokalhistorie, Trondheim.

De Vries, Jan (1994): "The Industrial Revolution and the Industrious Revolution" i *The Journal of Economic History*, vol.54.

De Vries, Jan (2008): *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge University Press, Cambridge.

RETTINGER OG ”SVAR” KORREKSJONER TIL ET

Harald Frode Skram, historiedidaktiker ved Institutt for lærerutdanning, UiO

Til Fortid 2/2008 skrev jeg en liten artikkel: ”For første gang i skolen: Kontrafaktisk historie”. Hensikten var å gjøre oppmerksom på at kontrafaktisk historie var tatt med blant kompetansemålene i den nye læreplanen (K06), både i grunnskolen og i videregående skole. Jeg forsøkte også å forklare hvordan lærere kunne utnytte kontrafaktisk historie til å øve opp elevenes kausaltenkning.

I Fortid 3/2008 skriver Sondre Ljoså ”Men hva med historien? Et svar til Harald Frode Skram”. Hans innlegg går atskillig lenger enn å svare på min artikkel. Mesteparten av det han skriver har ingenting med kontrafaktisk historie å gjøre. Store deler er om spredte emner innen pedagogikk og historiedidaktikk generelt, læreplanen og direkte angrep på meg. Jeg blir tillagt meninger og standpunkt jeg ikke har og karakterisert med forvrengte utsagn som er tatt ut av sin kontekst. Dessverre er store deler av Ljosås utlegninger, påstander, karakteristikker og argumentasjon, både av historiedidaktikk og av mine meninger, preget av hva som i beste fall må oppfattes som misforståelser. Ljoså må gjerne ha sine meninger og tolkninger. Men når han legger ut om andres standpunkt på måter som ikke er dekkende, oppstår det problemer. Fordi mye av det som han henviser til, ikke er lett tilgjengelig for leserne av Fortid, må jeg bruke spalteplass for å korrigere og oppklare de aller groveste mistakene:

1. Ljoså skriver: ”Dette ble utviklet videre innen den danske didaktikken til et oppgjør med *nedslivningsteorien* og vitenskapsfaget historie. Det vesentlige i historiefaget var dermed ikke lenger det faghistorikere pludret med, men den livsnære forståelse elever får i interaksjon med samfunnet; med mediene, i familien, i musikk og TV, og i historisk fiksjon.”

Svar: Dette er fullstendig snudd på hodet: Mange danske historiedidaktikere stilte (og stiller seg) seg kritisk til nedslivningsteorien fordi den postulerer at skolefaget his-

torie bare skal være meddelning av en innskrunpet versjon av vitenskapens resultat som elevene skal huske. Man innså at elever mottok kunnskapsimpulser om historie fra en rekke andre kilder enn skolefaget historie. Særlig er massemedia ganske effektive bærere av informasjon som ofte står i motsetning til kunnskapen skolen ønsker at elevene skulle ta til seg. I denne konfrontasjonen taper skolefagets versjoner for framstillingene i romaner, filmer og TV-serier med ”historisk” kulør. Men dette er da ikke noe ”oppgjør” med vitenskapsfaget historie. Tvert imot: De danske didaktikerne ønsket at elevene skulle ta til seg kjernen i vitenskapsfaget historie; historisk refleksjon og metodebruk som kildekritiske prinsipper, kausalitetstenkning, kontinuitet/brudd i utviklingen, osv. Slik skulle elevene bli bedre rustet til å stå imot populærkulturens framstillinger. Det vesentlige var nettopp at elevene skulle få del i ”det faghistorikere plundret med”.

2. Ljoså skriver: ”På den ene siden kan man si at en encyklopedisk kunnskap om fortiden ikke er nødvendig, men et prioritert utvalg av historien om nåtid, om fellesskapet og fortellingene om det; på den andre siden kan man gå i den antiautoritære retning og si at ingen kan fortelle elevene hvordan noe var, men at de skal på egen hånd bygge opp sin forståelse av fortiden. Skram har plassert seg i den siste kategorien med basis i den danske retningen, har omtalt den tradisjonelle historieundervisningen som indoktrinering, og står bak HistorieUndervisningsProsjektet (HUP), som baserer seg på en induktiv læringsteori der elevene gjennom problemløsning skal

komme fram til den samme erkjennelsen som man tidligere hadde formidlet direkte.”

Svar: Så vidt jeg kan se, blir jeg i den siste setning tilagt to motsatte standpunkt: Først er jeg antiautoritær fordi jeg mener ”at ingen kan fortelle elevene hvordan noe var”, deretter at jeg vil at de skal ta til seg akkurat hvordan det var. Det er nokså meningsløst å framstille Historieundervisningsprosjektet som at elevene skulle ”komme fram til den samme erkjennelsen som man tidligere hadde formidlet direkte.” Poenget med HUP var at elevene skulle tilegne seg kunnskaper og at de også skulle øve opp intellektuelle ferdigheter – hvordan man reiser problemstilling, undersøker og trekker slutninger og framstiller konklusjoner. I artikkelen ”Indoktrinering eller ideologibeherskelse? Politisk oppdragelse i norsk læreplantenkning” stilte jeg spørsmålsteget ved om en *autoritær meddelende overlevering av verdier* gjør at elevene virkelig integrerer budskapet om demokrati. Det er denne autoritære meddelende overleveringen av *verdier* jeg betegner som indoktrinering, ikke tradisjonell historieundervisning. Et samfunn blir ikke demokratisk selv om myndighetene insisterer på å bruke betegnelsen og forbyr andre meninger, jfr. DDR. Jeg framholdt at å forlange ureflektert meningsovertakelse neppe er særlig effektivt i forhold til å få elevene å gjennomtenke verdiene og integrere dem. Et glimrende eksempel er statene i det gamle ”Øst-Europa” hvor elever i flere tiår ble utsatt for meget bastant ideologisk påvirkning og måtte si sin tilslutning til verdiene i disse ideologiene. Likevel kollapset samfunnene uten at synderlig mange var villige til å kjempe for dem. Er det da så ille med ”indoktrinering”, så lenge det er ”gode” verdier som blir meddelt? I Norge kan autoritær meddelende undervisning nok fungere som en effektiv vaksine mot nynazisme, så lenge den opptrer i de gamle uniformene. Men hva hvis nazistene får et mer intelligent lederskap som legger vekk nostalgien og ikke lenger insisterer på de gamle symbolene og slagordene, og ikke lenger unnskylder eller forsvaret den historiske nazismen? Vaksinen gjelder primært symbolene og slagordene og de historiske handlingene. Men i liten grad har elevene som blir utsatt for den autoritære meddelende undervisningen lært å reflektere over tenkningen som ligger i ideologien. Elementene i nazisme/fascisme som ble oppfattet som positive i samtiden, får liten plass i dagens undervisning. Det er her faren for gjentakelse ligger: Appeller til selvhevdelse og kameratskap, framheving av samhold over klassegrenser, handlingstrang, skaperglede, offervilje, mot, osv, vil fremdeles kunne vinne gjenklang hos idealistiske unge, selv om disse verdiene kobles sammen med autoritetsunderkastelse og et antiintellektuelt fellesskap. I artikkelen fremmet jeg tanken at i stedet for at elevene bare skal lære om ideologier, skal de øves opp i å tenke i ideologier – for dermed å bli i stand til å forstå hva som virkelig ligger i for eksempel nazistiske tenkemåter og verdier.

3. Ljoså skriver: ”Det nye mantra er *problembasert undervisning*, og med utgangspunkt i Skrams lov, som sier at undervisning ≈ prøve ≈ eksamen, hevder han at elevene på egen hånd skal oppdage historien ved å empatisk leve seg inn i fortidige menneskers situasjon.”

Svar: Dette er grovt – på flere måter: Jeg har aldri laget noen ”Skrams lov”. Jeg har tillatt meg å sammenfatte erfaringene om at det gjerne er eller kan være en korrespondanse, en sammenheng mellom eksamensform, prøveform og undervisningsform. Dette kaller jeg konsekvent Skrams *formel*, som er en deskriptiv påstand (ingen lov). Hittil har jeg i skrift bare brukt betegnelsen ”Skram’s formula” en gang. Det var under overskriften ”A Simple Formula” i en artikkel på engelsk om ”Teaching History – challenges when assessing and grading”, beregnet på russiske historielærere som deltok i et tre-årig Euroclio-prosjekt. For å anskueliggjøre tenkemåten ut fra en konstant faktor (eksamensformen): A) Hvis eksamensformen er at eleven får oppgitt et tema/emne/problemstilling og øyeblikkelig skal besvare dette ut fra hva han/hun husker uten bruk av hjelpemidler, er det naturlig at prøvene gjennom året vil søke å måle elevens kunnskaper. Undervisningen vil da naturlig nok få som mål at elevene skal ta til seg mest mulig kunnskap. B) I Norge er nå eksamensformen for samfunnsfag og historie en muntlig prøve hvor elevene skal ha forberedelsestid (i Oslo 48 timer) fra de får utlevert oppgaven. Oppgaven kan være et åpent tema hvor eleven selv må formulere en problemstilling eller en spesifisert problemstilling. Eleven skal samle informasjon, evaluere denne og lage en presentasjon for eksaminator og sensor. I samtalen etter presentasjon kan eleven bli spurt om hvordan han/hun gikk fram for å løse oppgaven. Med en slik eksamensform vil det ha liten hensikt i å spørre utelukkende etter kunnskaper. Min erfaring er at lærere forbereder sine elever på eksamen – og at prøvene derfor får en form som kan minne om eksamensformen (for eksempel åpen-bok-prøve). At undervisningen da tar farge av dette, er vel heller ikke usannsynlig.

Det samme fenomenet kalles i USA ”teaching to the test”. Med de omseggripende nasjonale prøvene (og rangering av skolene), begynner dette å gjøre seg gjeldende i Norge også. I formelen tar da disse nasjonale prøvene plassen til ”E”. Jeg hevder *ikke* at ”elevene på egen hånd skal oppdage historien ved empatisk å leve seg inn i fortidige menneskers situasjon”. Empati er en av åtte intellektuelle ferdigheter elever kan øve opp – og som de kan ha nytte av i dagliglivet, også som voksne. Empati defineres som en intellektuell ferdighet; et menneske er i stand til å sette seg i en annen persons sted og se hvordan virkeligheten så ut for denne personen. På et enkelt nivå vil eleven forstå at andre materielle forhold begrenser/utvider handlingsrommet for den personen. På høyere nivåer vil eleven innse at andre materielle og kulturelle rammer for individet påvirker individets tenkemåter og verdier. Selvfølgelig

kan oppøving av denne ferdigheten bare skje på enkelte punkter av historieforløpet. Likeså selvfølgelig er det at elevene ikke skal gjøre dette "på egen hånd". Som alle ferdigheter må empati gradvis øves opp av eleven under rettleiding og korrigerende av læreren. Det "nye mantra" Ljoså kaller "problembasert undervisning" er ukjent for meg. I fagdidaktikken er det en betydelig forskjell på *problembasert læring og problemorientert undervisning*, i teoretisk basis og praktisk bruk. Jeg er mest opptatt av problemorientert undervisning, men av plasshensyn skal jeg ikke gå nærmere inn på dette her.

4. Ljoså kritiserer hva han kaller "Discovery-pedagogikk", som han fester til Jerome Bruner. Ljosås legger ut om Bruners standpunkter og meninger på måter som gjør ham ugjenkjennelig for meg. Det er her neppe plass til noen utredning om Bruner, det hører vel heller hjemme i et pedagogisk forum. Men en rekke av Ljosås påstander må korrigeres:

a) Ljoså skriver: "Discovery-prinsippet baserer seg på overføring av taus kunnskap. Dette er kunnskap som ikke kan omsettes i ord, men kun vises."

Svar: Discovery-prinsippet gjelder *ikke karakteren av kunnskap* (taus eller ikke), men *hvordan kunnskapen* kan formidles slik at den blir til varig læring. Poenget er at når barnet/eleven/personen har en følelse av å oppdage/avsløre noe som er vesentlig for vedkommende, vil dette motivere vedkommende og lede til mer effektiv læring, ikke bare av kunnskapen, men også framgangsmåtene/metodene for å løse oppgaven. Dette er ikke mer mystisk enn at eleven selv må regne regnestykker, ikke bare se på at læreren gjør dem på tavla, for at eleven skal beherske regning.

b) Ljoså skriver: "Skrams og HUPs vektlegging av øvelse i empati gjennom bl.a. rollespill ligger svært nært opp til Bruners prinsipper, og har dermed tilsvarende utfordring. Noe evalueringsstudie av norske forsøk eksisterer så vidt jeg har kunnet avdekke ikke."

Svar: Hvorfor empati og "bl.a. rollespill" skulle "ligge svært nært opp til Bruners prinsipper" er en gåte for meg. Ljoså forsøker å klistre sin oppfatning av Discovery-prinsippet som overføring av "taus kunnskap" til Bruner, til Schools Council History 13-16 Project (SCH13-16P) og til Historieundervisningsprinsippet (HUP) og forlanger at jeg skal svare for den. Dette er nokså meningsløst.

En kort orientering om HUP: I Historieundervisningsprosjektet var intensjonen at elevene skulle ta til seg historisk kunnskap, gjerne i form av operative begrep, og øve opp sju (den gang – nå regner vi åtte) intellektuelle ferdigheter: I. Kildekritiske prinsipper; informasjonsbehand-

ling. II. Kausalitet; forståelse av årsak-virkning forhold. III. Empati. IV. Påvirkningselementer i historieforståelse og historiesyn. V. Historisk rekonstruksjon og begrunnelse. VI. Kontinuitet/endring; historisk perspektiv. VII. Kunnskapstilegnelse/begrepsanvendelse. Empati har ikke noen spesiell større vektlegging enn de øvrige ferdighetene.

En kort orientering om SCH13-16P: Prosjektet ble initiert som et svar på historiefagets bedrøvelige tilstand i England på 60- og 70-tallet. Ved 13-års alder kunne elevene velge bort historiefaget, hvilket de fleste gjorde. Diverse "Save History"-kampanjer for at elevene skulle velge historiefaget de ikke likte, lyktes ikke. Gruppen bak SCH13-16P tok *ikke utgangspunkt i Bruner*. Utgangspunktet for gruppen var å spørre hvilke behov har ungdommen som historiefaget kan tilfredsstillende bedre enn andre fag – og bedre enn andre kulturkanaler i samfunnet. Inspirasjonen kom i første rekke fra historikeren Collingwood og pedagogen Dewey. "A New Look at History" trekker fram mange ideer fra forskjellige personer, deriblant Bruners spiralprinsipp (men ikke noe om taus kunnskap) fordi disse ble ansett som relevant for en mangeårig opplæring.

I begge prosjektene legges det kun opp til overføring av kunnskap og ferdigheter som er presist uttrykt. De seks første ferdighetene som var sentrale i HUP, var hver beskrevet i fire nivå og det ble gitt konkrete eksempler på hvert nivå. Jeg kan ikke se at dette har noe å gjøre med "Bruners prinsipper" – i hvert fall ikke slik Ljoså har framstilt dem, og jeg må avvise at dette "ligger svært nært opp til Bruners prinsipper".

c) Ljoså skriver: "I tilfeller der undervisningsopplegg har blitt utviklet på grunnlag av de prinsipper boka [Bruner] fremholder, har det ikke latt seg gjøre å påvise at disse oppleggene fører til mer læring enn tradisjonelle opplegg, når alle variabler, som økte ressurser, økt samarbeid, motivasjon eller innsats, er tatt med i vurderingen."

Svar: Slike forsøk som Ljoså her krever, er umulige å gjennomføre. I pedagogikk regnes såkalt "ytre" motivasjon (for eksempel løfte om penger hvis resultat oppnås) som stimuli av mindre betydning enn den "indre" motivasjonen som springer ut av elevens interesse for oppgaven. Ytre motivasjon kan kontrolleres. Men indre motivasjon, samarbeid og innsats er ikke uavhengige variabler som kan legges til eller tas bort i sammenlignende kontrollerte forsøk. Det er oppdraget/oppgaven/utfordringen som generer den indre motivasjon hos en elev og fører med seg innsats og evt. ønske om samarbeid. Ulike styrkegrader av motivasjon hos en elev kan nok merkes av andre, men motivasjon er vanskelig å måle eksakt og det eksisterer ikke objektive måleenheter for den.

d) Ljoså skriver om SCH13-16P: ”Men prosjektet sier ingen ting om hvorvidt de tradisjonelle metodene, med endrede mål og det samme nivå av innsats fra lærere og elever, kunne gitt tilsvarende eller bedre resultater.”

Svar: Undervisningsmetodene som ble brukt i SCH13-16P var annerledes enn ”de tradisjonelle” fordi prosjektet la vekt på at elevene skulle øve opp ferdigheter samtidig som de tilegnet seg kunnskap (F+K). Den tradisjonelle historieundervisningen tok bare sikte på at elevene skulle tilegne seg kunnskap (K). Det er ikke mulig å endre målene uten å endre metodene. Da er det heller ikke mulig å sammenligne læring av ferdigheter og kunnskap mot bare kunnskap. Ljosås oppskrift for sammenligning er absurd.

5. Ljoså skriver: ”Dette problemet gjelder også de få undersøkelser som er gjort av historiebevissthetsdidaktikken. Svakheten ved disse studiene er at de ikke vurderer effekten av å øke innsatsen i faget uavhengig av metode.”

Kort svar: Innsats hos elevene er avhengig av hva opplegget motiverer til og at opplegget må være fundamentert i en metodisk tenkning, jfr. 4 c) og 4 d).

Lenger svar: Ljoså må skille mellom historiedidaktikk og historiebevissthet. Historiedidaktikk er studiet av hvordan mennesker forstår og tenker historie, hvordan mennesker skaper og bruker historie. Historiebevissthet kan oppfattes som en metakognitiv ferdighet hos det enkelte individ. Hvis Ljoså med ”historiebevissthetsdidaktikken” mener didaktikk som fokuserer spesielt på metakognisjon, så kan ”studiene” bare angå opplegg for å utvikle ferdigheten historiebevissthet – ikke didaktikken i seg selv.

6. Ljoså skriver: ”Rollespillet *Kampen om Afrika*, som Skram trekker fram i sin artikkel, tar for seg en begrenset del av koloniseringen og tar 3–4 timer å spille: vi snakker med andre ord om en hel uke med historietimer bare på spillet og muligens to uker totalt om man tar med forberedelser og etterarbeid.”

Svar: Kampen om Afrika er en simulering – ikke et rollespill. Plassen her tillater meg ikke å gå inn på distinksjonene. Denne simuleringen tar tid. Men tidsberegning for innlæring er bare den ene siden av et undervisningsregnskap. Den andre siden er den viktigste: Hvilken varig læring fører undervisningen til? Lærermiddeling av fakta tar kort tid. Problemet er at elevenes fastholding av de meddelte kunnskapene som regel også blir kort. Og elevene trener ikke ferdigheter når læreren forklarer. I Kampen om Afrika øver elevene sin egen kausalitetstenkning samtidig som de får innblikk i de historiske konfliktdi-

mensjonene mellom de europeiske stormaktene – og erfaringsmessig er denne tilegnelsen av kunnskaper ganske holdbar. For all del: Ingen forlanger at Ljoså skal bruke simuleringen Kampen om Afrika. Kampen om Afrika er et tilbud. Andre har benyttet den med så godt resultat at de gjentar simuleringen med nye kull elever. Endelig: Simuleringer kommer i mange former og størrelser; korte og lange.

7. Ljoså skriver om K06: ”Ambisjonene i læreplanene er i ferd med å nærme seg metodeundervisningen i bachelor-graden ved universitetet. Men godt over 99% [av] elevene skal *ikke* bli historikere, og kildetolkning og andre håndverksrelaterte temaer er ikke relevant for dem, verken i skolen eller senere.”

Svar: Her er vi ved den grunnleggende uenigheten mellom Ljoså og meg. Mitt syn er at historiefaget bør være med på å utvikle intellektuelle ferdigheter som det moderne mennesket trenger for å fungere som en aktiv samfunnsborger. Da er det helt sentralt at en person er i stand til å tenke kritisk om informasjonsflommen, at personen kan tenke kausalt, at personen kan forstå at andre mennesker som lever under andre livsforhold kan tenke og handle annerledes enn en selv, uten at de derfor er onde eller ”dumme”, at de er klar over at ”historie” brukes til å fremme egne interesser, at de er klar over hvordan de selv og andre tenker om fortiden (metakognisjon), osv. Det er dette som kan gjøre skolefaget historie meningsfullt og relevant for alle elever. Dette er i samsvar med hva Læreplanen (K06) setter som kompetansemål for elevene, enten de skal bli historikere eller ikke.

8. Ljoså avslutter sitt ”svar” med: ”Så hvor ble det så av historien i alt dette? Den ble kastet over bord, sammen med barnet og badevannet.”

Svar: Jeg antar at Ljosås konklusjoner henger sammen med at hans oppfatning av skolefaget historie som bare gjengivelser av rene fakta. Hvis jeg gjør ham urett, beklager jeg. Men oppfatningen er utbredt nok til at det må pekes på hva den kolliderer med. Skolefaget historie har kompetansemål. I St.meld. 30 ”Kultur for læring” blir kompetanse definert som ”*evnen til å mestre en kompleks utfordring eller utføre en kompleks aktivitet eller oppgave*” og ”*hva man gjør og får til i møte med utfordringene*”. Videre pekes det på: ”*Et viktig grunnlag for læring og utvikling blir derfor at elever og lærlinger settes i situasjoner hvor de får relevante utfordringer for å utvikle sin kompetanse.*” Opplæringen i skolefaget historie skal omfatte både kunnskaper og ferdigheter – og metakognisjon.

9. Ljoså setter som overskrift: "Ontologi, epistemologi og andre fremmedord" over et sitat fra mitt essay "Tre posisjoner til fortiden: Historie fra observert fenomen til konstruert selvforståelse eller valgt virkelighetsfortolkning". Essayet ble levert til et vitenskapsteoretisk doktorgradskurs (essayet ble godkjent). Jeg forsøkte å utrede tre mulige måter å forholde seg til fortiden. I motsetning til Ljoså skal jeg være forsiktig med å tillegge andre meninger de ikke selv gir uttrykk for, men jeg antar at Ljoså kan plasseres innenfor første posisjon (historie som observert fenomen) hvor det er flere ontologiske retninger. Poenget mitt er at det også finnes andre måter å forholde seg til fortiden på. Jeg skiller mellom fortid som er det som har skjedd, eventuelt det som ikke har skjedd – og historie som er menneskelig tolkning av fortiden. Det jeg beskriver som posisjon to, fokuserer på hvordan mennesker "skaper" og bruker historie for å dekke sine behov (identitet, selvhevdelse, legitimering av krav overfor andre, osv.). Grupper fremhever et utvalg av fortiden og lar andre deler ligge; utbroderer og legger kanskje til, noen ganger fordreies kanskje det som skjedde, rene påfunn (myter) kan legges til, osv. To meget grove anskueliggjøringer: a) Folkegruppene i det tidligere Jugoslavia har kanskje en felles fortid, men historiene som de ulike gruppene fremhever, er meget ulike. b) I norsk skole kan vi ikke gå ut fra at Ola og Ali i utgangspunktet har den samme fortellingen om "9/11". Undersøkelse av hvordan historie i denne betydningen skapes og brukes er vitenskapelige forskningsfelt i sosiologi, antropologi, didaktikk, osv. Det er ganske vanlig at forskere på dette feltet ikke selv tar standpunkt til hva som har skjedd eller ikke skjedd i fortiden, det er ingen felles ontologisk forståelse. Forskernes oppgave er å undersøke hvordan historie brukes i samfunnet. Som jeg har pekt på, ønsker K06 at elevene skal være oppmerksomme på denne bruken av fortiden. Jeg postulerer en tredje posisjon som vi ser konturene av i K06. Den bygger bro over de to første ved å ta opp i seg elementer fra begge: Fra den første posisjonen trekker den med seg kravene til objektiv og metodisk undersøkelse av fortiden (dyktiggjøre). Fra den andre posisjonen trekker den med seg forståelsen av hvordan fortellingen om fortiden skapes og brukes for å dekke behov grupper har (bevisstgjøring). Fordi vi vet at noen mennesker velger å tro på fortellinger om fortiden som ikke har rot i virkeligheten, men som likevel er meget virksomme i samfunnet, vil denne retningen ikke ta standpunkt til ontologien.

10. Ljoså skriver: "Jeg vil derfor utfordre Skram på to plan; det ene det pedagogiske, eller veien til målet; det andre historiesynet, eller målet i seg selv."

Svar: Forutsetningen for en meningsfull debatt må være at partene er noenlunde enige i hvilket tema som skal drøftes og at man holder seg til dette, og ikke trekker

inn utenforliggende momenter. En av partene kan ikke forlange å bestemme alle premissene og kriteriene. Det påhviler den som utfordrer å presentere sitt eget syn og evt. argumentere mot andre syn. Da må vanlige saklighetsnormer gjelde; å tillegge motparten syn vedkommende ikke har og å forvrengte vedkommendes synspunkter, er ikke akseptabelt.

På bakgrunn av alt jeg har måttet tatt opp her, kan jeg ikke se at forutsetningene er til stede for noen seriøs meningsutveksling med Ljoså som vil være av interesse for meg eller leserne av *Fortid*.

Økonomisk historie som thriller

NAOMI KLEIN

Sjokkdoktrinen

Katastrofekapitalismens fremmarsj

Forlaget Oktober 2007

Det første som slår en når en leser denne boka er hvor spennende økonomisk historie faktisk kan skrives. For oss som vanligvis ikke er så glade i å lese om tall og som detter litt av lasset med en gang det er snakk om ting som styringsrente, pengemarkedsrente, hedgefond, og indeksprisregulering er det litt overraskende og fantastisk flott å gi seg i kast med *Sjokkdoktrinen*. For på en relativt lettfattet, forståelig, engasjerende og ikke minst uhyre spennende måte løfter Naomi Klein blikket opp fra alle disse tekniske begrepene og legger fram et større og svært skremmende bilde over de siste tiåras økonomiske historie.

Bildet som blir tegnet opp i *Sjokkdoktrinen* avdekker først og fremst den enorme innflytelsen den såkalte Chicaco-skolens økonomiske ideologi har hatt i store deler av verden de siste tiåra, samt hvilke uheldige konsekvenser dette har ført til. Gruppen med økonomer fra Universitetet i Chicaco, med Milton Friedman i spissen, har siden 70-tallet gjennomført sine eksperimenter i ulike land med utgangspunkt i en klokkeklar tro på det frie markeds fortreffelighet og en samtidig sterk skepsis til all form for statlig intervensjon og regulering. Med mektige stillinger i næringsliv og myndigheter har Chicaco-økonomene utarbeidet og utprøvd sin strategi basert på *Shock and Awe*, altså sjokk og ærefrykt, samme strategi som ble brukt under USAs angrep på Irak i 2003. Denne doktrinen går kort fortalt ut på å ta nytte av en kaotisk situasjon i kjølvannet av katastrofer eller andre former for store omveltninger, og igangsette omfattende privatisering av et lands økonomi. Klein sammenlikner denne doktrinen med bruk av elektroshokk på psykiatriske pasienter. Først trengs et stort sjokk for å fjerne alt det "gamle" som på en eller annen måte preger pasienten, i menneskers tilfelle hukommelse og minner, i lands tilfelle alle "ineffektive" statlige ordninger som offentlig velferd og statlig eierskap i selskaper. Deretter kan arbeidet

settes i gang med å gjenoppbygge samfunnet etter det markedsliberalistiske prinsippet om minst mulig stat og mest mulig marked.

Fordelene med å utnytte katastrofer på denne måten, som de såkalte Chicago Boys ser det, er for det første at man slipper problemet med folkelig motstand mot slike markedsliberalistiske reformer, som ofte oppstår idet et land gjør forsøk på omfattende privatisering og kutt i offentlige utgifter. Opererer man i kjølvannet av en katastrofe har folk helt andre ting å bekymre seg over, som i tilfellet med krigen i Irak, hvor det å overleve bomberegner og vold ble en viktigere prioritet for folk enn å kjempe mot privatisering av oljeindustrien og utsetting av gjenoppbyggingsarbeidet til multinasjonale USA-baserte selskaper. En annen fordel med slike katastrofer er at det oppstår så store endringer at man kan bruke disse som utgangspunkt for å bygge et nytt samfunn, uten å ta hensyn til gamle eierforhold og tradisjoner, forhold som ofte blir sett på som stående i veien for modernisering og økonomisk vekst. Dette viser Klein eksempel på i gjenoppbyggingsarbeidet etter at den katastrofale tsunamien rammet Sørøst-Asia i 2004. I Arugam Bay på østsiden av Sri Lanka ble de lokale fiskerne nektet å bygge opp husene sine på nytt i strandsonen fordi dette ifølge myndighetene var et risikoutsatt område. Problemet var bare at turistindustrien åpenbart ikke måtte operere under samme regelverk. Mens fiskerne måtte flytte bort fra stranda ble det bygget svære turistkomplekser i de samme idylliske områdene, nå også uten skjemmende utsikt til fiskernes boliger og aktivitet, noe hotelleierne i mange år før tsunamien hadde forsøkt å oppnå uten hell på grunn av motstand fra fiskerfamiliene.

Denne vekslinga mellom å se det store bildet og de "små" eksemplene er en stor styrke i denne boka. Klein ser både det økonomiske systemet som styrer myndigheters handlinger,

aktørene som har interesse av at systemet fungerer på denne måten, og aktørene som kjemper mot systemet, men som feiler eller blir avledet av de store krisene som gjør det mulig å gjennomføre sjokkterapien. Boka har også en fin balanse mellom på den ene siden å beskrive økonomiske fenomener, reformer og utvikling, og på den andre siden vise oss hvilken betydning disse har for folks dagligliv.

Man forbløffes over hvordan så mange ulike historier, som man kjenner mer eller mindre godt fra før, faller på plass i Kleins beretning om katastrofekapitalismens fremmarsj. Forfatteren sveiper innom militærdiktatur i Latin-Amerika, overgangen fra apartheid til demokrati i Sør-Afrika, kommunismens fall i Russland og Øst-Europa, utviklinga av statskapitalisme i Kina, krisehåndtering etter naturkatastrofer i Sørøst-Asia og New Orleans og sist, men ikke minst krigen i Irak, og på forunderlig vis legger hun alle disse historiene på plass som brikker i et puslespill, men hele tida uten å behandle hvert tilfelle overflatisk og unyansert. Man tenker kanskje umiddelbart at et slikt prosjekt fort kan ende opp med generaliseringer og mangel på å se hvert tilfelle ut fra sin historiske kontekst, men jeg vil hevde at Klein greier å unngå dette og at hun heller peker på det absurde ved at alle disse ulike samfunnene, uten hensyn til særegne forutsetninger og utgangspunkt, har blitt påtvunget samme type økonomiske sjokkterapi.

Naomi Kleins historie om katastrofekapitalismens fremmarsj kulminerer i oppblomstringa av sikkerhetsindustrien med base i USA, hvor store multinasjonale konserner i den siste tida har oppdaget nye og svært innbringende markeder, med kunder både i det offentlige og private. Med posisjoner på begge sider av forhandlingsbordet inngår de fete kontrakter med offentlige myndigheter, og utviklinga mot en stadig mer privatisert krisehåndtering skremmer. Idet markedstanke-

gangen også får innflytelse over områder som evakuering av mennesker i forbindelse med naturkatastrofer og medisinsk hjelp til de som rammes, får plutselig sosioøkonomiske forskjeller mye større betydning, og kan utgjøre forskjellen mellom å overleve eller å dø. Det at katastrofer har blitt et innbringende marked for store multinasjonale selskaper har også en annen skremmende effekt ved at det ikke er i disse selskapenes interesse å minske dette markedet. Sagt på en annen måte, tjener disse selskapene store penger på at kriger startes og fortsettes, og at det skapes frykt for naturkatastrofer og pandemier. Og når ledere og andelseiere i disse selskapene i tillegg innehar høye politiske posisjoner, som Klein viser spesielt er tilfelle i Bush-administrasjonen, har nok disse interessene i stor grad også blitt tatt hensyn til i politiske sammenhenger.

Selv om det er et skremmende bilde Klein tegner opp, og som blant annet får man til å grue seg ytterligere til konsekvensene av klimakrisa setter inn for fullt, løfter hun også fram eksempler fra ulike deler av verden som viser forsøk på å motarbeide denne utviklinga og legge økonomien, krisehåndtering og gjenoppbygging etter katastrofer under demokratisk kontroll. Og nettopp her spiller også *Sjokkdoktrinen* en viktig rolle. Ved å avmystifisere økonomi som fagfelt og vise at dette først og fremst handler om politikk utfordrer boka økonomenes definisjonsmakt og er med på å demokratisere et felt som i stor grad domineres av eksperter.

*Ida Soraunet Wangberg,
Masterstudent i historie ved UiO*

Norge 1743 – en unik kildeutgivelse

Kildeutgivelsen *Norge 1743* gir et enestående innblikk i norsk dagligliv, språk, ressursgrunnlag og sosiale forhold på 1700-tallet.

I 1743 sendte det danske kanselliet ut 43 spørsmål som ble besvart av embetsmenn i hele det dansk-norske riket. Nå er alle kjente norske svar publisert i fembindsverket *Norge 1743* fra Riksarkivet. Undersøkelsen i 1743 var den største i sitt slag og dekket Danmark, Norge, Færøyene og Island. Målet var å kartlegge rikets tilstand, særlig natur, ressurser og næringsgrunnlag, samt å beskrive lokale forhold, særtrekk og sykdommer. Den ambisiøse undersøkelsen var dermed både økonomisk og vitenskapelig motivert.

Svarene til de danske myndighetene kom fra amtmenn, fogder, sorenskrivere og særlig prester. Ikke alle svarte og noen svar er kommet bort. Noen av svarene var svært mangelfulle, og lite egnet for kanselliets ønske om systematiske beskrivelser. Manglene gir innblikk i et brokete og langt fra strømlinjeformet byråkrati, og delvis uvilje mot innhentingen av et slikt omfattende materiale.¹ Mens enkelte embetsmenn nøyde seg med kortfattede svar og avfeide store spørsmål med ”Vides intet af”,² gjorde andre embetsmenn seg stor flid og ga detaljerte og innsiktsfulle beskrivelser av lokalsamfunnet. Til tross for de enkelte manglene, som at hele Finnmark er fraværende, gir innberetningene et enestående innblikk i det norske samfunnet på 1700-tallet. Av de fire stiftene dominerer Akershus, mens Tronhjem er svakt representert. Christiansand og Bergen stift er i en mellomposisjon med omfattende beskrivelser fra Stavanger amt og Hordaland.

Mangesysleri og nød

Svarene dekker et vidt spekter av temaer og embetsmennene beskriver blant annet fornminner som runesteiner, beretninger om sjøormer eller bruken av barkebrød i nødsår. Tidsbildet er langt fra idyllisk, da året for innsamlingen – 1743 – var det siste året av flere nødsår. Oversiktene over fødte og døde gir et uhyggelig bilde av en stor katastrofe i Norge i nær etterkant av den store nordiske krig. 1741 var det verste nødsåret – et demografisk kriseår der antall døde oversteget antall fødte og folkemengden sank over hele landet. Folk spiste barkebrød i stedet for flatbrød,³ og fra Hadeland, Land og Valdres rapporterte sorenskriveren at hunger og sult var den vanligste sykdommen.⁴ Beretningene gir innblikk i en sårbar husholdsøkonomi, der mangesysleriet var sentralt og nøden kunne bli stor. Svarene beskriver at helsetilstanden i lan-

det var preget både av sult, nødkost og etterdønninger av de smittsomme sjukdommene fra den store nordiske krig. Men også lokale botemidler i form av planter og medisinske forestillinger ble beskrevet inngående. I Skogn ble det laget en sårssalve av kupiss og rognebark, mens plaster ble laget av kvæ.⁵ Brennevin var også et ettertraktet botemiddel mot de fleste plager mange steder i landet.

Mangfold og minoriteter

Befolkningen i Norge var langt fra ensartet. Mangfold og regionale forskjeller er stikkord for den som vil granske besvarelsene. Noen folkegrupper skilte seg også ut. I Elverum og Solør bodde finner som hadde innvandret på 1600-tallet til Norge fra Finland via Sverige.⁶ Sognepresten skrev at de skilte seg lite fra andre bygdefolk med unntak av at de holdt hardt på det finske språket og at barna kunne være 16–20 år gamle før de lærte norsk. Noen gamle snakket ikke norsk i det hele tatt. Samer er også inngående beskrevet. De skilte seg ut ikke bare gjennom språk, men også levemåten, særlig reindriftssamene. Samene var spesielt sunne og friske, bemerket major Peter Schnitler for Nordland amt.⁷ Både menn og kvinner så gamle som 50 og 60 var raske som de unge og løp til fots og gikk på ski. Årsaken mente han var at de unngikk tungt arbeid som sleit ut bøndene. Han skrev at dersom fattige samebarn ble oppfostret hos bønder, sprang de tilbake ”til fieldz til sit folk”. Forklaringen han fant var at samenes egenskaper eller lynne – deres ”Inclination” besto i ”deres naturlige frihed, at leve utvungen og at vanke omkring”. Og han la til at ”Ellers ere lapfinnerne smaa, magre, naar de træde til nogen alder, suurøyede folk, fra en nordmand saa kiendelige, som en jøde fra en christen.”

Innberetningene er slik på ingen måte nøytrale beskrivelser av befolkningen, men preges av embetsmennenes syn. De kan brukes som både en kilde til myndighetenes syn på befolkningen og ulike sosiale forhold. Fogd Kornelius Korneliusen i Råbyggelag fogderi i Aust-Agder beskrev stedets innbyggere som et hardt folk som tålte meget vondt og hardt arbeid.⁸ I Vest-Agder skilte fogden Anders Tostrup i Lister og Mandal mellom tre ulike humør og temperament, nemlig borgerstanden, bøndene ved sjøen og fjellbønder.⁹ Denne inndelingen gikk igjen og kapellanen i Skogn i Nord-Trøndelag, Hans Jørgen Helsing, mente bøndene der var høflige og siviliserte, især de

som bodde ved sjøen. De som bodde ved fjellet derimot mente han var mer ”bundeagtige og tølperiske”. Men også de mente han var vennlige og dyktige, men ”behandles de med haardhed, ere de og stive, og lade sig ey læt forbløffe”.¹⁰

Språk og mentaliteter

Svarene inneholder rike dialektprøver med lister over lokale ord og vendinger, samt navneskikker. Språkbeskrivelsene er en viktig kilde til dagligliv og arbeid. Amtmannen i Stavanger, Bendix Christian de Fine, skrev ned ikke bare ord, men også mangfoldige lokale uttrykk og ordtak og oversatte dem til dansk. Ordtakene gir innblikk i lokale mentaliteter, også bøndernes sosiale kontroll. ”Æg kan høyra paa dit tysk, du hæve kunna norsk før” kunne Stavangerbøndene si i forakt til den ”som med opskruede ord vil gjøre sig meere anseelig og æret, end ham tilkommer” ifølge den danske oversettelsen. Synet på ekteskap kommer fram i beskyldingen om at den som giftet seg med en ”heslig” kvinne for pengenes skyld ikke var kresen ”saa bide hove af paddaa”.¹¹ Imidlertid kommer det ikke fram hva padda i utsagnet, heslige og bemedlede kvinner, mente om saken.

Fogden i Ringerike og Hallingdal fogderi, Iver Wiel, benyttet til og med sjansen til å vise hva han kunne av latin og klassisk litteratur og innledet med den latinske frasen ”Mundus est magna nostri civitas, magna homulli domus, quid turpius, quam, si cives civitatis suæ, & Domesticus ædium, quas in colit, aditus ignoraret”, det vil si *Verden er vår store stat/bystat, et lite menneskes store hjem, hva er skjendigere enn dersom statens og hjemmets borger ikke kjenner inngangen til det hjem han bebor?*¹² Utsagnet er betegnende for det vitenskapelige ønsket om å kartlegge og beskrive den hjemlige verden. Ikke overraskende skulle derfor svarene fra 1743 ha betydning for seinere topografisk litteratur.

Innberetningene fra 1743 er så godt som utforsket utenfor lokalhistorisk litteratur. Det bør det gjøres noe med. Med inngående beskrivelser av næringsforhold, demografi, språk, helse og dagligliv er spørreundersøkelsen fra 1743 en unik kilde både for lokalhistorikere og til tematiske undersøkelser for store deler av Norge.

Johanne Bergkvist, master i historie fra UiO

Noter

- 1 *Norge 1743*, Bind 1, John Herstad, ”De 43 spørsmål. En arkivnær introduksjon til politiske og administrative prosesser”, s. 17f.
- 2 For eksempel Gjerpen prestegjeld ved sogneprest David Monrad. *Norge 1743*, Bind 3, s. 492.
- 3 For eksempel i Råbyggerlag fogderi, *Norge 1743*, Bind 3, s. 25.
- 4 *Norge 1743*, Bind 2, s. 169.
- 5 *Norge 1743*, Bind 5, s. 125.
- 6 *Norge 1743*, Bind 2, s. 30.
- 7 *Norge 1743*, Bind 5, s. 202.
- 8 *Norge 1743*, Bind 4, s. 25.
- 9 *Norge 1743*, Bind 4, s. 52.
- 10 *Norge 1743*, Bind 5 s. 125.
- 11 *Norge 1743*, Bind 4, 174–185.
- 12 *Norge 1743*, Bind 3, s. 89.

Litteratur

Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske kanselli 1: Akershus stift og amt, Østfold, Akershus. Utgitt av Kristin M. Røgeberg, Riksarkivet/Solum forlag, Oslo 2003.

Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske kanselli 2: Akershus stift: Hedmark, Oppland. Utgitt av Kristin M. Røgeberg, Riksarkivet/Solum forlag, Oslo 2004.

Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske kanselli 3: Akershus stift: Buskerud, Vestfold, Telemark. Utgitt av Kristin M. Røgeberg, Riksarkivet/Solum forlag, Oslo 2005.

Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske kanselli 4: Aust-Agder, Vest-Agder, Rogaland, Hordaland og Sogn og Fjordane. Utgitt av Margit Løyland, Riksarkivet/Solum forlag, Oslo 2006.

Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske kanselli 5: Møre og Romsdal, Sør-Trøndelag, Nord-Trøndelag, Nordland og Troms. Utgitt av Gerd Mordt, Riksarkivet/Solum forlag, Oslo 2008.

Folkelig trolldomstro

ØRNULF HODNE

Trolldom i Norge:
Hekser og trollmenn i folketro og lokaltradisjon.

Oslo: Cappelen Damm, 2008

Trolldom er et tema som har interessert folklorister i en lang tid, og siden 1980-tallet har historikere i Norge også funnet interesse for trolldom med fokus på trolldomsprosessene. Mens historikere generelt fokuserer på å forklare trolldomsfenomenet ovenfra i samfunnet, har folklorister i større grad skildret den folkelige trolldomstroen. Folkloristen Ørnulf Hodne har med denne boka gitt en stemme til folk som har levd i en magisk forestillingsverden fra norrøn tid helt til begynnelsen av 1900-tallet. Dette er en bok der den allmenne befolkningen har hovedrollen i et tema hvor hele den norske befolkningen var deltakere. Det rike kildeomfanget Hodne opererer med gir de vanlige personene en sterkere stemme, og man har funnet ukjent kildemateriale som kan være nyttig for historieforskningen. "Hensikten med boka er å påvise denne langvarige og dyptgående forbindelsen mellom den norrøne, middelalderske forestillingsverden og folketroutrykk fra vår egen nære fortid [...]" (s.7). Dette er et meget ambisiøst formål. Boken er strukturert i seks forskjellige temaer, og tar for seg Norges trolldomstro gjennom hele kongerikets historie. I andre kapitler, "Skadetrolldom mot mennesker", og de fem neste kapitlene som utfolder seg, tar boka kildeeksempler fra magiske handlinger gjennom forskjellige historiske epoker. Eksempelene setter sitt preg i verket, og gir leserne et glimt av en forestillingsverden der kausalitetsprinsippet kunne baseres på magi og overnaturlige krefter som reelle årsaker for faktiske handlinger, og ikke på empiri slik det er tilfelle i vårt samfunn. Fremstillingen av kildematerialet setter lys på de mange forskjellige trolldomsformene innenfor den klassiske svart/hvitt-magiklassifisering. Her har Hodne i kildematerialet funnet eksempler i den magiske forestillingsverden som *fortrollet atferd, trollkinning, værtrrolldom, forhekset erotikk, magisk brannsløkking, fjernmelking*, etc.

Mest interessant er at eksemplene som brukes ligger så nær vår tid. Spesielt fordi de bryter med den allmenne oppfatningen om opplysningstidens betydning for vårt samfunn. I 1838–1840 var Eilev Olsen Kikken, Spå-Eilev, stilt for retten etter anklage "for bedrageri med 'overtroiske kunster'" (s. 271). Underretten fulgte trolldomlovgivningens straff over trolldomsbruk, nærmere bestemt landsforvisning. Men saken ble anket helt opp til Høyesterett, der tiltalte ble frikjent med begrunnelsen:

"Det er vel en grov Synd af U-dommeren, at han har dømt en norsk Borger til at rømme Kongens Riger og Lande , dog Intet Ansvar i saa Henseende". [...] Dermed var den antatt siste norske trolldomssak ved veis ende, med trollmannen selv som vinner. (s. 274).

Selv etter at trolldomslovgivningen ble avskaffet i 1842, får vi lese om et drapsforsøk med formildende dom med trolldom som begrunnelse: I 1847 skjøt Jens Løsetlia sin nabo Engebret Løsetlia. Bakgrunnen for det var at Jens koblet mange av sine personlige ulykker med Engebrets nærvær og trolldomsrykte. Jens skulle settes i forvarig så lenge Engebret levde. Jens slapp ut fire år etter drapsforsøket (s. 268). Kildene fra 1800-tallet flettes sammen i teksten med kilder fra andre tids-epoker: sagalitteraturen, middelalderen og nytid. Presentasjonen av kildene uten å legge sterk vekt på at de stammer fra forskjellige tidsepoker realiserer forfatterens hensikt med boken, men dette kan være problematisk.

For det første kan bokas utforming bli tolket i anakronistisk retning uten at det faktisk er hensikten. Fra 1100- til 1900-tallet har Norge gjennomgått en utvikling innenfor mange forskjellige retninger. Dette vil i stor grad være utslagsgivende for trolldomstroen. Selve troll-

domstroen utvikler seg med ytre faktorer som påvirkningskraft, som forandrer både praksis og teori. Store samfunnsendrende hendelser er blitt tonet ned til fordel for fokuset på allmuen. Ved å plassere trolldomstroen i tidsmessig langstrekkelig *conjunctures* på rundt 800 år, er de raske politiske hendelsene, *événements*, som har stor betydning for trolldomstemaet, i stor grad blitt nedspilt. Betydningen av blant annet den protestantiske reformasjonen kontra katolisismens motreformasjon og krigen mellom de to ulike retningene i kristendommen, nedprioriteres til fordel for hvordan enkelthendelser i allmuen utarter seg. Fokuset på *hva som skjedde* i motsetning til *hvorfor det skjedde* skyver boka lengre bort fra det historiske perspektivet på trolldomstemaet. Det samme gjelder den tematiske strukturen. Bokas potensial som et supplement innenfor videre historisk forskning innenfor trolldom kunne vært mye større ved en annen måte å presentere kildematerialet på, men det ville sannsynligvis ikke ha realisert Hodnes hovedhensikt med boka: å ha en rød tråd om norsk trolldomstro gjennom nesten 800 år. Bokas struktur kan utgjøre et hinder for historikere innenfor trolldomstemaet, blant annet fordi eksemplene fra kildematerialet til boka og innad i kapitelene ikke er kronologisk lagt fram.

Bokas tveeggede sverd ligger i sammenligningen av forskjellige enkeltepisoder i forskjellige tidsepoker. Farlig fordi den kan skape en anakronistisk fremstilling som ikke tar til rette for fundamentale særpreg mellom tidsepoker, samtidig som den kan pedagogisk tilrettelegge for en enklere måte å tilegne seg ny informasjon og forståelse. Det er derfor bemerkelsesverdig at kapittelet "Hjelpsomme trollfolk" hovedsakelig baserer seg på kilde-materiale fra andre halvdel av 1700-tallet til begynnelsen 1900-tallet. Kapittelet, stående

for seg selv, fremstiller bokas hensikt delvis. Til forskjell fra "Hjelpsomme trollfolk", viser Hodne i kapittelet "Trollfolk i retten" til eksempler i et tidsspenn fra 1590 med prosessen mot Anna Pedersdatter til 1712 med prosessen mot Marit Pedersdatter. Hvorfor rettsaken fra 1838–1840 med "Spå-Eilev" ikke er fremstilt i kapittelet, er underlig. Spesielt rettsaken til "Spå-Eilev" er en interessant hendelse som kunne bidra til historiefagets utforskning av trolldomstemaet. Det samme kan sies om de andre henvisningene til trolldom på 1700-tallet.

Helhetlig sett er *Trolldom i Norge: Hekser og trollmenn i folketro og lokaltradisjon* en velskrevet og grundig verk som tar for seg trolldomstemaet. Styrken i verket er Hodnes skrivekyndighet i den folkloristiske fremstillingsmåten, som fokuserer på allmuens tro og tradisjon innenfor trolldom. Dog er verket fremstilt noe kronglete hvis man forsøker å lese boka gjennom historiefagets perspektiv; verkets struktur er ikke velegnet for det. Hensikten til Hodne med *Trolldom i Norge* er heller ikke et forsøk på det.

Og i disse Snåsamannen-tider er boka interessant lesning om den magiske folketroen som fortsatt lever den dag i dag.

*Mink Chan,
masterstudent i historie ved UIO*

Forfatterinstruks

Redaksjonen ønsker velkommen alle bidrag som kan knyttes til historiefaget, skrevet av studenter, yrkeshistorikere eller andre.

Innsendte bidrag blir vurdert av redaksjonen, og vi vil gi tilbakemelding og råd om bearbeidelse, hvis det er nødvendig for publisering. Endelig manuskript må leveres via e-post. Bidragene kan være på norsk, svensk, dansk eller engelsk. Hvis bidragene er på svensk eller dansk må bidragsyter selv sørge for en forsvarlig korrekturlesning.

Lengden på artikler bør ikke overskride 12 sider (A4), alt inkludert. Bidragene kan være både teoretiske eller empiriske. Kommentarer og debattinnlegg kan ta opp teoretiske og metodiske emner, synspunkter på ulike sider ved historiefaget, drøfting av stridsspørsmål av forskjellig art tilknyttet historiske emner eller historiestudiet i praksis. Bokmeldinger, bokessays, bokpresentasjoner, kommentarer eller debattinnlegg bør være på mellom en til sju sider.

Veiledning til bidragsytere

Bidraget må være skrevet i 12 punkts Times New Roman, 1 1/2 linjeavstand. Noter og litteraturliste plasseres bakerst, med overskriftene; *Noter* og *Litteraturliste*. Bilder, tabeller eller diagrammer må sendes som egne dokument. Alt trykkes i sort/hvit. Det bør være minimum tre avsnitt pr. side og minimum en underoverskrift pr. tredje side. Boktitler og fremmedspråklige uttrykk og begreper skal i kursiv, eks. *Ad hoc*. Sitater skal alltid markeres med anførselstegn. Sitater lengre enn tre linjer skal markeres med enkel linjeavstand, innrykk og skriftstørrelse 10.

Referanser i teksten settes som sluttnoter med forfatterens etternavn, årstall, og eventuell sidehenvisning. Slik: Veiteberg 1998, s. 81-93

Litteraturliste redigeres alfabetisk etter forfatterens etternavn og skal inneholde forfatterens/forfatterens navn, utgivelsesår i parentes, utgave, forlag og utgivelsessted.

Titler på publiserte bøker skal settes i kursiv, titler på artikler i samleverk eller tidsskrift skal settes i anførselstegn.

Eksempel på bok: Veiteberg, Jorunn (1998): *Den norske plakaten*. Pax forlag, Oslo

Eksempel på tidsskriftartikkel: Thaiss, Gustav (1978): "The Conceptualization of Social Change Through Metaphor", i *Journal of Asian and African Studies*, Vol. XIII, Leiden

Alle bidrag må inneholde tittel, forfatternavn samt faglig og etiske forsvarlige referanser i henhold til tekstens form og sjanger.

Vi oppfordrer alle til å skrive et kort sammendrag av artikkelen på maks en halv side. Sammendrag er ikke noe krav.

Har du spørsmål underveis i skriveprosessen, eller ønsker tilbakemelding før teksten er ferdig er vi behjelpelige. Henvend deg da til oss per telefon eller e-post.

Tekst eller spørsmål sendes til redaksjonen@fortid.no.

FORTID

Fortid er historiestudentenes fagtidsskrift ved UiO. Vi ønsker å speile bredden i historiefaget og være en arena for nye stemmer, synspunkter og strømninger. Fortid publiserer artikler, essays og bokmeldinger skrevet av både studenter og etablerte forskere, og utgis fire ganger i året.

Vil du abonnere på Fortid?

Send e-post til redaksjonen@fortid.no. Pris 200,-.

www.fortid.no

Bidragstere: *Einar Lie*, professor i historie, UiO; *Eivind Seland*, førstelektor i historie, UiB; *Ingeborg Fløystad*, dr. philos i historie; *Martin Austnes*, vit. ass, Senter for næringslivshistorie, BI; *Christoffer Kleivset*, masterstudent i historie, UiO; *Gjermund Forfang Rongved*, masterstudent i historie, UiO; *Einar Már Guðmundsson*, forfatter; *Håkon Evju*, master i historie, UiO; *Øystein Idso Viken*, masterstudent i historie, UiO; *Harald Frode Skram*, historiedidaktiker ved Institutt for lærerutdanning, UiO; *Linn Herning*, masterstudent i historie, UiO; *Ernst Bjerke*, forsker ved Forum for universitetshistorie, UiO; *Andreas Snilldal*, masterstudent i historie, UiO; *Ida S. Wangberg*, masterstudent i historie, UiO; *Hanne Line Hvalby*, bachelorstudent i historie, UiO; *Johanne Bergkvist*, master i historie, UiO; *Mink Chan*, masterstudent i historie, UiO.

Vil du gi Fortid en framtid?

Fortid trenger skribenter som kan bidra med korttekster, lengre artikler og bokmeldinger

Vil du abonnere på Fortid?

Et abonnement koster kr. 200,- per kalenderår

Send en e-post til redaksjonen@fortid.no

Kontakt oss på: fortidred@iakh.uio.no

Spørsmål kan også rettes til: 911 11 144/988 26 362

Tema for nr. 2/2009: Dobbelnummer om frontkjempere og historiefaget som sjanger